GRUNDRISSE

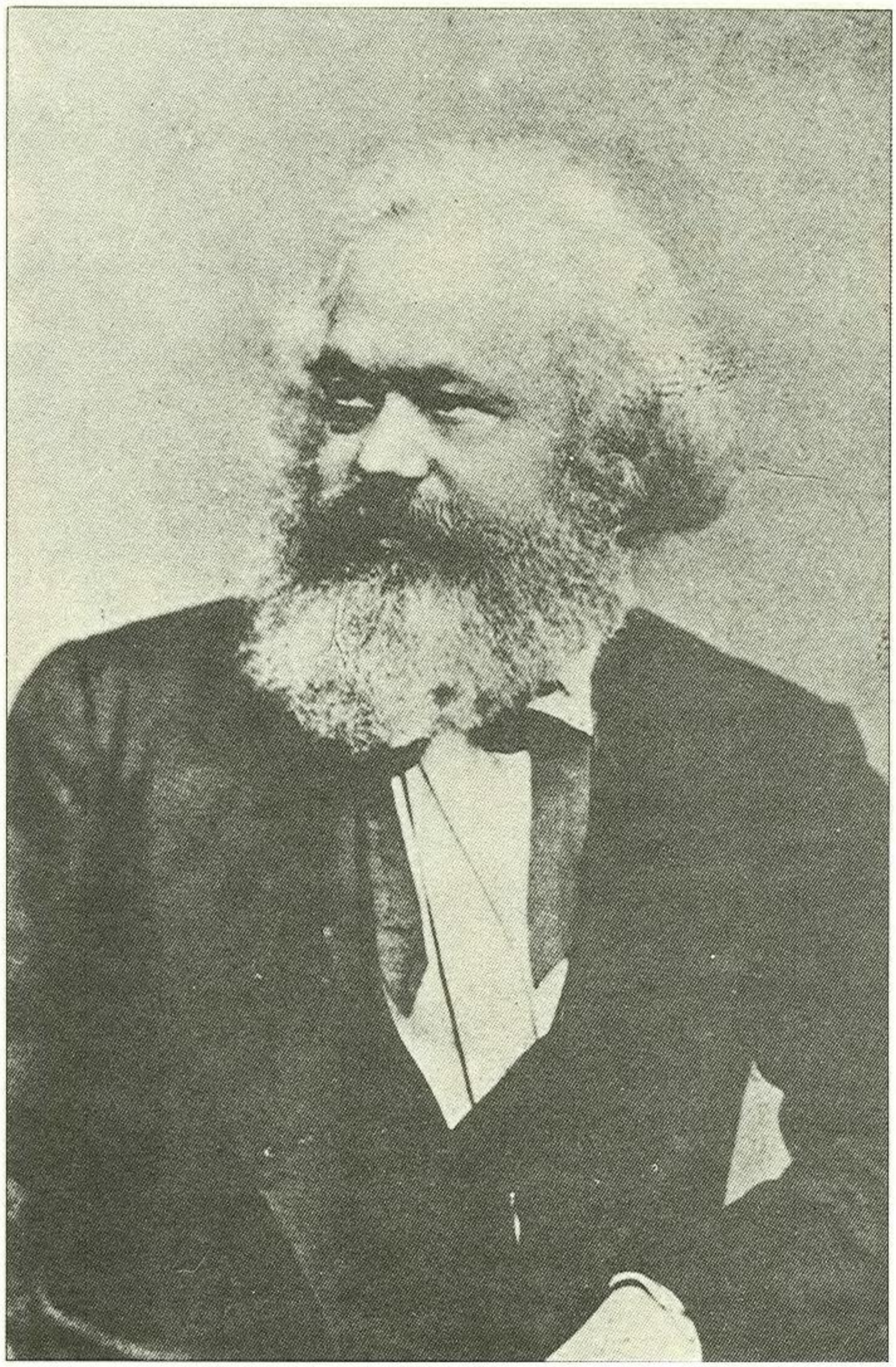
der kritik der politischen ökonomie

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Copyright για την ελληνική μετάφραση
Εκδόσεις *Στοχαστής*
Μαυρομιχάλη 39
Τηλ. 3601956, 3610445
Αθήνα 10680

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

[GRUNDRISSE DER KRITIK DER POLITISCHEN ÖKONOMIE]

1857 – 1858

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

1850 – 1861

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

Πρόλογος-Μετάφραση-Σημειώσεις
Διονύσης Διβάρης

Πρόλογος στην πρώτη έκδοση
Ινστιτούτο Μαρξ – Ένγκελς – Λένιν

ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Με την έκδοση αυτή που συμπίπτει με την συμπλήρωση είκοσι χρόνων από την ίδρυση του *Στοχαστή*, εκπληρώνουμε μια παλιά μας υπόσχεση προς το αναγνωστικό κοινό.

Θέλουμε να πιστεύουμε ότι όσοι θα έχουν την υπομονή και το κουράγιο να αναμετρηθούν με αυτό το έργο, θα αισθανθούν τα ίδια ανάμικτα αισθήματα έκπληξης και θαυμασμού που μας προκάλεσε αυτός ο μεγαλοφυής, με την εκπληκτική ευρυμάθεια, την τεράστια ποικιλία των ιδεών, τα απότομα πετάγματα της σκέψης, την μοναδική ακρίβεια και ακριβολογία, τη θέρμη, το πάθος και την τόλμη στη διατύπωση των ιδεών του.

Η έκδοση αυτή είναι αφιερωμένη σε όλους τους φίλους, συνεργάτες και αναγνώστες, που στήριξαν, βοήθησαν και αγάπησαν τις εκδόσεις μας στις δύο δεκαετίας που πέρασαν.

ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

I Ιστορικό και επεξεργασία· II Ανάλυση·
III Εκδοτικά-μεταφραστικά

I

Μετά την ήττα της επανάστασης του 1848/49 ο Ένγκελς και ο Μαρξ είδαν σαν πρώτο καθήκον τη θεωρητική δουλειά για να αφομοιωθεί η πείρα της επανάστασης[1] και να αναλυθούν οι οικονομικές σχέσεις «που αποτελούν τη βάση ολόκληρης της πολιτικής κίνησης»[2], ειδικότερα ο μηχανισμός της οικονομικής κρίσης, που τη θεωρούσαν αναγκαία προϋπόθεση μιας νέας επαναστατικής ανόδου.[3]

Για να αναλύσει τον μηχανισμό της οικονομικής κρίσης ο Μαρξ βρίσκεται στην ανάγκη να μελετήσει τα νομισματικά και πιστωτικά φαινόμενα:

Στην αγγλική κρίση του 1847 η περιοριστική τραπεζική νομοθεσία (του Πηλ, 1844) που βασιζόταν στη «νομισματική αρχή» – δηλαδή στην ποσοτική θεωρία του χρήματος – αποδείχτηκε παράγοντας επιδείνωσης της κρίσης. Γιατί – σύμφωνα με την ποσοτική θεωρία, που δεν διαφοροποιούσε την *πιστωτική* λειτουργία των τραπεζογραμματίων από τη λειτουργία τους σαν *μέσου κυκλοφορίας* – η νομοθεσία αυτή επέβαλε τον περιορισμό της κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων ώστε να προσαρμοστεί στο μειωμένο, σαν συνέπεια της κρίσης, μεταλλικό απόθεμα της Τράπεζας της Αγγλίας ακριβώς τη στιγμή που κορυφωνόταν, στην οικονομική κρίση, η ζήτηση τραπεζικής πίστης – και άρα τραπεζογραμματίων σαν πιστωτικού χρήματος.

Σ' αυτή τη λαθεμένη νομισματική και πιστωτική πολιτική αποδίδει την κρίση του 1847 η αντίπαλη «τραπεζική σχολή» (παραβλέποντας τα προβλήματα *αξιοποίησης* του κεφαλαίου)· ενώ διάφορα μικροαστικά-σοσιαλιστικά ρεύματα (ιδιαίτερα στη Γαλλία: Προυντόν) καλλιεργούσαν την ιδέα ότι με πιστωτικές μεταρυθμίσεις μπορούν να ξεπεραστούν όχι μόνο οι κρίσεις αλλά και οι ίδιες οι ταξικές αντιθέσεις του καπιταλισμού.

Κάτω από το βοναπαρτιστικό καθεστώς ανθούν οι κρατικο-«σοσιαλιστικές» επιχειρήσεις (ιδιαίτερα: Crédit mobilier, Crédit foncier) που κερδο-

σκοπούν με τις αποταμιεύσεις των εργατών και μικροαστών, διακηρύσσουν την υπέρβαση των ταξικών αντιθέσεων με μέσο το χαρτονόμισμα και το πιστωτικό χρήμα – και χρηματοδοτούν την κυβέρνηση. Σ' αυτή τη βάση συντελείται η συγχώνευση των προυντονιστικών (σαινσιμονιστικών) ιδεών και του «αυτοκρατορικού σοσιαλισμού»[4] του Βοναπάρτη.

Ξεκινώντας μ' αυτή την προβληματική, στην περίοδο 1850-1853 ο Μαρξ ξανακοιτάζει τα τετράδια περικοπών της περιόδου 1843-1847 και γράφει μια νέα σειρά τετραδίων, τα περισσότερα αριθμημένα I-XXIV.[5]

Κύριο θέμα των τετραδίων I-VII (1850-1851) είναι: κρίσεις, χρήμα, πίστη – ειδικότερα, η αντιπαράθεση ανάμεσα στη νομισματική και την τραπεζική σχολή (I-V), η Ρικαρντιανή (ποσοτική) θεωρία του χρήματος (IV), ενώ στο τετράδιο VII (1851) ανήκει το κείμενο «Σκέψεις» [«Reflection»][6] που για πρώτη φορά συγκεντρώνει τις παρατηρήσεις του Μαρξ για τα προβλήματα της χρηματικής κυκλοφορίας και της κρίσης. Με βάση τα τετράδια της περιόδου 1843-1847 και I-VII (1850-1851) συντάσσεται το θεματικό τετράδιο περικοπών (που υποδηλώνει δεύτερο στάδιο επεξεργασίας) «Χρυσός. Το ολοκληρωμένο χρηματικό σύστημα» [«Bullion. D. vollendete Geldsystem»] (1851).

Από το τετράδιο VIII (Απρίλης-Μάης 1851), που περιέχει εκτενή σχολιασμένα αποσπάσματα από τις *Αρχές πολιτικής οικονομίας* του Ρικάρντο, η μελέτη μετατοπίζεται σε άλλα θέματα, με κέντρο τα προβλήματα του κεφαλαίου.

Αν το 1851 ο Μαρξ ελπίζει ακόμα να τελειώσει γρήγορα την «Οικονομία» του, στην περίοδο 1852-1856 οι εξαιρετικά δύσκολες αντικειμενικές συνθήκες οδηγούν σε αλλεπάλληλες διακοπές.[7] Αυτή την περίοδο γράφονται οι «Παραπομπές» [«References»] (1854) στα τετράδια περικοπών VII-XXIV (δηλαδή αυτά που δεν συνοψίστηκαν στο «Bullion...»), όπως και τα θεματικά τετράδια «Περικοπές. Χρήμα, πίστη, κρίσεις» [«Citate. Geldwesen, Creditwesen, Crisen»] (1854/1855) και «Σημειώσεις» [«Notes»] (για τη γαιοπρόσοδο).

Στις 13.2.1855 γράφει στον Ένγκελς:

> «ξαναδιαβάζω τα τετράδιά μου, [...] για να ελέγξω το υλικό και να το κρατώ έτοιμο για επεξεργασία».

Η επεξεργασία αυτή αρχίζει – μετά από δυο κείμενα που δεν ολοκληρώνονται, την κριτική στις αντιλήψεις των Μπαστιά και Κάρεϋ (Ιούλης 1857) και την «Εισαγωγή» (Αύγουστος 1857) – τον Οκτώβρη 1857, σε συνδυασμό με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, που όλη αυτή την περίοδο ο Ένγκελς και ο Μαρξ διατηρούσαν στο κέντρο της προσοχής τους.

Έτσι, το οικονομικό χειρόγραφο του 1857/1858 αρχίζει με την κριτική των προτάσεων του προυντονιστή Νταριμόν για το ξεπέρασμα της οικονομικής κρίσης με μια μεταρύθμιση των τραπεζών.

Μέχρι την άνοιξη (Μάρτης/Μάης 1858) ο Μαρξ γράφει, με αδιάκοπη και εντατική δουλειά παρά τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, επτά τετράδια (I-VII) που αποτελούν την πρώτη γραφή της συνολικής θεωρητικής δουλειάς που θα εκφραστεί στη *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* (1859) και τους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου* (1867–).

> «Δουλεύω σαν τρελλός ολόκληρες τις νύχτες» – γράφει στον Ένγκελς 8.12.1857 – «για να συνοψίσω τις οικονομικές μου μελέτες, ώστε να έχω ξεκαθαρίσει τουλάχιστο τις βασικές γραμμές [die Grundrisse] πριν τον κατακλυσμό.»

Στην επεξεργασία του χειρογράφου για έκδοση (σε τεύχη, όπως έχει συμφωνήσει τον Μάρτη 1858 με τον εκδότη Φ. Ντούνκερ) ο Μαρξ αναδιαρθρώνει την αφετηρία σαν «I) ΑΞΙΑ», ξαναδουλεύει το πρώτο μέρος (γράφοντας έτσι το «Αρχικό κείμενο» [Urtext] της «Συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας»), αποφασίζει ωστόσο να περιορίσει το υλικό του πρώτου τεύχους στα δυο πρώτα κεφάλαια (1. Εμπόρευμα 2. Χρήμα) και να αφήσει για τη δεύτερη παράδοση το 3ο κεφάλαιο, «Το Κεφάλαιο γενικά».

Μετά την επεξεργασία του πρώτου τεύχους – που εκδόθηκε τον Ιούνη 1859 με τίτλο «Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας» – ο Μαρξ συμπληρώνει το υλικό για το κεφάλαιο (στη συνέχεια του τελευταίου τετραδίου των *Grundrisse* (VII, 63), σημειώνοντας: «Άρχισα 28.2.1859») και σχηματίζει σταδιακά – από το υλικό των τετραδίων VII-XXIV της περιόδου 1851-1853, εκείνων της περιόδου 1843-1847, και τέλος από το νέο αυτό υλικό του VII (1859) – το νέο *θεματικό* τετράδιο που ονομάζει «Τετράδιο περικοπών» [Citatenheft], και στη συνέχεια ένα «Ευρετήριο» γι αυτό το τετράδιο [Verzeichnis zu dem Citatenheft].[8]

Οι συνθήκες ζωής και υγείας του Μαρξ, οι δυσκολίες με τον εκδότη, η συγγραφή της πολεμικής «Ο κ. Φογκτ» (1860) και η πιεστική ανάγκη βιοπορισμού προκαλούν νέες καθυστερήσεις· μόνο το καλοκαίρι του 1861 ο Μαρξ κατορθώνει να συνεχίσει τη συστηματική θεωρητική δουλειά.

Για να ελέγξει το υλικό των χειρογράφων του 1857/1858 που αφορά το κεφάλαιο, γράφει τις «Παραπομπές στα τετράδιά μου» [Referate zu meinen eigenen Heften][9] και με βάση ένα νέο «Προσχέδιο» [Planentwurf][10] αρχίζει, τον Αύγουστο του 1861, το χειρόγραφο «Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας. Τρίτο κεφάλαιο: Το Κεφάλαιο γενικά» (1861-1863)[11] – το επόμενο στάδιο στην επεξεργασία του *Κεφαλαίου*.

II

Η ανάλυση των χειρογράφων του 1857/58 αναγκαστικά διαρθρώνεται γύρω από τα θέματα που θεμελιώνουν την ιδιαιτερότητα των χειρογράφων μέσα στη συνολική θεωρητική πορεία του Μαρξ: (1) τη μέθοδο και διάρθρωση του συνολικού έργου, (2) τη θεωρία της αξίας και υπεραξίας, (3) την κρίση του κεφαλαίου και το πέρασμα στον κομμουνισμό.

(1)

Ήδη στην *Εισαγωγή* του 1857 καθορίζεται το θεωρητικό αντικείμενο: «πρώτα-πρώτα η υλική παραγωγή», η «κοινωνικά καθορισμένη παραγωγή των ατόμων». Όχι λοιπόν οι θεωρησιακές αφαιρέσεις – η διαδοχή «στην Ιδέα» (Χέγκελ, Προυντόν), ο «άνθρωπος» (Φόυερμπαχ), η «παραγωγή γενικά» και τα «ανεξάρτητα άτομα» της αστικής πολιτικής οικονομίας – αλλά τα «άτομα που παράγουν μέσα σε κοινωνία», ειδικότερα η αστική παραγωγή σαν καθορισμένη ιστορική περίοδος.[12]

Εντοπίζοντας σαν θεωρητικό αντικείμενο «πρώτα-πρώτα» την «υλική παραγωγή», ο Μαρξ την εννοεί όχι ξεκομένη αλλά σε όλες τις διασυνδέσεις της μέσα στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού·[13] και την προσδιορίζει σαν εσωτερικά διαρθρωμένη ολότητα, με κυρίαρχη σχέση.[14]

Για την κατανόηση αυτού του θεωρητικού αντικειμένου – της αστικής παραγωγής σαν διαρθρωμένης ολότητας – ο Μαρξ καθορίζει τη μέθοδο σαν *άνοδο από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο*:

Αν αρχίζαμε – γράφει – από το «συγκεκριμένο», όπως είναι στην οικονομία ο *πληθυσμός*, θα οδηγούμασταν «αναλυτικά σε ολοένα πιο απλές έννοιες»· για να ακολουθήσει η αντίστροφη (συνθετική) πορεία πάλι στον πληθυσμό, τώρα όμως «σαν πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων».

Ο Μαρξ αποδίδει την πρώτη (αναλυτική) πορεία στην ιστορική περίοδο της γένεσης της πολιτικής οικονομίας· ενώ

> «από τη στιγμή που αυτά τα ξεχωριστά συνθετικά στοιχεία [Momente] λίγο-πολύ εντοπίστηκαν και απομονώθηκαν με την αφαίρεση, άρχισαν τα οικονομικά συστήματα, που από το απλό – όπως εργασία, καταμερισμός της εργασίας, ανάγκη, ανταλλακτική αξία – υψώνονταν ώς το κράτος, τη διεθνή ανταλλαγή, και την παγκόσμια αγορά. Αυτή η δεύτερη είναι ολοφάνερα η επιστημονικά σωστή μέθοδος.»

Και αιτιολογεί:

> «Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι η συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα του πολλαπλού. Γιαυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία· παρόλο που αποτελεί την πραγ-

ματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία για την αντίληψη και την παράσταση.»

Αν λοιπόν στην *Εισαγωγή* ξεκαθαρίζεται ότι η άνοδος από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποτελεί θεωρητική αναπαραγωγή της συγκεκριμένης ολότητας *και όχι* εξιστόρηση – χρονολογική ή εννοιολογικά διορθωμένη – της εξέλιξης των οικονομικών σχέσεων· αν επιβεβαιώνεται η ρήξη με κάθε ιδεαλιστική ταύτιση Λογικού και Πραγματικού (Χέγκελ) και διακρίνεται υλιστικά – χωρίς να αποσυνδέεται – η θεωρητική από την πραγματική (ιστορική) κίνηση·[15] αν οι θεωρητικές αφαιρέσεις καθορίζονται σαν *γενικεύσεις*[16] που εκφράζουν *πρακτικές σχέσεις*,[17] και άρα σαν *ιστορικά-καθορισμένες* αφαιρέσεις τόσο ως προς τις επιστημολογικές τους προϋποθέσεις[18] όσο και ως προς την πρακτική τους *ισχύ*· ωστόσο εδώ ο Μαρξ απορρίπτει την πρώτη, *αναλυτική πορεία ακριβώς γιατί την θεωρεί δοσμένη, συντελεσμένη ήδη* στην ιστορική κίνηση της ίδιας της οικονομικής επιστήμης: Στην πρώτη πορεία, γράφει, *εξανεμίστηκε* [wurde verflüchtigt] η πλήρης παράσταση σε αφηρημένο προσδιορισμό· ενώ στη δεύτερη, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί *οδηγούν* στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου στην πορεία της σκέψης. Στην *Εισαγωγή*, όπου η *ουσιαστική ανατροπή* των κατηγοριών της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας δεν έχει ακόμα συντελεστεί (και η κριτική περιορίζεται στον ανιστορικό-απολογητικό τους χαρακτήρα), ο Μαρξ *δεν θέτει* λοιπόν το πρόβλημα της επιστημονικής *επάρκειας* αυτών των «αφαιρέσεων», ώστε στην κίνησή τους να ανασυγκροτήσουν πραγματικά «το συγκεκριμένο».

Κι ακόμα, αν είναι ξεκάθαρο πως η επιστημονική μέθοδος αναπαράγει τις *σημερινές σχέσεις* και δεν ταυτίζεται με την ιστορική τους *γένεση*, στην *Εισαγωγή* δεν υπάρχει ένδειξη για το *πού*, στα πλαίσια της *θεωρητικής ανάπτυξης*, θα ενταχθεί η *μετάβαση* προς τον τρόπο παραγωγής που αναλύουμε – ώστε η παράσταση της *κίνησης* του *σημερινού* σχηματισμού να είναι πλήρης, η *ιστορικότητα* της αστικής παραγωγής να *δείχνεται* μέσα στην ίδια τη συστηματική της παρουσίαση.

Τα ζητήματα αυτά λύνονται στα *Grundrisse*, στην πορεία της ουσιαστικής κριτικής των οικονομικών κατηγοριών (που ολοκληρώνεται, ως προς τη θεωρία της γαιοπροσόδου, των τιμών παραγωγής και του μετασχηματισμού του τρόπου παραγωγής από το κεφάλαιο, στο χειρόγραφο του 1861/63), και με νέα αξιοποίηση της *Λογικής* του Χέγκελ.[19]

Η νέα αυτή αξιοποίηση («ξεφύλλισα πάλι») είναι δυνατή επειδή βέβαια ο Μαρξ *ήδη προηγούμενα* γνωρίζει και χρησιμοποιεί κριτικά τις διαλεκτικές κατηγορίες.[20] Στη *Λογική* βλέπει όμως τώρα τη *συνεκτική* ανάπτυξη, την *ενότητα ανάλυσης και σύνθεσης* που ο Χέγκελ καθορίζει σαν διαλεκτική μέθοδο, όπου κάθε κατηγορία κινείται μέσα από την εσωτερική της διαφοροποίηση – διαφορά, αντίθεση, αντίφαση – και

περνά μέσα από την άρνηση [Negation], στην άρση της [Aufhebung] που είναι ταυτόχρονα και διατήρηση, σαν «συνθετικό στοιχείο» [Moment], μέσα στην ανώτερη (πιο σύνθετη) σχέση. Ώστε ήδη στην αφετηρία, την απλούστατη (πιο αφηρημένη) κατηγορία να ενυπάρχουν καθαυτές (ανεξέλικτες, *an sich*) όλες οι αντιφάσεις και οι κατηγορίες (σχέσεις) που θα τοποθετηθούν (θα τεθούν, θα αναπτυχθούν, *gesetzt*) στη συνέχεια.

Ο Μαρξ συνδέει την αναφορά στη *Λογική* με την «ανατροπή της θεωρίας του κέρδους», δηλαδή με τη διαμόρφωση της θεωρίας της υπεραξίας (στη βάση της ισοδύναμης ανταλλαγής και σε διάκριση από τις «φαινομενικές της μορφές»: κέρδος, τόκο, γαιοπρόσοδο κλπ)· αλλά η αξιοποίηση της *Λογικής* είναι φανερή σ' ολόκληρη τη δομή του χειρογράφου του 1857/58:

Έτσι, η «διπλή ύπαρξη» του εμπορεύματος (αξία χρήσης, ανταλλακτική αξία) σαν διαφοροποιημένη [verschiedene] – «πρέπει αναγκαστικά να περάσει στη *διαφορά*, η *διαφορά* στην *αντίθεση* και *αντίφαση*». Άρνηση λοιπόν του εμπορεύματος οδηγεί στο *χρήμα*, άρνηση του χρήματος (διαδοχικά στους τρεις του προσδιορισμούς) οδηγεί στο κεφάλαιο σαν αξία που διατηρείται και πολλαπλασιάζεται μέσα στην κυκλοφορία. Η ανταλλακτική αξία «καταρρέει» λοιπόν εδώ στο «θεμέλιό» της [zugrundegehen zum Grund], την *εργασία*· κλείνει άρα ο πρώτος κύκλος της ανάπτυξης (η κυκλοφορία, οι εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις, η *επιφάνεια της αστικής κοινωνίας*) και *επιστρέφουμε* [Zurückgehen] στο *βάθος*, την *παραγωγή*. Άρα παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου, αξιοκαθορισμός από την εργασία· στην άρνησή της = κυκλοφοριακή διαδικασία του κεφαλαίου (επίδραση χρόνου κυκλοφορίας, φραγμοί, απαξίωση, κρίσεις: άρνηση του εργασιακού καθορισμού της αξίας)· άρνηση της άρνησης, ενότητα των δυο διαδικασιών, ή κεφάλαιο και κέρδος, τόκος.

Εδώ τελειώνει η ανάπτυξη στα *Grundrisse*. Αλλά και η παραπέρα διάρθρωση καθορίζεται (δες *Grundrisse* II, 18, 22-24) με τον ίδιο τρόπο: το σύνολο της παρουσίασης του κεφαλαίου σαν *συλλογισμός*, η μετάβαση *κεφάλαιο* → *γαιοκτησία* και *γαιοκτησία* → *μισθωτή εργασία*· η «συνόψιση της αστικής κοινωνίας στο κράτος», η επέκταση της αστικής κοινωνίας πέρα από το κράτος, στη διεθνή ανταλλαγή και τέλος στην παγκόσμια αγορά – σαν ολότητα και «φορέα του Όλου» – και τις κρίσεις, σαν άρνηση του αστικού τρόπου παραγωγής και μετάβαση στον κομμουνισμό.

Βέβαια η κριτική και υλιστική αξιοποίηση της *Λογικής* – για την αναπαράσταση δηλαδή των πραγματικών σχέσεων της αστικής παραγωγής – δεν είταν δυνατή παρά μόνο στη βάση της ίδιας της ουσιαστικής επεξεργασίας των κατηγοριών. Ιδιαίτερα λοιπόν με το ξεκαθάρισμα της ένταξης της *αξίας χρήσης*, της υλικής πλευράς, στην πολιτική οικονομία – από τον διπλό χαρακτήρα του εμπορεύματος και της εργασίας, στην

ανταλλαγή κεφάλαιο/εργασία, ώς τις μηχανές και τον μετασχηματισμό του τρόπου παραγωγής από το κεφάλαιο – ο Μαρξ λύνει το πρόβλημα της συνοχής της αναλυτικο-συνθετικής πορείας (μετατοπίζοντας την αφετηρία στο εμπόρευμα) και της (διαλεκτικής) ενότητας (σύνδεσης) λογικής και ιστορικής ανάπτυξης (ξεκαθαρίζοντας το πρόβλημα της αρχικής συσσώρευσης):

Ενώ στην *Εισαγωγή* (ακολουθώντας την κλασική πολιτική οικονομία) πριν τις «κατηγορίες που αποτελούν την εσωτερική διάρθρωση της αστικής κοινωνίας» (κεφάλαιο, μισθωτή εργασία, γαιοκτησία), ο Μαρξ προτάσσει τους «γενικά αφηρημένους προσδιορισμούς» της παραγωγής, σαν γενίκευση που εκφράζει την υλική πλευρά της παραγωγικής διαδικασίας (εργασία, μέσο, αντικείμενο, προϊόν), κοινή στις διάφορες μορφές της παραγωγής και γιαυτό «ανιστορική», «ανθρώπινη» (*Grundrisse* III, 21), για να ακολουθήσει σαν 2) η «ειδοποιός διαφορά», το ειδικά-ιστορικό στοιχείο, η εσωτερική οργάνωση της αστικής παραγωγής με αφετηρία την ανταλλακτική αξία, στην ανάλυση της ανταλλαγής κεφαλαίου/εργασίας παρατηρεί: Μόνο στο τέλος, και σαν αποτέλεσμα της όλης ανάπτυξης, θα φανεί τι ανήκει στην πρώτη ενότητα, «για την παραγωγή γενικά». Και ταυτόχρονα: στην ανάπτυξη του κεφαλαίου θα πρέπει να φανεί σε ποιο βαθμό αυτό μετασχηματίζει ιστορικά τη γενική παραγωγική διαδικασία (όπως και οι ιστορικές του προϋποθέσεις γενικά).

Ώστε στο τέλος των *Grundrisse*, μετά την ανάπτυξη των μηχανών και του μετασχηματισμού ακριβώς της παραγωγικής διαδικασίας από το κεφάλαιο, ο Μαρξ εγκαταλείπει το κομάτι για την «παραγωγή γενικά» και αναδιαρθρώνει την αφετηρία σαν «I) ΑΞΙΑ», αρχίζοντας με το εμπόρευμα, ενότητα αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας, πρώτη κατηγορία με την οποία εμφανίζεται ο αστικός πλούτος.[21]

Με τη μετατόπιση της αφετηρίας στο εμπόρευμα σαν «το απλούστατο οικονομικό Συγκεκριμένο» [*Σημειώσεις στον Άντολφ Βάγκνερ*, MEW 19.369] όχι μόνο εξαλείφεται κάθε επίφαση απλής κίνησης εννοιών[22] αλλά και λύνεται το πρόβλημα της συνοχής της αναλυτικο-συνθετικής πορείας:

Το εμπόρευμα είναι όχι μόνο απλό (η απλούστατη, επιφανειακή και καθολική σχέση της αστικής κοινωνίας), αλλά και συγκεκριμένο – εμπεριέχει δηλαδή προσδιορισμούς: την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, αποτελεί την αντιθετική τους ενότητα. (Με την «ανάλυση του εμπορεύματος» αρχίζει το *Κεφάλαιο*. Και στις *Σημειώσεις στον Α. Βάγκνερ* ο Μαρξ εξηγεί: αναλύοντας το εμπόρευμα βρίσκουμε τους προσδιορισμούς του, αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία. Αναλύοντας τις ανταλλακτικές αξίες όπως εμφανίζονται στην ανταλλαγή βρίσκουμε το κοινό τους στοιχείο, την αξία).

Η ανάπτυξη εξακολουθεί λοιπόν να κινείται από το απλό στο σύνθετο, κι απ' αυτή την άποψη από το «αφηρημένο» στο «συγκεκριμένο». Αλλά η αφετηρία είναι η ίδια συγκεκριμένη (δεν πρόκειται πια για την «παραγωγή γενικά», την «εργασία» ή την «αξία» απ' όπου ξεκινούσε η κλασική αστική πολιτική οικονομία αλλά και η *Εισαγωγή*): το εμπόρευμα εμπεριέχει την αντίφαση αξίας χρήσης και (ανταλλακτικής) αξίας, εμπεριέχει την αντιθετική ενότητα της υλικής πλευράς (αξία χρήσης) και της κοινωνικής μορφής (αξία), εμπεριέχει κατά συνέπεια «καθαυτή» την παραπέρα ανάπτυξη:

Με το ξεκαθάρισμα του ζητήματος του μετασχηματισμού του τρόπου παραγωγής από το κεφάλαιο συνδέεται και η δεύτερη μεθοδολογική μεταβολή (ως προς την *Εισαγωγή*): η ένταξη της ιστορικής διαδικασίας γένεσης του καπιταλισμού στην θεωρητική-συστηματική ανάπτυξη:

> «Το οργανικό αυτό σύστημα» [η αστική παραγωγή] «έχει κι αυτό σαν ολότητα τις προϋποθέσεις του, και η ανάπτυξή του σε ολότητα βρίσκεται ακριβώς στο να υποτάσσει στον εαυτό του όλα τα στοιχεία της κοινωνίας, ή να δημιουργεί απ' αυτήν τα όργανα που ακόμα του λείπουν. Έτσι γίνεται ολότητα ιστορικά. Η γένεση αυτής της ολότητας αποτελεί συνθετικό στοιχείο [Moment] της διαδικασίας, της ανάπτυξής του.»

Η παρουσίαση της *ιστορικής γένεσης* του κεφαλαίου (δηλαδή της διαδικασίας αποχωρισμού των άμεσων παραγωγών από τους υλικούς όρους της εργασίας) εξακολουθεί να διακρίνεται ξεκάθαρα από τη «σύγχρονη ιστορία» του κεφαλαίου, δηλαδή από το πραγματικό σύστημα του τρόπου παραγωγής που κυριαρχείται από το κεφάλαιο». Ταυτόχρονα όμως εντάσσεται στη θεωρητική ανάπτυξη, σαν τελευταίο στοιχείο της γενικής έννοιας του κεφαλαίου: «αρχική συσσώρευση».

Μ' αυτό τον τρόπο («η μέθοδός μας δείχνει τα σημεία όπου πρέπει να παρέμβει η ιστορική θεώρηση. Δεν είναι λοιπόν αναγκαίο, για να αναπτύξουμε τους νόμους της αστικής οικονομίας, να γράψουμε την *πραγματική ιστορία των σχέσεων παραγωγής*»)[23] η *μετάβαση* στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εντάχθηκε στη συστηματική ανάπτυξη, η γενική μεθοδολογική απαίτηση της *Εισαγωγής* – οι θεωρητικές κατηγορίες να αναπαριστούν την κίνηση των (αστικών) σχέσεων – ολοκληρώθηκε.[24] Τώρα ο Μαρξ είναι σε θέση να παρατηρήσει κριτικά για τον Ρικάρντο, που στη θεωρητική του κατασκευή τοποθετεί σαν προϋποθέσεις τον «απεριόριστο ανταγωνισμό» και τη «βιομηχανική παραγωγή»:

> «αντί η υπόθεση να εμφανίζεται εδώ σαν υπόθεση ενός απλού θεωρητικού», σαν εξωτερικές και νοητικές προϋποθέσεις για να εμφανιστεί το κεφάλαιο στην καθαρή του μορφή, το ζήτημα είναι να δειχτεί πώς πρακτικά το κεφάλαιο παράγει αυτούς τους όρους. (VI, 1)

Η αξιοποίηση της εγελιανής *Λογικής* γίνεται βέβαια σε υλιστική-επιστημονική βάση, άρα κριτικά και όχι σαν επιβολή έτοιμης «Μεθόδου» πάνω σ' ένα από τα πριν δοσμένο «υλικό». Γιαυτό, ενώ η εγελιανή *Λογική* είναι ιδιαίτερα φανερή στα *Grundrisse* – σαν πρώτη γραφή και ταυτόχρονα διερεύνηση – στην παραπέρα επεξεργασία το κείμενο ξεκαθαρίζεται:

1 – από το εγελιανό «ιδεαλιστικό ύφος». Εδώ δεν εντάσσεται μόνο η αναδιάρθρωση της αφετηρίας, αλλά και μεταβολές όπως: «λειτουργίες» του χρήματος (*Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, 1859) αντί «προσδιορισμοί» (εννοιολογικός όρος – *Grundrisse* και *Urtext*), «παράγοντες» [Faktoren] του εμπορεύματος (αξία χρήσης, ανταλλακτική αξία) στο *Κεφάλαιο* (τ.Ι).

2 – από την *επίφαση απαγωγικής χρήσης* της διαλεκτικής που υπάρχει στα *Grundrisse*, ιδιαίτερα στη διερεύνηση ή σαν ενδεικτική-συμπυκνωμένη διατύπωση ζητημάτων που παραπέμπονται αναλυτικά για αργότερα. Έτσι, ήδη στο χειρόγραφο 1861/1863 – όπως και στο *Κεφάλαιο (τ.Ι)* – η κίνηση Χ-Ε-Χ΄, η αφετηρία για τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, τοποθετείται σαν *πρόβλημα* που τη λύση του δίνει η παρουσία του εμπορεύματος *εργατική δύναμη*. Και όχι, όπως στα *Grundrisse*,με τη διερεύνηση του «αντίθετου» με το οποίο πρέπει να συντελεστεί η «άρνηση» του χρήματος σαν κεφαλαίου.[25]

3 – από όλα όσα δεν ανήκουν αυστηρά στη θεωρητική ανάπτυξη, ή δεν μπορούσαν να τεκμηριωθούν. Εδώ ανήκουν ιδιαίτερα οι παρατηρήσεις για την ιστορική άρση του νόμου της αξίας διαμέσου του αυτοματισμού (εφαρμογής της επιστήμης στην παραγωγή), που ήδη στο χειρόγραφο του 1861/ 1863 δεν συμπεριλαμβάνονται στην αντίστοιχη ανάπτυξη, αλλά τη θέση τους παίρνει κυρίως η ανάλυση της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους. Επίσης το κείμενο που στα «Referate» σημειώνεται σαν «Μορφές που προηγούνται από την καπιταλιστική παραγωγή», «διαδικασία που προηγείται από τον σχηματισμό της κεφαλαιακής σχέσης ή την αρχική συσσώρευση», που ήδη στο χειρόγραφο του 1861/1863 παραλείπεται και στο *Κεφάλαιο* τη θέση του παίρνει η συγκεκριμένη περιγραφή της «αρχικής συσσώρευσης» στην Αγγλία.[26]

Σ' αυτή τη διαδικασία επεξεργασίας το χειρόγραφο των *Grundrisse* ξαναγράφεται συνολικά: το «κεφάλαιο του Χρήματος» στο «Urtext» (1858), που περνά στη *Συμβολή στην Κριτική της πολιτικής οικονομίας* (1859)· το «κεφάλαιο του Κεφαλαίου» στο χειρόγραφο του 1861/1863, που ενώ θεματικά βασίζεται (ιδιαίτερα στα τετράδια I-V) στο *Προσχέδιο 1859/1861* και στα *Grundrisse*, πολύ λίγες αναπτύξεις παίρνει από το ίδιο το κείμενο.

Μεταβάλλεται και η διάρθρωση του συνολικού έργου, καθώς ο Μαρξ συγκεντρώνεται στην επεξεργασία του κεφαλαίου, και μάλιστα του γε-

νικού μέρους.[27] Ωστόσο δεν μεσολαβεί μεθοδολογική ρήξη· αντίθετα, οι ίδιες οι μεταβολές στη διάρθρωση του έργου που ακολουθούν (στην περίοδο 1863-1866) έχουν γίνει *θεωρητικά δυνατές* από το γεγονός ότι ο πυρήνας όλων των παραπέρα αναπτύξεων βρίσκεται ήδη στην ανάλυση του «κεφαλαίου γενικά» – δηλαδή ήδη στα *Grundrisse*, με εξαίρεση το ζήτημα της γαιοπροσόδου, που ξεκαθαρίζεται στο χειρόγραφο του 1861/1863.[28]

(2)

Στα έργα της περιόδου 1847/1848 ο Μαρξ δέχεται την εργασιακή θεωρία της αξίας (Ρικάρντο)· και θεμελιώνει την εκμετάλλευση των εργατών στην αλλοτρίωση [Entäusserung], αποξένωση [Entfremdung] τους από τους υλικούς όρους της εργασίας, από την ίδια την εργασία και άρα από το προϊόν – που ανήκει στο κεφάλαιο. Ο εργάτης, ή «η εργασία» (χωρίς διάκριση) γίνεται λοιπόν «εμπόρευμα» που υπόκειται στους νόμους της αγοράς, όπου – σε συνθήκες ισορροπίας προσφοράς/ζήτησης, και μέσα από αδιάκοπες διακυμάνσεις – η αξία (μέση τιμή) καθορίζεται από το κόστος παραγωγής, άρα για τον εργάτη από το κόστος συντήρησης.

Στα *Grundrisse* βαθαίνει την ανάλυση της αξίας (και την διαφοροποιεί από τον Ρικάρντο) τόσο ως προς τον ιστορικό χαρακτήρα (και τα όρια) του νόμου της αξίας, όσο και ως προς την αντιθετική ενότητα αξίας χρήσης και αξίας, που συγκροτεί την έννοια του εμπορεύματος. Κλείνει έτσι ο δρόμος προς κάθε ανιστορική *υποστασιοποίηση* της αξίας (Ρικάρντο) όσο και σε κάθε *τεχνική* της υποστασιοποίηση, που αποσπά την αξία (τον κοινωνικά-αναγκαίο χρόνο εργασίας) από την πρακτική επαλήθευση στην αγορά, την ισορροπία παραγωγής-αναγκών και την αδιάκοπη διακύμανση των τιμών (έκφραση του *ιδιωτικού* χαρακτήρα της κοινωνικής παραγωγής, που ο *κοινωνικός* της χαρακτήρας διαμεσολαβείται από την αγορά).

Η ανταλλακτική αξία, γράφει ο Μαρξ, διαμεσολαβεί την αξία χρήσης· αλλά και η αξία χρήσης διαμεσολαβεί την ανταλλακτική αξία. Αυτή η σχέση συγκροτεί την έννοια του εμπορεύματος.[29]

Και διερευνά την αντιθετική αυτή ενότητα (αξία χρήσης-ανταλλακτική αξία) στις πιο σύνθετες κατηγορίες: ανταλλαγή κεφαλαίου με εργασία (με εργατικό δυναμικό), αναπαραγωγή (κυκλοφοριακή διαδικασία, φραγμοί, κρίσεις), μηχανές (πάγιο κεφάλαιο, ιστορικό όριο του νόμου της αξίας).

Αρχίζοντας να γράφει τα *Grundrisse*, ο Μαρξ εξακολουθεί να βλέπει την εργασία, τον χρόνο εργασίας σαν εμπόρευμα (I, 27). Στο τέλος του «κεφαλαίου του Χρήματος» διατυπώνει το πρόβλημα: να εξηγηθεί η πρόσθετη αξία (υπεραξία) στην κίνηση Χ-Ε-Χ′ πάνω στη βάση της ισο-

δύναμης ανταλλαγής (του νόμου της αξίας). Μ' αυτό τον τρόπο, και μετά από διαδοχικές προσπάθειες διερεύνησης, οδηγείται στη διάκριση: το χρήμα σαν κεφάλαιο ανταλλάζεται με το εμπόρευμα «εργατικό δυναμικό» που πληρώνεται στην ανταλλακτική του αξία, αλλά έχει αξία χρήσης (για το κεφάλαιο) την εργασία, που είναι η ίδια δημιουργός των αξιών· έτσι το κεφάλαιο αποσπά υπεραξία, υπερεργασία.

Διακρίνοντας λοιπόν την εργασία σαν αξία χρήσης του εμπορεύματος «εργατικό δυναμικό»,[30] ο Μαρξ οδηγείται να διακρίνει ξεκάθαρα την ανταλλαγή ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργατική δύναμη από τη δεύτερη, διαφορετική (παραγωγική) διαδικασία εργασίας και αξιοποίησης (δηλαδή απόσπασης υπερεργασίας) – την «ιδιαίτερη διαδικασία» ιδιοποίησης της εργασίας.

Ανοίγει έτσι θεωρητικά το οπτικό πεδίο της διάρκειας της εργάσιμης μέρας – και γενικότερα της ταξικής πάλης μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, γύρω από την απόσπαση της (υπερ)εργασίας, τους όρους και τη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας και τις σχέσεις (κυριαρχίας και καταπίεσης) που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτή την «κατανάλωση» του εμπορεύματος «εργατικό δυναμικό» – άρα και την αντίσταση που προβάλλουν οι εργάτες σ' αυτή την «κατανάλωση». Πεδίο που έμενε θεωρητικά κλειστό με την αστική οπτική για την «τιμή της εργασίας»: ταξικό περιεχόμενο αυτής της κατηγορίας της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας είναι ακριβώς ότι εμφανίζεται σαν αυτονόητο, φυσικό γεγονός να είναι «η εργασία» (άρα και ο εργάτης) «εμπόρευμα»: να είναι δηλαδή ο εργάτης ταυτισμένος με την εργασία, απλό αντικείμενο που ολόκληρος ο χρόνος ζωής του αποτελεί χρόνο εργασίας.[31]

Ο κομμουνισμός θεμελιώνεται τώρα όχι στην τάση για εξαθλίωση κλπ. αλλά στην κρίση του κεφαλαίου και την επαναστατική συνείδηση των εργατών σαν παραγωγών.

Η εκμετάλλευση θεμελιώνεται στη βάση της ισοδυναμίας, άρα η εξάλειψη της εκμετάλλευσης δεν μπορεί να συντελεστεί με «αποκατάσταση» της ισοδυναμίας (όπως επιδιώκει ο μικροαστικός ρεφορμισμός) αλλά μόνο με την άρση της παραγωγής που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία.

(3)

Το χειρόγραφο των *Grundrisse* αρχίζει με την κριτική στο βιβλίο του προυντονιστή Α. Νταριμόν «Για τη μεταρύθμιση των τραπεζών».

Αν η αιχμή της κριτικής του Μαρξ στον προυντονισμό (ήδη από το 1847, *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*) είναι ότι:

> «θέλει να διατηρήσει την ιδιωτική παραγωγή αλλά να οργανώσει την ανταλλαγή των ιδιωτικών προϊόντων, θέλει το εμπόρευμα αλλά δεν θέλει το χρήμα»

(όπως θα γράψει στον Βαϊντεμάγερ 1.2.1859), εδώ που ο Μαρξ συνδέει τη θεωρητική ανάπτυξη άμεσα με την ανάλυση της οικονομικής κρίσης και την προοπτική της επανάστασης αφετηρία είναι οι προυντονικές συνταγές για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης: τραπεζική μεταρύθμιση και εργασιακό χρήμα.

Γιατί «μεταρύθμιση των τραπεζών»;

Απλά, γιατί οι τράπεζες στην οικονομική κρίση εκφράζουν τη στιγμή της αλήθειας, την απαίτηση για πληρωμή σε χρήμα *όταν ακριβώς* το κεφάλαιο δεν μπορεί να αξιοποιηθεί, όταν τα εμπορεύματα *δεν μπορούν* να μετατραπούν σε χρήμα.

Να αρθεί λοιπόν η στενότητα χρήματος, οι τράπεζες να ρίξουν τραπεζογραμμάτια στην αγορά, να σταματήσουν λοιπόν να ρυθμίζουν τους όρους και το επιτόκιο προεξόφλησης ανάλογα με τη ζήτηση (επιδεινώνοντας άρα τους όρους προεξόφλησης και αυξάνοντας τα επιτόκια στην κρίση, ακριβώς όταν οι επιχειρήσεις έχουν τη μεγαλύτερη ανάγκη για ρευστότητα), να αποδεσμευτούν κατά συνέπεια από την «πρωτοκαθεδρία των πολύτιμων μετάλλων» και το χρήμα χρυσού (αργύρου) να αντικατασταθεί από εργασιακό χρήμα – αυτό είναι το πρόγραμμα του Νταριμόν.

> «Έχω εδώ ένα σύγγραμμα» – γράφει ο Μαρξ στον Ένγκελς 10.1.1857 – «ενός μαθητή του Προυντόν: "Για τη μεταρρύθμιση των τραπεζών", *Αλφρέ Νταριμόν*, 1856. Η ουσία είναι η ίδια η παλιά. Η απονομισματοποίηση χρυσού και αργύρου, μ' άλλα λόγια να μετατραπούν όλα τα εμπορεύματα σε μέσα ανταλλαγής ισοδύναμα με τον χρυσό και τον άργυρο. Εισαγωγή του Εμίλ Ζιραρντέν· το βιβλίο γράφεται με θαυμασμό για τον Ισαάκ Περέρ. Βλέπει εδώ λοιπόν κανείς ώς ένα βαθμό, σε τι σοσιαλιστικά πραξικοπήματα ο Βοναπάρτης θεωρεί τον εαυτό του ακόμα ικανό να καταφύγει την τελευταία στιγμή.»

Στο χρήμα, απαντά ο Μαρξ, προβάλλει η θεμελιακή αντίφαση «που περιέχει η ανταλλακτική αξία και ο αντίστοιχός της τρόπος παραγωγής» (II, 8) – ώστε είναι ανόητες οι προσπάθειες για κατάργηση του χρήματος *πάνω στη βάση της ανταλλακτικής αξίας*.

Από πρακτική-επαναστατική άποψη, ενώ είναι «ξεκάθαρο, ότι στο μέτρο που αυξάνεται η αντίθεση προς τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής [...] η πολεμική κατευθύνεται ενάντια στο μεταλλικό χρήμα ή ενάντια στο χρήμα γενικά, σαν το πιο χτυπητό, πιο αντιφατικό και σκληρό φαινόμενο όπου προβάλλει χειροπιαστά το σύστημα» (πρβλ. την πείρα του 1848, όπως την περιγράφει ο Μαρξ στο έργο του *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία*: αντίθεση εργατών-αγροτών-μικροαστών και βιομηχανικής αστικής τάξης, που συμπιέζονταν από την κρίση και την περιοριστική τραπεζική πολιτική, προς την «τραπεζοκρατία» και το πολιτικό της καθεστώς) ωστόσο τα επαναστατικά μέτρα πρέπει – γράφει – *διαμέσου* του χρήμα-

τος να έχουν στόχο την παραγωγή· διαφορετικά το παραγωγικό σύστημα μπορεί πάντα και απορροφά τις «διαταραχές» (II, 8).

Για να εξασφαλιστεί η γενική μετατρεψιμότητα του εργασιακού χρήματος που προτείνουν οι προυντονιστές, η εκδότρια Τράπεζα αναγκαστικά θα ρυθμίζει η ίδια την κοινωνική παραγωγή και ανταλλαγή· θα είναι λοιπόν:

> «είτε δεσποτική διεύθυνση της παραγωγής και διαχείριση της διανομής, είτε απλά ένα λογιστικό γραφείο για τη συλλογικά εργαζόμενη κοινωνία.» (I,20)

Για το δεύτερο, προϋπόθεση είναι «ο κοινός χαρακτήρας των μέσων παραγωγής». Ώστε η διατήρηση της κατακερματισμένης, ιδιωτικής παραγωγής που θέλουν οι προυντονιστές οδηγεί αναγκαστικά στην από τα πάνω δεσποτική ρύθμιση: «Οι σαινσιμονιστές έκαναν την Τράπεζά τους Πάπα της παραγωγής.»

Ο μικροαστικός λοιπόν σοσιαλισμός, σαν ρεύμα που κινείται μέσα στον αστικό ιδεολογικό ορίζοντα της ελευθερίας, ισότητας και ισοδύναμης ανταλλαγής,[32] που αντί να βασίζεται στις πραγματικές αντιθέσεις της αστικής κοινωνίας προσπαθεί να προσαρμόσει την ίδια στην ιδεολογική αντανάκλαση που παράγει η επιφάνειά της (οι χρηματικές σχέσεις), καταλήγει λοιπόν όχι μόνο να συναντιέται με την αγοραία (απολογητική) πολιτική οικονομία, τους «αρμονιστές» Μπαστιά και Κάρεϋ,[33] αλλά και – μέσα από τα σχέδια για διοικητική «ρύθμιση» της (ιδιωτικής) παραγωγής – στην υποστήριξη του γραφειοκρατικού κράτους (σαν «Πάπα της παραγωγής»).

Σ' αυτή την θεωρητικά ουτοπική και πρακτικά αντιδραστική αντίληψη ο Μαρξ αντιπαραθέτει την «ελεύθερη ανταλλαγή των ατόμων, συνεταιρισμένων στη βάση της κοινής ιδιοποίησης [Aneignung] και ελέγχου [Kontrolle] των μέσων παραγωγής» – πράγμα δυνατό μόνο με την πλήρη ανάπτυξη των αστικών (χρηματικών) σχέσεων:

Πρώτα-πρώτα, σαν διάλυση των παραδοσιακών σχέσεων προσωπικής εξάρτησης στην παραγωγή, και δημιουργία ολόπλευρης (εμπράγματης) αλληλεξάρτησης των παραγωγών όπου η ανταλλακτική αξία, το χρήμα, εκφράζει τον κοινωνικό δεσμό, υλοποιεί την κοινωνική δύναμη (πρώτη μορφή της αποξένωσης).

Κι αντίστροφα, γράφει στο «κεφάλαιο του Χρήματος», όσο μικρότερη είναι η δύναμη του χρήματος τόσο μεγαλύτερη είναι η δύναμη των σχέσεων προσωπικής εξάρτησης:

> «Κάθε άτομο κατέχει την κοινωνική εξουσία [Macht] με τη μορφή ενός πράγματος. Αφαιρέστε από το πράγμα [δηλαδή το χρήμα] αυτή την κοινωνική εξουσία και θα υποχρεωθείτε να τη δόσετε σε πρόσωπα για να άρχουν πάνω σε πρόσωπα.»

Απ' αυτό το φαινομενικά αναπόδραστο δίλημμα (ή εξάρτηση από το

χρήμα και αποξένωση, ή προσωπικός εξουσιασμός) ο Μαρξ βγαίνει διατυπώνοντας τη θέση ότι η ίδια η αστική κοινωνία δημιουργεί τους υλικούς και πνευματικούς όρους για μια νέα παραγωγική βαθμίδα: «την ελεύθερη ατομικότητα που βασίζεται στην καθολική ανάπτυξη των ατόμων και την καθυπόταξη της συλλογικής τους, κοινωνικής παραγωγικότητας σαν κοινωνικής τους περιουσίας».

Τους υλικούς και πνευματικούς όρους:

- καθώς το χρήμα, σαν σκοπός της εργασίας (που είναι άρα μισθωτή εργασία) γίνεται μοχλός για την απεριόριστη ανάπτυξη της εργατικότητας και του πλούτου – και δημιουργεί «γενικό κοινωνικό μεταβολισμό, καθολικές σχέσεις, ολόπλευρες ανάγκες, καθολικές ικανότητες»·
- ειδικότερα, καθώς το κεφάλαιο αποσπά υπερεργασία, η εργασία πάνω από το αναγκαίο όριο συντήρησης φτάνει να γίνει γενική ανάγκη· όταν «με την αυστηρή πειθαρχία του κεφαλαίου» η γενική εργατικότητα αναπτυχθεί «σαν καθολικό απόκτημα του νέου ανθρώπινου γένους»· όταν με την άνοδο στην παραγωγικότητα της εργασίας μειωθεί ο εργάσιμος χρόνος και η κοινωνική αναπαραγωγή τοποθετηθεί σε ολοένα πιο επιστημονική βάση, άρα «πάψει η εργασία όπου ο άνθρωπος κάνει αυτό που μπορεί αντί γι αυτόν να βάλει να το κάνουν πράγματα» (αυτοματισμός, επιστήμη στην παραγωγή).

Το κεφάλαιο, αναλύει ο Μαρξ, προωθεί αυτή την άνοδο των παραγωγικών δυνάμεων για να αποσπάσει σχετική υπεραξία, και να αντισταθμίσει την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους. Αναπτύσσει τη σφαίρα της κυκλοφορίας και των αναγκών στην αδιάκοπη προσπάθεια να ξεπεράσει τους εγγενείς φραγμούς στην αναπαραγωγή του· και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μια συλλογική διεύθυνση της παραγωγής (συγκέντρωση, μονοπώλια, μετοχικές εταιρίες, πιστωτικό σύστημα, διεθνείς διασυνδέσεις κλπ.).

Αυτές – γράφει – οι μορφές συνεννόησης, που αναπτύσσονται «ταυτόχρονα με την ανάπτυξη αυτής της αποξένωσης» (δηλαδή της παγκόσμιας αγοράς) και «πάνω στο δικό της έδαφος», δεν αίρουν οι ίδιες την αλλοτριότητα αλλά δημιουργούν δυνατότητες:

> «αν στην κοινωνία έτσι όπως είναι σήμερα δεν βρίσκαμε κρυμένους τους υλικούς όρους παραγωγής και τις αντίστοιχές τους συναλλακτικές σχέσεις για μια αταξική κοινωνία, τότε όλες οι προσπάθειες για ανατροπή θα είταν δονκιχωτισμός». (I, 22)

Ωστόσο όλες αυτές οι μορφές (γράφει αμέσως προηγούμενα) εξακολουθούν στον καπιταλισμό να είναι αντιθετικές· δίνουν την αντικειμενική βάση για την «αταξική κοινωνία», αλλά μόνο διαμέσου της επαναστατικής ανατροπής.

Αντικειμενική βάση γι αυτή την ανατροπή αποτελεί η ανάπτυξη του

αντιφατικού χαρακτήρα του κεφαλαίου: η αυτο-αναίρεση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Το κεφάλαιο *αναπτύσσει* αλλά και αποτελεί φραγμό και καταστρέφει τις παραγωγικές δυνάμεις (και ιδιαίτερα «τείνει να περιορίζει και να κατακερματίζει την κυριότερη παραγωγική δύναμη, τον ίδιο τον άνθρωπο»): αναπτύσσει τη μηχανική, επιστημονική παραγωγή αλλά χρησιμοποιεί τις μηχανές για την απόσπαση υπερεργασίας και την απαξίωση του εργάτη, άρα προκαλεί την πάλη των εργατών ενάντια στις μηχανές. Μειώνει τον εργάσιμο χρόνο αλλά τείνει να μετατρέπει τον διαθέσιμο χρόνο σε υπερεργασία, προκαλώντας έτσι την υπερπαραγωγή και την κρίση.

Μ' ένα λόγο, ο φραγμός βρίσκεται στο ότι ολόκληρη η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων προχωρεί αντιθετικά, και η διαμόρφωση των παραγωγικών δυνάμεων, του γενικού πλούτου, εμφανίζεται με τρόπο που το ίδιο το εργαζόμενο άτομο αποξενώνεται: συμπεριφέρεται προς αυτά που το ίδιο διαμόρφωσε όχι σαν προς όρους του δικού του πλούτου αλλά όρους του *ξένου* πλούτου και της δικής του φτώχειας.[34]

Αν στα *Grundrisse* η ανατροπή του καθεστώτος του κεφαλαίου συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την κρίση, ωστόσο δεν αποσυνδέεται από το εργατικό κίνημα και την επαναστατική συνείδηση, που «αναγγέλλει την καταδίκη» του κεφαλαίου. Πρόκειται για τη συνείδηση που εξεγείρεται ενάντια στην αποξένωση του εργάτη από τους όρους της εργασίας και το προϊόν, την «αναγνώριση ότι τα προϊόντα είναι δικά του και [...] πως ο αποχωρισμός από τους όρους της πραγματοποίησης του εαυτού του είναι αποχωρισμός αταίριαστος, καταναγκαστικός» (III, 47). Δηλαδή τη συνείδηση του παραγωγού.

Κι αυτό συνδέεται: με την παρατήρηση στα *Grundrisse* ότι στον καπιταλισμό αναπαράγονται οι σχέσεις κυριαρχίας[35] που το χρήμα διαλύει στις προκαπιταλιστικές, παραδοσιακές μορφές· με τον ορισμό του κεφαλαίου σαν προσωποποίηση των μέσων παραγωγής σε μια βούληση αντιμέτωπη στους άμεσους παραγωγούς· με τον παραλληλισμό της συγκέντρωσης κεφαλαίου και κράτους (στο κείμενο *Μπαστιά και Κάρεϋ*)· με την πάλη ενάντια στις νέες σχέσεις κυριαρχίας ώς την τελειωτική τους άρση στον κομμουνισμό.

Μ' αυτό τον τρόπο ολόκληρη η ανάλυση του κεφαλαίου – από την «επιφάνεια», τις χρηματικές σχέσεις (κριτική στον προυντονισμό), ώς την ανάλυση της υπεραξίας (εκμετάλλευση στη βάση της «ισοδύναμης ανταλλαγής»), των φραγμών του κεφαλαίου και της κατάρρευσης του καπιταλισμού – συντείνει στη θεμελίωση του κομμουνισμού: σαν νέου τρόπου παραγωγής που βασίζεται στην αξία χρήσης και όχι στην ανταλλακτική αξία, στη συλλογική ιδιοκτησία και έλεγχο των μέσων παραγωγής από τα ελεύθερα συνεταιρισμένα άτομα, στη βάση των υλικών και

πνευματικών προϋποθέσεων που δημιούργησε η ίδια η πλήρης ανάπτυξη του κεφαλαίου, και μέσα από την επαναστατική συνειδητοποίηση και πράξη.

Μόνο εδώ γίνεται δυνατή – με τον άμεσα κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας, τη μείωση του εργάσιμου χρόνου και τον επιστημονικό μετασχηματισμό της παραγωγής (όπου η εργασία γίνεται γενική επιστημονική εργασία και ο άνθρωπος δεν εμφανίζεται σαν εκπαιδευμένη φυσική δύναμη αλλά σαν *ρυθμιστής*) – όχι μόνο η αύξηση του ελεύθερου χρόνου (χρόνου για την πλήρη ανάπτυξη του ατόμου) αλλά και η κατάργηση του ίδιου του υποδουλωτικού καταμερισμού της εργασίας, η μετατροπή της εργασίας σε ελκυστική εργασία, αυτο-ανάπτυξη του ατόμου – η άρση της αποξένωσης.[36]

III

Σ' αυτή την έκδοση περιλαμβάνονται τα χειρόγραφα που δημοσιεύθηκαν με τον γενικό τίτλο *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Μόσχα (2 τ.) 1939/1941 από το Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν και αναδημοσιεύθηκαν, σε φωτομηχανική ανατύπωση σε ένα τόμο, από τις εκδόσεις Dietz Verlag Berlin, 1953.

Κατά χρονολογική σειρά:

1. *Από τα τετράδια περικοπών του Μαρξ 1850-1851*

α) αποσπάσματα (για τη Ρικαρντιανή θεωρία του χρήματος), Τετράδιο IV, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1850.

β) αποσπάσματα από τις *Αρχές πολιτικής οικονομίας* του Ρικάρντο, Τετράδιο VIII, Απρίλης-Μάης 1851

γ) Ευρετήριο Ρικάρντο για θέματα φορολογίας, και ευρετήριο των *Αρχών...*, στο τετράδιο «Χρυσός. Το ολοκληρωμένο χρηματικό σύστημα» [Bullion D. vollendete Geldsystem] (1851).

2. [*Μπαστιά και Κάρεϋ*] (στο τετράδιο που σαν τμήμα του οικονομικού χειρογράφου του 1857/1858 ονομάστηκε «III»), Ιούλης 1857.
3. *Εισαγωγή*, Τετράδιο M, Αύγουστος/Σεπτέμβρης 1857.
4. [*Grundrisse*] Τετράδια I-VII, Οκτώβρης 1857-Μάρτης/Μάης 1858.
5. *Ευρετήριο στα 7 τετράδια (στο πρώτο μέρος)*, (δυο διατυπώσεις) Τετράδιο M, Ιούνης 1858.
6. Αποσπάσματα από το *αρχικό κείμενο* [Urtext] της *Συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τετράδια B′ και B′′, Αύγουστος-Νοέμβρης 1858.
7. *Προσχέδιο* [Planentwurf] (χωριστό τετράδιο), 1859 ή 1861.
8. *Παραπομπές στα τετράδιά μου*, τετράδιο B′′, 28-36.

Η έκδοση πραγματοποιείται σε τρεις τόμους. Ο πρώτος περιέχει, εκτός από τον Πρόλογο του μεταφραστή και τον Πρόλογο του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν στην πρώτη έκδοση, την *Εισαγωγή* (1857)[37] και το «Κεφάλαιο του Χρήματος» (τετράδια Ι, ΙΙ). Ο δεύτερος τόμος περιλαμβάνει το «Κεφάλαιο του Κεφαλαίου» (τετράδια ΙΙ-VII). Στον τρίτο ανήκουν τα υπόλοιπα (συμπληρωματικά) υλικά, οι μεταφραστικές σημειώσεις και τα ευρετήρια.

Η μετάφραση έγινε από την έκδοση του 1939/41 (στην ανατύπωση του 1953), παίρνοντας υπόψη τη νέα ανάγνωση των χειρογράφων στα πλαίσια της έκδοσης των MEGA^2.[38] Διατηρούμε τον γενικό τίτλο (Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας) που έδοσαν στα χειρόγραφα οι εκδότες του 1939/41, όχι μόνο γιατί μ' αυτόν το χειρόγραφο έγινε παγκόσμια γνωστό, αλλά και γιατί συνοψίζει τον τρόπο που χαρακτηρίζει το κείμενο ο ίδιος ο Μαρξ.[39]

Το χειρόγραφο είναι ελάχιστα διαρθρωμένο εσωτερικά. Για διευκόλυνση της μελέτης στην έκδοση 1939/41 προστέθηκαν επικεφαλίδες με βάση τις *Παραπομπές* [Referate], ελαφρά τροποποιημένες. Για την αποφυγή κάθε σύγχυσης, σ' αυτή την έκδοση οι επικεφαλίδες τοποθετούνται σε αγκύλες ([...]) και με μικρά στοιχεία, αποφεύγονται οι τροποποιήσεις, και δεν διατηρείται καμιά άλλη πρόσθετη επικεφαλίδα ή υποδιαίρεση του κειμένου.

Η αρίθμηση των τετραδίων και σελίδων του χειρογράφου σημειώνεται στο περιθώριο. Η μετάφραση δεν αναδιατάσσει πουθενά το κείμενο και δεν μεταβάλλει τη στίξη. Αριθμητικά λάθη δεν διορθώνονται, εκτός αν είναι προφανή, αν επηρεάζουν την ανάγνωση και δεν χρησιμοποιούνται για παραπέρα υπολογισμούς. Συντομογραφίες, συντμήσεις και μαθηματικά σύμβολα στο κείμενο αναπτύσσονται μόνο όπου είναι αναγκαίο στο νεοελληνικό λόγο. Στα ονόματα και τις βιβλιογραφικές παραπομπές αυτό σημειώνεται με αγκύλη (πχ. «P[ικάρντο]»), όπως και γενικά κάθε προσθήκη στο κείμενο των χειρογράφων. Αγκύλες του Μαρξ, που σημαίνουν παρεκβάσεις, σημειώνονται σαν {...}. Αυτές διατηρούνται στη θέση τους στο χειρόγραφο, εκτός αν παρεμβάλλονται μέσα σε περίοδο· τότε μεταφέρονται σαν υποσημειώσεις (*) στην ίδια σελίδα. Απλές υπογραμμίσεις αποδίδονται με πλάγια, διπλές με αραιά, τριπλές με πλάγια αραιά στοιχεία. Υπογραμμίσεις με μολύβι, που υποδηλώνουν μεταγενέστερη επεξεργασία (δες MEGA^2 ΙΙ/1.1), διατηρούνται. Σημάδια στο περιθώριο και διαγραφές δεν αναπαράγονται, αλλά παίρνονται υπόψη στις σημειώσεις.

Αγγλικά και γαλλικά στο γερμανικό κείμενο μεταφράζονται χωρίς ιδιαίτερη σημείωση, εκτός αν πρόκειται για χαρακτηριστικές εκφράσεις. Ελληνικά και λατινικά διατηρούνται, με τη νεοελληνική απόδοση (όπου είναι αναγκαία) σε αγκύλες.

Σε περιπτώσεις όπου οι (συχνά συμπυκνωμένες) περικοπές στον Μαρξ αποκλίνουν από το πρωτότυπο, χρησιμοποιώ τις ενδείξεις [«], [»], [...]. Σημασιολογικές αποκλίσεις αναφέρονται στις σημειώσεις.

Για τις σημειώσεις, τον βιβλιογραφικό πίνακα και τα ευρετήρια βασίστηκα ιδιαίτερα στην έκδοση του 1939/41 και των MEGA^2. Στη συνολική δουλειά με βοήθησαν, πέρα από τα έργα που αναφέρονται στις προηγούμενες σημειώσεις, και τα ακόλουθα:

Karl Marx, *Fondements de la critique de l'économie politique* (Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie) Ébauche de 1857-1858. En Annexe: Travaux des Années 1850-1859. (I,II) (R. Dangeville), Paris 1967.

Karl Marx, *Grundrisse.* Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft) (M. Nicolaus), Harmondsworth 1973.

Karl Marx, *Lineamenti fondamentali della critica dell'economia politica* (I, II) (E. Grillo), Firenze 1968-1970.

Karl Marx, *Lineamenti fondamentali di critica dell'economia politica* ("Grundrisse") (I, II) (G. Backhaus), Einaudi 1977.

Karl Marx, *Manuscrit de 1857-1858.* «Grundrisse» (J.-P. Lefebvre et.al.), Paris 1980.

Projektgruppe Entwicklung des Marxschen Systems, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Rohentwurf): Kommentar, Hamburg 1978.

R. Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'* (I, II), Frankfurt/M 1968.

Σεπτέμβρης 1984 Διονύσης Διβάρης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΡΟΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

1. «Για να ξεκαθαρίσουμε» – γράφουν στην εκδοτική ανακοίνωση για το περιοδικό «Νέα Εφημερίδα του Ρήνου. Πολιτική-οικονομική επιθεώρηση» – «την επαναστατική περίοδο που ζήσαμε, τον χαρακτήρα των αντιμαχόμενων κομμάτων, τις κοινωνικές σχέσεις που καθορίζουν την ύπαρξη και την πάλη αυτών των κομμάτων.» [Ανακοίνωση της *ΝΕΡ.Π-ΟΕ* στη *Neue Deutsche Zeitung* 14/16.1.1850]

2. Στο ίδιο.

3. «Σ' αυτή τη γενική ευημερία, όταν οι παραγωγικές δυνάμεις της αστικής κοινωνίας αναπτύσσονται τόσο πληθωρικά όσο είναι γενικά δυνατό μέσα στα πλαίσια των αστικών σχέσεων, δεν μπορεί να γίνει λόγος για πραγματική επανάσταση. Μια τέτοια επανάσταση είναι δυνατή μόνο στις περιόδους που αυτοί οι δυο παράγοντες, οι σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις και οι αστικές μορφές παραγωγής έρχονται σ' αντίφαση μεταξύ τους [...]. *Μια νέα επανάσταση είναι δυνατή μονάχα σαν επακόλουθο μιας καινούριας κρίσης. Αλλά είναι εξίσου βέβαιη όσο και η τελευταία.*» [«Επισκόπηση Μάη ώς Οκτώβρη». *ΝΕΡ. Π-ΟΕ* 5/6, Μάης/Οκτώβρης 1850]

4. Κ. Μαρξ, «Η γαλλική Crédit mobilier» (πρώτο άρθρο), *New York Daily Tribune* 4735/21.6.1856.

5. Η δημοσίευσή τους άρχισε στα πλαίσια της νέας έκδοσης των Απάντων Μαρξ-Ένγκελς (MEGA², Dietz Verlag Berlin, 1977-). Δες MEGA² I/10 (1977) και MEGA² IV/7 (1983), επίσης F.G. Schrader, *Restauration und Revolution*: Die Vorarbeiten zum »Kapital« von Karl Marx in seinen Studienheften 1850-1858, Hildesheim 1980.

6. MEGA² I/10, 503-510.

7. Μαρξ στον Ένγκελς 2.4.1851 («θα τελειώσω σε πέντε βδομάδες»)· συζητούν για δημοσίευση (γράμματα 24.11.1851, 27.11.1851, 4.5.1852)· η μπροσούρα για τη δίκη των κομμουνιστών «στοίχισε τον γερμανό εκδότη» (Μαρξ στον Κλους 7.12.1852). Αλλά στις 15.9.1853 γράφει στον Κλους: «Έλπιζα ακόμα να μπορέσω κάποτε να απομονωθώ για μερικούς μήνες και να τελειώσω την "Οικονομία" μου. Φαίνεται πως δε θα τα καταφέρω.»

8. MEGA² II/2 Apparat, 414 χρονολογούν το «Citatenheft» 1859 ώς αρχές 1860, και το «Verzeichnis» Γενάρη-Φλεβάρη 1860.

9. Στο ίδιο τετράδιο (B'', 28-36) και αμέσως μετά το «Verzeichnis» (B'', 21-27)· πιθανότερη χρονολογία είναι Ιούνης/Ιούλης 1961 [MEGA² II/2 Apparat, 443].

10. Γράφεται είτε ήδη την άνοιξη του 1859 είτε το καλοκαίρι του 1861 [MEGA² II/2 Apparat, 406] – πιθανότερη είναι ίσως η δεύτερη ημερομηνία, γιατί το «Planentwurf» ακολουθείται άμεσα στο χειρόγραφο του 1861/1863 (τετράδια I-V), χωρίς να μεσολαβεί κανένα άλλο σχέδιο.

11. Πρώτη συνολική δημοσίευση στα MEGA² II/3 (1976-1982). Για τη θεωρητική πορεία του από τα *Grundrisse* μέχρι το *Κεφάλαιο* δες ιδιαίτερα E. Mandel, *La formation de la pensée économique de Karl Marx*, Paris 1967, και M. Müller, *Auf dem Wege zum >Kapital<*. Zur Entwicklung des Kapitalbegriffs von Marx in den Jahren 1857-1863. Berlin 1978.

12. Πρβλ. *Grundrisse* II, 18: «Η κοινωνία δεν αποτελείται από άτομα, αλλά εκφράζει το σύνολο των συσχετισμών, των σχέσεων αυτών των ατόμων μεταξύ τους.» Και στις «Περιθωριακές σημειώσεις στο >Εγχειρίδιο πολιτικής οικονομίας< του Άντολφ Βάγκνερ» (1879-1880, τελευταίο οικονομικό κείμενο του Μαρξ): «Η αναλυτική μου μέθοδος [...] δεν ξεκινά από τον άνθρωπο αλλά από την οικονομικά δοσμένη περίοδο της κοινωνίας.» [*Marx Engels Werke (MEW)* 19.371]

13. Στην τελευταία ενότητα της *Εισαγωγής* ο Μαρξ (προχωρώντας πέρα από το πεδίο της κλασικής πολιτικής οικονομίας) εντάσσει μια σειρά σημεία με κοινή αναφορά τη διαφοροποιημένη, και όχι μηχανική, υλιστική αντίληψη της ιστορίας (συνυπολογισμός δευτερογενών σχέσεων, διάκριση από τον «νατουραλιστικό υλισμό» κλπ.), και με έμφαση στην άνιση ανάπτυξη της υλικής παραγωγής ως προς τις άλλες κοινωνικές σχέσεις (δίκαιο, εκπαίδευση, τέχνη) και στην εμβέλεια των ιδεών πέρα από τις συνθήκες που τις γέννησαν (σημείωμα για την αισθητική ισχύ της αρχαίας τέχνης).

14. Παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση δεν ταυτίζονται, αλλά «αποτελούν μέλη [Glieder, αρμούς] μιας ολότητας, διαφορές μέσα σε μια ενότητα». Αλληλεπιδρούν μέσα σ' ένα «οργανικό Όλο», όπου η παραγωγή – σαν κοινωνική αναπαραγωγή, που εμπεριέχει δηλαδή τη διανομή (κατανομή) των μέσων παραγωγής και των ατόμων στους διάφορους κλάδους, και αναπαράγει στην κίνησή της και τις γενικές-ιστορικές της προϋποθέσεις – «επικρατεί» [greift uber]. Και παραπέρα, σε κάθε κοινωνική μορφή «μια ορισμένη παραγωγή» – στην αστική κοινωνία το (βιομηχανικό) κεφάλαιο – καθορίζει «τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων» (χωρίς λοιπόν να τις εκμηδενίζει).

15. Ενώ η θεωρητική πορεία αναπαράγει στο νου τις σχέσεις της αστικής παραγωγής, που η κατανόησή της είναι κλειδί για την κατανόηση και των προηγούμενων μορφών [*Grundrisse* IV, 46], ωστόσο η άνοδος «από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο» στα πλαίσια της έρευνας της αστικής παραγωγής *δεν αντιστοιχεί* – ή ακριβέστερα, *εμμένει* μόνο αντιστοιχεί στην ίδια την ιστορική πορεία:

Στο ερώτημα που θέτει ο Μαρξ στην *Εισαγωγή*: «δεν προυπάρχουν οι απλές σχέσεις από τις συνθετότερες;» (και άρα: δεν αντιστοιχεί, απ' αυτή την άποψη, η θεωρητική πορεία της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο προς την ιστορική κίνηση;) δίνει την απάντηση: «Εξαρτάται». – Δηλαδή δεν υπάρχει καμιά τέτοια αναγκαία αντιστοιχία, ούτε ευθύγραμμη ούτε αντίστροφη· αλλά ούτε και απουσία κάθε σχέσης, (αφού η αστική κοινωνία οικοδομείται πάνω στη βάση κλπ. των προηγούμενων). Και προχωρεί να διερευνήσει συγκεκριμένα, εντοπίζοντας στην *Εισαγωγή* ενδεικτικά, σαν δυνατότητες:

1) η απλούστερη κατηγορία (σχέση) να προυπάρχει, σαν κυρίαρχη σχέση προηγούμενης (λιγότερο εξελιγμένης) κοινωνικής μορφής και να διατηρείται σαν υποταγμένη στην πιο σύνθετη, εξελιγμένη μορφή: πχ. χρήμα ως προς το κεφάλαιο, τις τράπεζες, τη μισθωτή εργασία.

«Σ' αυτό το βαθμό», προσθέτει, «η πορεία της αφηρημένης σκέψης, που υψώνεται από το απλούστατο στο σύνθετο, θα αντιστοιχούσε στην πραγματική ιστορική διαδικασία.»

2) σύνθετες σχέσεις (συνεργασία, αναπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας) να υπάρχουν σε προηγούμενες («πολύ αναπτυγμένες, ωστόσο όμως ιστορικά λιγότερο ώριμες κοινωνικές μορφές»), χωρίς τις απλούστερες (χρήμα).

3) η θεωρητική ανάπτυξη, που παρακολουθεί την εσωτερική διάρθρωση του δοσμένου τρόπου παραγωγής να είναι «ακριβώς αντίθετη» από την ιστορική, όπως γίνεται στη σειρά των κατηγοριών κεφάλαιο και γαιοκτησία στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας.

16. Για την «παραγωγή γενικά» σαν «κοινούς προσδιορισμούς της παραγωγής», «λογική αφαίρεση» που «αποφεύγει την επανάληψη», δες *Εισαγωγή* (M,2). Πρβλ. *Grundrisse* όπου η κεντρική κατηγορία «κεφάλαιο γενικά» καθορίζεται σαν η κοινή ιδιότητα των αξιών να είναι κεφάλαιο (III,16), «η συμπερίληψη των προσδιορισμών που διακρίνουν την αξία σαν κεφάλαιο από τον εαυτό της σαν απλή αξία ή χρήμα» (IV,41).

17. Γιαυτό στα *Grundrisse* αδιάκοπα ελέγχει την άμεση πρακτική αντιστοιχία των θεωρητικών κατηγοριών:

Ως προς την υπεραξία-υπερεργασία, και άρα την αναλογική σχέση κερδών-μισθών (τον βαθμό της εκμετάλλευσης) γράφει: η επίφαση της ανταλλαγής ανάμεσα στον καπιτα-

λιστή και τον εργάτη έχει σαν συνέπεια ο εργάτης – όταν έχει κάποια διαπραγματευτική δύναμη – να μετρά τις απαιτήσεις του πάνω στο κέρδος του κεφαλαίου· κι έτσι «η αναλογία γίνεται πραγματικό συνθετικό στοιχείο της ίδιας της οικονομικής ζωής» (στην ταξική πάλη).

Ως προς το «κεφάλαιο γενικά»: «δεν είναι απλή αφαίρεση», αλλά αντιστοιχεί στο «κεφάλαιο ολόκληρης της κοινωνίας», «στο συνολικό κεφάλαιο μιας χώρας σε διάκριση από τη συνολική γαιοκτησία ή μισθωτή εργασία» ή «σαν γενική οικονομική βάση μιας τάξης». Και παραπέρα, έχει και ιδιαίτερη ύπαρξη πχ. σαν κεφάλαιο συσσωρευμένο σε τράπεζες απ' όπου με δάνεια επιμερίζεται σε χώρες, κλάδους κλπ. (Τετράδιο IV,41).

18. Δες στην *Εισαγωγή* για την «εργασία γενικά» και την «αυτοκριτική» της αστικής κοινωνίας. Πρβλ. την ανάλυση του εμπορεύματος στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου* (κεφ. 1): «ο Αριστοτέλης δεν μπορούσε να διαβάσει [herauslesen] στην ίδια την αξιακή μορφή» την ισοδύναμη έκφραση όλων των εργασιών, «επειδή η ελληνική κοινωνία βασιζόταν στην εργασία των δούλων» κλπ.

19. «Βρίσκω ωραίες εξελίξεις» – γράφει στον Ένγκελς 14.1.1858. «Πχ. ανάτρεψα όλη τη μέχρι σήμερα θεωρία του κέρδους. Στη μέθοδο της επεξεργασίας με βοήθησε πολύ το ότι, ολότελα τυχαία, [...] ξεφύλλισα πάλι τη «Λογική» του Χέγκελ. Αν ποτέ υπάρξει καιρός για τέτοιες δουλειές θάθελα πολύ σε 2 ή 3 τυπογραφικά να δόσω προσιτά στον κοινό νου το ορθολογικό στοιχείο [das Rationelle] της μεθόδου που ο Χέγκελ ανακάλυψε αλλά ταυτόχρονα μυστικοποίησε.»

20. Πχ. στην *Εισαγωγή* (πριν τη νέα ανάγνωση της *Λογικής*) την άνοδο από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο σαν «ενότητα διαφορετικών προσδιορισμών» (*Λογική*), την αφετηρία από την «απλούστατη σχέση», άρα την κατοχή στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* του Χέγκελ, τη «συγκεκριμένη ολότητα», την ανάλυση της διαλεκτικής ενότητας παραγωγής και κατανάλωσης κλπ. Για την αναίρεση των απόψεων που βλέπουν τον Μαρξ «αντιδιαλεκτικό» πριν το 1857/58, δες ιδιαίτερα J. Zelený, *Die Wissenschaftslogik bei Marx und >Das Kapital<*, Frankfurt/M 1972.

21. Η μεταβολή σταθεροποιείται, και εκφράζεται και στον τίτλο: Το κεφάλαιο «1. Εμπόρευμα», γράφει ο Μαρξ στον Ένγκελς 29.11.1858, «δεν υπήρχε καθόλου στο πρόχειρο [Rohentwurf].»

22. Θα χρειαστεί αργότερα – γράφει ήδη στα *Grundrisse* (I, 18) – να διορθωθεί το ιδεαλιστικό ύφος της παρουσίασης «που δημιουργεί την επίφαση πως τάχα πρόκειται μόνο για εννοιολογικούς προσδιορισμούς και για τη διαλεκτική αυτών των εννοιών». Στις *Σημειώσεις στον Α. Βάγκνερ* ο Μαρξ αντιπαραθέτει στον «σχολαστικισμό» του Β., που από την «έννοια της αξίας» προσπαθεί να συναγάγει την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, τη δική του μέθοδο:

> «Δεν ξεκινώ» – γράφει – «από "έννοιες" και δεν έχω ανάγκη να τις διαιρέσω με κανένα τρόπο», αλλά από την «απλούστατη κοινωνική μορφή» του προϊόντος της εργασίας [MEW 19.361-2, 368-9].

23. *Grundrisse* IV,46.

24. Και στο χειρόγραφο του 1861/1863, όπου ξεκαθαρίζεται τελικά το ζήτημα των μηχανών και του μετασχηματισμού του τρόπου παραγωγής (ο Μαρξ διακόπτει την ανάπτυξη των μηχανών, στο Τετράδιο V, και ξαναγυρίζει μετά τη γραφή των τετραδίων VI-XVIII με νέες μελέτες, δες Μαρξ στον Ένγκελς 6.3.1862, 28.1.1863), συνδέει στενότερα την αρχική συσσώρευση με την ίδια τη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης – με κοινή βάση τον μετασχηματισμό του τρόπου παραγωγής: «ο τρόπος που επεκτείνεται ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής (που κυριεύει μεγαλύτερη έκταση στο κοινωνικό πεδίο) και υποτάσσει σφαίρες παραγωγής που δεν είχε προηγούμενα

υποτάξει, κι από την άλλη μεριά προχωρεί από την απλή τυπική υπαγωγή της εργασίας σ' αυτόν στην πραγματική υπαγωγή, αναπαράγει εντελώς τον τρόπο που γεννιέται ιστορικά. Γιαυτό μπορούμε σ' αυτό το κομάτι να αναφερόμαστε πάντα σ' αυτές τις αλλαγές που συντελούνται *πάνω στη βάση* της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.» [XXII, 1461]. Έτσι στο *Κεφάλαιο* (τ. Ι) συσσώρευση και αρχική συσσώρευση συνδέονται στενά, στην «Ιστορική τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής».

25. Δες J. Mepham, «The Grundrisse: method or metaphysics?», *Economy and Society* 1:4 (Νοέμβρης 1978) 430-444.

26. Παρά τη χρήση του ενάντια στην απλοποιητική σχηματοποίηση της εξέλιξης των τρόπων παραγωγής (δες απ' αυτή την άποψη ιδιαίτερα: CERM, *Sur les sociétés précapitalistes* [...] Préface de M. Godelier, Paris 1970. Επίσης K. Marx, *Pre-capitalist economic formations* [...] ed./introd. E.J. Hobsbawm, London 1964) το κείμενο αυτό ρητά αυτοπεριορίζεται στην εξέταση της απόσπασης του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής και δεν αποτελεί βέβαια ειδική ιστορική ανάλυση της διαδοχής των κοινωνικών σχηματισμών. Στο χειρόγραφο του 1861/1863 η γενική τοποθέτηση του προβλήματος της «αρχικής συσσώρευσης» (απόσπαση του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής) παίρνεται πιστά σχεδόν από τα *Grundrisse*. Ωστόσο το κομάτι για τις προκαπιταλιστικές μορφές παραλείπεται εντελώς· αντί γι αυτό υπάρχει νέα συλλογή υλικού για την «αρχική συσσώρευση». Και στο *Κεφάλαιο* (τ. Ι) ο Μαρξ παρατηρεί για την αρχική συσσώρευση: «Η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του αγρότη, από τη γη είναι η βάση της όλης διαδικασίας. Η ιστορία αυτής της απαλλοτρίωσης αποκτά διαφορετικές πλευρές σε διάφορες χώρες και διατρέχει τις διάφορες φάσεις της με διαφορετική σειρά και σε διαφορετικές ιστορικές εποχές. Μόνο στην Αγγλία παίρνει την κλασική της μορφή, κι αυτήν άρα παίρνουμε σταν παράδειγμα.» Οι «Μορφές...» εγκαταλείπονται λοιπόν γιατί σ' αυτό τον βαθμό γενίκευσης ούτε είναι δυνατό να τεκμηριωθούν, ούτε ανήκουν στην καθαυτό ανάπτυξη. (Πρβλ. την εξαιρετική προσοχή του Μαρξ ως προς τους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς στα γράμματα προς την Β. Ζασούλιτς.)

27. «Το δεύτερο μέρος», γράφει στον Κούγκελμαν για το χειρόγραφο του 1861/1863, «είναι η συνέχεια του 1ου τεύχους [δηλ. της *Συμβολής στην Κριτική της πολιτικής οικονομίας*], αλλά θα εκδοθεί σαν αυτοτελές με τον τίτλο *Το κεφάλαιο*' και με το 'Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας' μόνο σαν υπότιτλο. Περιέχει στην πραγματικότητα μονάχα αυτό που θα αποτελούσε το τρίτο κεφάλαιο της πρώτης υποδιαίρεσης, δηλαδή 'Το κεφάλαιο γενικά'. Δεν περιλαμβάνει λοιπόν τον ανταγωνισμό των κεφαλαίων και το πιστωτικό σύστημα. Περιέχει αυτό που οι Άγγλοι ονομάζουν 'αρχές της πολιτικής οικονομίας'. Αποτελεί (μαζί με το πρώτο μέρος) την πεμπτουσία, και την ανάπτυξη των υπόλοιπων (με εξαίρεση ίσως τη σχέση των διάφορων κρατικών μορφών προς τις διάφορες οικονομικές δομές της κοινωνίας) θάταν εύκολο, πάνω στη βάση αυτών που γράφτηκαν, να την κάνουν και άλλοι. [...] μετά τη γερμανική έκδοση θα γράψω είτε τη συνέχεια του έργου στα γερμανικά, δηλαδή το τέλος της παρουσίασης του κεφαλαίου, τον ανταγωνισμό και την πίστη, είτε θα συνοψίσω τα δυο πρώτα έργα για το αγγλικό κοινό σ' ένα σύγγραμμα.»

28. Η γαιοπρόσοδος αρχίζει να εντάσσεται στην 3η ενότητα, «Κεφάλαιο και κέρδος» (τον πυρήνα του 3ου Βιβλίου (τόμου) του *Κεφαλαίου*) από το καλοκαίρι 1862, όταν ο Μαρξ ξεκαθαρίζει το πρόβλημα της απόλυτης γαιοπροσόδου σαν διαφοράς αξίας και τιμής παραγωγής (Μαρξ στον Ένγκελς 18.6.1862, 2.8.1862, 9.8.1862). Με εξαίρεση την ανάλυση της μισθωτής εργασίας, για όλα τα άλλα θέματα υπάρχουν ρητές αναφορές στο *Κεφάλαιο*, που τοποθετούν τη συστηματική τους ανάπτυξη έξω από τα πλαίσια του έργου. Δεν πρόκειται λοιπόν ούτε για ριζική μεταβολή του γενικού σχεδίου του 1857/1858, ούτε για απλή ανάπτυξη του «κεφαλαίου γενικά» στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*. Αλλά για ένταξη στον πυρήνα (την ανάλυση του «κεφαλαίου γενικά») των

βασικών γραμμών των παραπέρα θεμάτων: ένταξη θεωρητικά δυνατή από την ίδια τη διαλεκτική διάρθρωση του έργου, και πρακτικά αναγκαία όσο γινόταν ολοένα πιο φανερό ότι η ολοκλήρωση του γιγάντιου προγράμματος μελέτης ξεπερνούσε τις δυνάμεις του Μαρξ στις δοσμένες συνθήκες.

29. Η συνολική ζήτηση, γράφει στην ανάλυση της κυκλοφοριακής διαδικασίας του κεφαλαίου, είναι μέτρο για το προϊόν σαν αξία χρήσης και άρα σαν ανταλλακτική αξία: η αξία χρήσης μπορεί να μετατραπεί σε ανταλλακτική αξία μόνο σε μια καθορισμένη ποσότητα, που μέτρο έχει την αξία χρήσης «για άλλους» (που στο γράμμα στον Ένγκελς 2.4.1858 την ονομάζει «ωφελιμότητα» [utility] δηλ. αξία χρήσης αντικειμενικά).

30. Με ταλαντεύσεις ακόμα στην ορολογία, ακόμα και στο χειρόγραφο 1861/1863: «Ανταλλαγή με εργασία» (II,15) αλλά «εργατικό δυναμικό» αλλού (II,15 περιεχόμενα· II,18). Στο *Κεφάλαιο* χρησιμοποιεί τον όρο «εργατική δύναμη» [Arbeitskraft] ρητά σαν συνώνυμο για το «εργατικό δυναμικό» [Arbeitsvermögen].

31. III, 8: ο εργάτης πουλά τη συνολική του «εργατική ικανότητα» πχ. για 20 χρόνια, ο καπιταλιστής πληρώνει τμηματικά – και προσπαθεί να επιταχύνει αυτή την κατανάλωση. Δες την παρατήρηση για το 10ωρο (που στο *Κεφάλαιο* τ. Ι αναπτύσσεται σαν «Πάλη για την κανονική εργάσιμη μέρα»).

32. Βλέπουν «τον σοσιαλισμό σαν πραγμάτωση των ιδεών της αστικής κοινωνίας που διατύπωσε η Γαλλική Επανάσταση» (II,11)· χωρίς να καταλαβαίνουν, συνεχίζει ο Μαρξ, ότι αυτές οι ιδέες «έχουν ήδη πραγματοποιηθεί», στις χρηματικές σχέσεις (στην επιφάνεια) της αστικής κοινωνίας – «μόνο που η ίδια αυτή η ανταλλακτική αξία εξελίσσεται σε κεφάλαιο, κι έτσι αυτή η ισότητα και ελευθερία εξελίσσεται σύμφυτα σε ανισότητα και ανελευθερία.»

33. Στην κοινή βάση αποδοχής και εξιδανίκευσης των εμπορευματικών σχέσεων: μόνο που, ενώ οι απολογητές προβάλλουν – γράφει ο Μαρξ – τις επιφανειακές αυτές σχέσεις ισοδυναμίας για να αρνηθούν «τον αναγκαστικό χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής», οι προυντονιστές καταδικάζουν την αστική πραγματικότητα επειδή δεν αντιστοιχεί στις ιδέες που η ίδια της η επιφάνεια δημιούργησε (Μαρξ στον Ένγκελς 2.4.1858).

34. Δεύτερη αποξένωση [Entfremdung], τώρα στην παραγωγή: του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής και τον πλούτο, που συντελείται στη βάση της αλλοτρίωσης [Entausserung], δηλαδή της εκποίησης [Veräusserung] του ζωντανού εργατικού δυναμικού σαν εμπορεύματος. Η αποξένωση αυτή, που βασίζεται στην αλλοτρίωση (εκποίηση) της εργατικής δύναμης προκύπτει από την ανώτατη ανάπτυξη των ίδιων των εμπορευματικών σχέσεων, δηλαδή της πρώτης αποξένωσης.

35. V,9: αποτελούν, γράφει, «μαγιά για τη διάλυσή του» (δηλαδή πεδίο της ταξικής πάλης) όσο και «εμβλήματα της στενότητάς του» (απόδειξη του αντιθετικού χαρακτήρα του κεφαλαίου).

36. Για τα ζητήματα αυτής της ενότητας πρβλ. T. Negri, *Marx oltre Marx*. Quaderni di lavoro sui Grundrisse, Feltrinelli 1979 και V. Vygodsky, *The Economic Substantiation of the Theory of Socialism*, Moscow 1981.

37. Η *Εισαγωγή* του 1857 προτάσσεται, σε αντιδιαστολή από το κείμενο «*Μπαστιά και Κάρευ*» γιατί η θεματική της συνέχεια με τα *Grundrisse* είναι βέβαιη. Δες και τον Πρόλογο στη *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* (1859).

38. Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA). Hrsg. v. Institut fur Marxismus-Leninismus beim ZK der KPdSU u.v. Institut fur Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz Verlag Berlin 1975–. Ειδικότερα:

- MEGA² IV/7: «Exzerpte und Notizen September 1849 bis Februar 1851» (Berlin 1983)
- MEGA² II/1.1 (1976) και II/1.2 (1981) «Karl Marx. Okonomische Manuskripte 1857/58»
- MEGA² II/2 «Karl Marx. Okonomische Manuskripte und Schriften 1858-1861» (1980).

39. «Δουλεύω σαν τρελλός ολόκληρες τις νύχτες για να συνοψίσω τις οικονομικές μου μελέτες, ώστε να έχω ξεκαθαρίσει τουλάχιστο τις βασικές γραμμές [die Grundrisse] πριν τον κατακλυσμό.» (Μαρξ στον Ένγκελς 8.12.1857). Στο εξώφυλλο του Τετραδίου VII σημειώνει: «Political Economy (Criticism of)». Στο γράμμα 29.11.1858 στον Ένγκελς το χειρόγραφο αναφέρεται σαν «πρόχειρο» [Rohentwurf].

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το χειρόγραφο του 1857/58, που δημοσιεύεται για πρώτη φορά χωρίς συντομεύσεις σ' αυτό τον τόμο, σημαδεύει ένα αποφασιστικό στάδιο στην εξέλιξη του οικονομικού έργου του Μαρξ.

Γύρω στα 1848 είχε ήδη επεξεργαστεί τις βασικές γραμμές της θεωρίας του για την υπεραξία – ακρογωνιαίου λίθου της οικονομικής του διδασκαλίας –· τεράστια δουλειά (από το 1843) είχε ήδη συντελεστεί. Είχε μελετήσει ολόκληρο το πεδίο της πολιτικής οικονομίας, και καθετί σημαντικό σ' αυτό το πεδίο είχε σημειωθεί σε πολυάριθμα τετράδια περιλήψεων. «Για πρώτη φορά επιστημονικά, αν και μόνο με τη μορφή πολεμικής, υποδηλώθηκαν» τα αποφασιστικά σημεία των απόψεών του στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*, που εκδόθηκε στα 1847 από τον ίδιο και κατευθυνόταν ενάντια στον Προυντόν.

Ωστόσο η λύση του θεμελιακού προβλήματος δε σήμαινε καθόλου το τέλος της δουλειάς, παρά την αρχή της.

Στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* ο Μαρξ αποδεχόταν ακόμα (ανάμεσα στ' άλλα) τη θεωρία του Ρικάρντο (των Χιουμ-Μοντεσκιέ) για το χρήμα, όπως και τη θεωρία του για τη γαιοπρόσοδο· δείχνοντας ωστόσο όλα τα λάθη τους που διακρίνονταν ήδη κι από τη σκοπιά του Ρικάρντο. Ο Μαρξ είχε ξεκαθαρίσει απόλυτα τον αστικό περιορισμένο ορίζοντα του Ρικάρντο ως προς τη θεωρία της προσόδου, και την ιστορική του καθυστέρηση στη θεωρία του χρήματος πχ. απέναντι στον Τουκ. Έπρεπε όμως ακόμα να επεξεργαστεί τις λεπτομέρειες της δικής του οικονομικής θεωρίας. Αυτό άρχισε να κάνει μετά τη μεγάλη διακοπή των σπουδών του που προκάλεσε η ενεργή του συμμετοχή στην επανάσταση του 1848/49.

Προς το τέλος του 1850 ξανάρχισε στο Λονδίνο τις οικονομικές του μελέτες, που τον οδήγησαν σε συναφή πεδία των ιστορικών και των φυσικών επιστημών. Η επιστροφή στη θεωρητική του δουλειά τον οδήγησε σε νέα κριτική αντιπαράθεση με τον Ρικάρντο, και η παρατήρηση της εξέλιξης της αστικής κοινωνίας τον ανάγκαζε να ανακαλύψει και να επεξεργαστεί τεράστιο όγκο νέου υλικού.

Την άμεση αφορμή για τη συνόψιση των οικονομικών του μελετών έδοσε το ξέσπασμα της κρίσης του 1857: για να έχει ξεκαθαρίσει τουλάχιστο τις βασικές γραμμές πριν την επανάσταση που θεωρούσε δυνατή σαν επακόλουθο της κρίσης. Από τον Οκτώβρη 1857 μέχρι τον Μάρτη

1858, και κυρίως τις νυχτερινές ώρες, ο Μαρξ έγραψε σε 7 τετράδια το χειρόγραφο που δημοσιεύουμε εδώ. Η Εισαγωγή, που βρίσκεται στην αρχή αυτού του τόμου, γράφτηκε τον Αύγουστο/Σεπτέμβρη 1857, πριν από το υπόλοιπο χειρόγραφο. Η δουλειά του Μαρξ γινόταν κάτω από τις πιο δύσκολες δυνατές συνθήκες· υπόφερε, μαζί με την οικογένειά του, από την πιο σκληρή ανέχεια. Για να ζήσει ήταν υποχρεωμένος να αρθρογραφεί. Στη διάρκεια ενός χρόνου, από Οκτώβρη 1857 μέχρι Νοέμβρη 1858, δεν έγραψε μόνο τα σχεδόν 50 τυπογραφικά του χειρογράφου των 7 τετραδίων και τα πάνω από 10 τυπογραφικά του επόμενου οικονομικού χειρογράφου, αλλά και «τουλάχιστο για δυο τυπωμένους τόμους κύρια άρθρα στα αγγλικά, de omnibus rebus et quisdam aliis»,[1] κύρια για τη «New York Daily Tribune» και τη «New American Cyclopaedia».

Όταν άρχισε να γράφει, ο Μαρξ είχε ξεκαθαρίσει απόλυτα το κεντρικό σημείο της πολιτικής οικονομίας, το πρόβλημα της υπεραξίας· όμως στη διάρκεια της δουλειάς παρουσιάζονταν νέες απρόβλεπτες λεπτομέρειες που έπρεπε να ξεκαθαριστούν, «γιατί πράγματα που από πολλά χρόνια έχει κάνει κανείς κύριο αντικείμενο των μελετών του εμφανίζουν πάντα – τη στιγμή που πρόκειται να τα επεξεργαστεί κανείς τελικά και να τα κλείσει – ολοένα νέες πλευρές και προκαλούν νέες επιφυλάξεις»[2].

Γράφοντας το χειρόγραφο ο Μαρξ δε διατύπωνε μόνο ήδη διαμορφωμένες σκέψεις. Στην πορεία της δουλειάς έφτασε σε συμπεράσματα που αποτελούσαν ανακαλύψεις – και όχι μόνο από τη σκοπιά της τότε πολιτικής οικονομίας. Πλουτίστηκαν οι ίδιες οι οικονομικές αντιλήψεις του Μαρξ[3]. Συχνά, στην ανάλυση προβλημάτων που είχαν τη ρίζα τους στην καπιταλιστική οικονομική πρακτική και έμεναν αναπάντητα στα οικονομικά συγγράμματα ο Μαρξ χρειαζόταν τις έμπειρες συμβουλές του Ένγκελς[4], που τον υποστήριξε σ' ολόκληρη τη διάρκεια της δουλειάς, όπως πάντα με όλες του τις δυνάμεις. Χωρίς τη βοήθεια του Ένγκελς ο Μαρξ δε θα μπορούσε να ολοκληρώσει την εργασία που άρχισε το φθινόπωρο του 1857. Η δουλειά αυτή απαιτούσε όλες του τις δυνάμεις, και τελικά η γερή του κράση δεν άντεξε: τον Απρίλη 1858 ο Μαρξ αρρώστησε από υπερκόπωση.

Σκοπός της δουλειάς ήταν:

«Η δουλειά για την οποία πρόκειται πρώτ' απ' όλα, είναι κριτική των οικονομικών κατηγοριών· ή, αν θέλεις, το σύστημα της αστικής οικονομίας σε κριτική παρουσίαση. Είναι ταυτόχρονα παρουσίαση του συστήματος και, μέσα από την παρουσίαση, κριτική του. Δεν μου είναι καθόλου ξεκάθαρο πόσα τυπογραφικά θα πάρει συνολικά. Αν είχα τον καιρό, την ησυχία και τα μέσα να επεξεργαστώ το σύνολο πριν το παραδόσω στο κοινό θα το συμπύκνωνα πολύ, μια και πάντα αγαπούσα τη μέθοδο της συμπύκνωσης. Τώρα όμως – ίσως καλύτερα για την κατανόηση από το

κοινό, σίγουρα όμως ζημιώνοντας τη μορφή – που τυπώνεται σε διαδοχικά τεύχη, το πράγμα αναπόφευκτα επεκτείνεται κάπως... Το όλο διαιρείται σε 6 βιβλία. 1) Για το κεφάλαιο. (Περιέχει μερικά προεισαγωγικά κεφάλαια.) 2) Για τη γαιοκτησία. 3) Για τη μισθωτή εργασία. 4) Για το κράτος. 5) Διεθνές εμπόριο. 6) Παγκόσμια αγορά. Δεν μπορώ φυσικά να αποφύγω κάπου-κάπου την κριτική αναφορά σε άλλους οικονομολόγους, ιδιαίτερα την πολεμική ενάντια στον Ρικάρντο, στο μέτρο που κι αυτός ακόμα – σαν αστός– αναγκάζεται να κάνει χοντρά λάθη *ακόμα κι από αυστηρά οικονομική σκοπιά*... Μου φαίνεται τελικά, πως τώρα που μετά από δεκαπέντε χρόνια μελέτες έφτασα στην κατανόηση του ίδιου του πράγματος το πιο πιθανό είναι να μεσολαβήσουν θυελλώδεις εξωτερικές αναστατώσεις. Δεν πειράζει. Αν καταλήξει να τελειώσω πολύ αργά για να ενδιαφέρεται ο κόσμος ακόμα για τέτοια πράγματα, το λάθος είναι ολοφάνερα δικό μου.»[5]

Ο Μαρξ αρχίζει να επεξεργάζεται το σχέδιο της παρουσίασης γύρω στις αρχές του Σεπτέμβρη 1857 – στο τέλος της Εισαγωγής, όπου ανάπτυξε τις γενικές αρχές για τη διαίρεση του συνολικού έργου (πρβλ. Τετράδιο Μ, 19 και 20). Αυτό το προσχέδιο τού χρησίμεψε αρχικά σαν καθοδηγητικό νήμα. Ξεκινώντας από την κριτική των αντιλήψεων του Προυντονισμού για την ουσία και τις λειτουργίες του χρήματος, ο Μαρξ επεξεργάστηκε – σ' αντίθεση προς αυτόν τον «ψεύτικο αδελφό» του επιστημονικού κομμουνισμού – τη δική του θεωρία για το χρήμα, ξεκαθάρισε λεπτομέρειες που αρχικά δεν μπορούσαν καθόλου να προβλεφθούν. Ο Μαρξ συνοψίζει τα προσωρινά συμπεράσματα από το Τετράδιο Ι (Τετράδιο Ι, 48 ως Τετράδιο ΙΙ, 3), στη συνέχεια καθορίζει τη θέση της θεωρίας του χρήματος στα πλαίσια του συνολικού έργου[6] και σημειώνει (Τετράδιο ΙΙ,7) τι πρέπει ακόμα να συμπληρωθεί· παρόλο που όλα αυτά τα κενά συμπληρώνονται σχολαστικά στο τέλος του τετραδίου VII, σαν προσθήκες στο «Κεφάλαιο του χρήματος»[7], ο Μαρξ εξακολούθησε να θεωρεί ότι στο χειρόγραφο η θεωρία του για το χρήμα αναπτύσσεται «μόνο σε πολύ σύντομες γενικές γραμμές»[8].

Τελειώνοντας το κύριο μέρος του «Κεφαλαίου του χρήματος» (Τετράδιο Ι, 1 ως Τετράδιο ΙΙ, 7) ο Μαρξ γύρω στα μέσα του Νοέμβρη 1857 προχωρεί στο κύριο αντικείμενό του, που το πραγματεύεται στο «Κεφάλαιο του κεφαλαίου». Στις σελίδες 8-17 του Τετραδίου ΙΙ ερευνά τους όρους της μετατροπής του χρήματος σε κεφάλαιο. Κι εδώ ο Μαρξ ξαναγυρίζει στη διαίρεση του συνολικού έργου και γράφει ένα νέο σχήμα, που απ' όλα τα διαγράμματα των *έξι βιβλίων* – κεφάλαιο, γαιοκτησία, μισθωτή εργασία, κράτος, εξωτερικό εμπόριο και παγκόσμια αγορά – είναι το πιο διαρθρωμένο, και περιέχει ένα ιδιαίτερα λεπτομερειακό εξαμερές σχέδιο για το βιβλίο του κεφαλαίου[9], όπως και το μοναδικό

διεξοδικό διάγραμμα για το βιβλίο του κράτους[10]. Ήδη όμως μετά από μερικές σελίδες, αφού αναλύσει τις προϋποθέσεις και τους όρους της ανταλλαγής ανάμεσα στο κεφάλαιο και τη μισθωτή εργασία (σσ. 18-23 Τετραδίου ΙΙ), γράφει ένα νέο – τριμερές αυτή τη φορά[11]– διάγραμμα για το βιβλίο του κεφαλαίου· και δίνει το περίγραμμα της μετάβασης από τη θεωρία του κεφαλαίου στη θεωρία της γαιοκτησίας και της μισθωτής εργασίας[12], προβλέποντας εδώ ένα ξεχωριστό σημείο για το κεφάλαιο σαν χρηματαγορά[13], και στα πλαίσιά της τις κύριες υποδιαιρέσεις της εσωτερικής και εξωτερικής αγοράς προϊόντων[14].

Σύμφωνα μ' αυτό το νέο τριμερές διάγραμμα του Νοέμβρη 1857 προχώρησε η δουλειά τουλάχιστο μέχρι τα μέσα του 1862, όταν ο Μαρξ αποφάσισε να δημοσιεύσει το βιβλίο του Κεφαλαίου όχι σαν συνέχεια των δυο κεφαλαίων που εκδόθηκαν το 1859 με τον τίτλο *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, αλλά σαν αυτοτελές έργο[15]: *Το κεφάλαιο*, με τον υπότιτλο: *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*.

Το κύριο θέμα που πραγματεύονται τα τετράδια ΙΙ ώς VII του χειρογράφου είναι – το κεφάλαιο· ή καλύτερα, η πρώτη ενότητα του βιβλίου του κεφαλαίου: «Το κεφάλαιο γενικά»[16], όπως προβλέπει ο Μαρξ στο διάγραμμα της σ. 22/23 του Τετραδίου ΙΙ· αλλά εκτός απ' αυτή την πρώτη ενότητα, που πρόκειται να συμπεριλάβει το κεφάλαιο της αξίας (του εμπορεύματος), του χρήματος ή της απλής κυκλοφορίας και του κεφαλαίου γενικά (που χωρίζεται στις τρεις υποδιαιρέσεις: 1) Παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου, 2) Κυκλοφοριακή διαδικασία του κεφαλαίου και 3) Ενότητα των δυο ή κεφάλαιο και κέρδος, τόκος)[17], στο χειρόγραφο βρίσκεται πλούσιο υλικό για τις άλλες τρεις ενότητες του βιβλίου του κεφαλαίου (για τον ανταγωνισμό, δηλαδή την αλληλεπίδραση των πολλών κεφαλαίων· για την πίστη, όπου το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν γενικό στοιχείο απέναντι στα ατομικά κεφάλαια· για το μετοχικό κεφάλαιο σαν την πιο ολοκληρωμένη μορφή του κεφαλαίου (που μεταστρέφεται στον κομμουνισμό) μαζί με όλες τις αντιφάσεις του), όπως και για τα υπόλοιπα πέντε βιβλία: για τη γαιοκτησία, τη μισθωτή εργασία, το κράτος, το εξωτερικό εμπόριο, την παγκόσμια αγορά· εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι πρόθεση του Μαρξ δεν ήταν καθόλου να επεξεργαστεί «εξίσου και τα έξι βιβλία στα οποία» διαιρεί «το Όλο»· αλλά να δόσει «στα τρία τελευταία πιο πολύ τις βασικές γραμμές και μόνο, ενώ στα τρία πρώτα, που περιέχουν την καθαυτό θεμελιακή οικονομική ανάπτυξη, δεν είναι δυνατό να αποφύγει κανείς παντού τις διεξοδικές τοποθετήσεις»[18].

Στο τέλος του Μάρτη 1858, όταν ο Μαρξ αρρώστησε από υπερκόπωση, το πρόχειρο κείμενο ήταν ήδη έτοιμο. Στο μεταξύ είχε βρει εκδότη (τον Φραντς Ντούνκερ, στο Βερολίνο) για τα δυο πρώτα τεύχη, και – ανάλογα με την επιτυχία του πρώτου τεύχους – επίσης για τη συνέχιση

της όλης δουλειάς σε μια σειρά τευχών που ο Ένγκελς υπολόγιζε σε όχι λιγότερα από δεκαπέντε[19]. Τώρα το ζήτημα ήταν να επεξεργαστεί τα δυο πρώτα κεφάλαια, το πρώτο τεύχος, για το τυπογραφείο.

Η δουλειά δεν άρχισε αμέσως, εξαιτίας της κατάστασης της υγείας του Μαρξ. Για να αναρρώσει, αλλά και ιδιαίτερα για να συζητήσει με τον Ένγκελς τη δουλειά που θάρχιζε, ο Μαρξ πήγε στις 6 Μάη 1858 στο Μάντσεστερ, όπου έμεινε περίπου ώς τις 20 του Μάη. Γυρίζοντας στο Λονδίνο δεν άρχισε αμέσως την καθαρογραφή των δυο κεφαλαίων, αλλά σημείωσε πρώτα μερικές περικοπές από τον «Εκόνομιστ»: σε μια βιβλιοκριτική αναφέρονταν εκεί εκτεταμένες περικοπές από το βιβλίο του Μακλάρεν, και ο Μαρξ τις σημείωσε στο τέλος του Τετραδίου VII (VII, 62). Μονάχα στις 31 του Μάη ο Μαρξ ένιωσε «έτοιμος για δουλειά» και άρχισε «αμέσως την επεξεργασία για το τυπογραφείο»[20].

Πρώτα ξαναδιάβασε (αρχές Ιούνη) το πρόχειρο κείμενο που μόλις είχε τελειώσει, και στο τέλος του χειρογράφου Μ σημείωσε όλα όσα στα Τετράδια I-VII αφορούσαν τα δυο πρώτα κεφάλαια. Χωρίς αυτή την προεργασία δεν ήταν δυνατή η «επεξεργασία για το τυπογραφείο»: «Ο διάολος είναι ότι σ' αυτό το χειρόγραφο (που τυπωμένο θάταν ένας χοντρός τόμος) όλα είναι ανάκατα – και πολλά απ' αυτά προορίζονται για τα κομάτια που έρχονται πολύ αργότερα. Ώστε πρέπει να φτιάξω ένα ευρετήριο, σε ποιο τετράδιο και σελίδα βρίσκονται προσωρινά τα σκουπίδια που πρέπει να επεξεργαστώ πρώτα»[21]. Έτσι γράφτηκε το Ευρετήριο που δημοσιεύουμε στον τόμο-Παράρτημα, και που ο Μαρξ ονόμασε «Ευρετήριο στα 7 τετράδια (στο πρώτο μέρος)».

Η πρώτη από τις δυο διατυπώσεις αυτού του «Ευρετήριου» περιέχει το πρώτο γραπτό σχήμα της διάρθρωσης ολόκληρης της πρώτης υποδιαίρεσης (παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου) της πρώτης ενότητας: το κεφάλαιο γενικά. Σ' αντιδιαστολή από τη δεύτερη, η πρώτη διατύπωση σημειώνει επίσης και το υλικό για το πρώτο κεφάλαιο (για την αξία ή το εμπόρευμα). Πρέπει να υποτεθεί ότι στην πρώτη διατύπωση του «Ευρετήριου» βρήκαν το καταστάλαγμά τους τα αποτελέσματα της συζήτησης ανάμεσα στον Μαρξ και τον Ένγκελς, στα μέσα Μάη 1858 στο Μάντσεστερ.

Πέρα από την καταγραφή του «Ευρετήριου» και της αρχής του κεφαλαίου της αξίας (Τετράδιο VII, 63) ο Μαρξ δεν μπόρεσε ωστόσο να προχωρήσει το καλοκαίρι του 1858. Η υγεία του δεν έλεγε να αποκατασταθεί· η οικονομική του κατάσταση ήταν ανυπόφορη: «Ούτε στο χειρότερο εχθρό μου», γράφει στις 15 Ιούλη 1858 στον Ένγκελς, «δεν εύχομαι να πέσει σ' ένα τέτοιο τέλμα όπου βρίσκομαι εγώ εδώ και μήνες, και μάλιστα με την πιο μεγάλη οργή που οι χειρότεροι μπελάδες καταστρέφουν το μυαλό μου και τσακίζουν την ικανότητά μου για δουλειά»[22].

Μόνο τον Σεπτέμβρη 1858 μπόρεσε ν' αρχίσει η επεξεργασία για την

έκδοση· τελείωσε γύρω στα μέσα ή τέλη Νοέμβρη. Αποτέλεσμα ήταν ένα νέο χειρόγραφο, το αρχικό κείμενο [Urtext] της *Συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Από τα τρία τετράδια που συναποτελούσαν το κείμενο έφτασαν σε μας μόνο τα τετράδια Β′ και Β′′, που περιέχουν το τέλος του χειρογράφου και δημοσιεύονται εδώ στον τόμο-Παράρτημα. Το τέλος του τμήματος που βρέθηκε από το χειρόγραφο περιέχει την πρώτη καθαρογραφή μιας παρουσίασης της μετάβασης από το χρήμα στο κεφάλαιο, τα υπόλοιπα μέρη περιέχουν μεγάλο όγκο νέου υλικού για την ιστορία της γένεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και εξαιρετικά σημαντικές διατυπώσεις (που δεν παρουσιάζονται πουθενά αλλού στον Μαρξ ή τον Ένγκελς) ξεχωριστών θέσεων, όπως και ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο για την «εμφάνιση του νόμου ιδιοποίησης στην απλή κυκλοφορία», πράγμα στο οποίο ο Μαρξ αφιερώνει εξαιρετικά μεγάλη προσοχή στο χειρόγραφο των 7 τετραδίων.

Ο Μαρξ δεν έμεινε ικανοποιημένος με τη δουλειά του:

«Σ' όλα αυτά ... που έγραψα μυρίζομαι από το ύφος την αρρώστια μου στο σηκώτι. Κι έχω διπλή αιτία να μην αφήσω να καταστραφεί από ιατρικούς λόγους αυτό το γραφτό:

1) Είναι το αποτέλεσμα δεκαπεντάχρονης έρευνας, δηλαδή των καλύτερων χρόνων της ζωής μου.

2) Αντιπροσωπεύει για πρώτη φορά μια σημαντική θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων με επιστημονικό τρόπο. Έχω λοιπόν χρέος στο κόμμα, το πράγμα να μην παραμορφωθεί από ένα τέτοιο βαρύ, ξύλινο ύφος όπως το κάνει ένα άρρωστο σηκώτι.

Σκοπός μου δεν είναι η κομψή παρουσίαση, παρά μόνο να γράψω με τον συνηθισμένο μου τρόπο – πράγμα που μου ήταν αδύνατο, τουλάχιστο γι αυτό το θέμα, τους μήνες της αρρώστιας μου».[23]

Έτσι τον Νοέμβρη 1858 ξανάρχισε η δουλειά στα δυο κεφάλαια· για να τελειώσει πιο γρήγορα, ο Μαρξ δεν ξανάγραψε πια το κείμενο αλλά διόρθωσε το πρόχειρο που μόλις είχε τελειώσει, και η γυναίκα του έκανε την αντιγραφή – ή γραφή με υπαγόρευση – για το τυπογραφείο. 21 Γενάρη το κείμενο ήταν έτοιμο, στις 25 στάλθηκε στον Ντούνκερ, στις 23 Φλεβάρη ακολούθησε ο Πρόλογος.

Σκοπός τώρα του Μαρξ ήταν να επεξεργαστεί χωρίς καθυστέρηση το τρίτο κεφάλαιο (για το Κεφάλαιο γενικά) για δημοσίευση. Γι αυτό τον σκοπό ξαναδιάβασε πρώτα όλα τα τετράδια που είχαν γραφτεί από Αύγουστο 1857 μέχρι Νοέμβρη 1858· αυτή τη φορά σημείωσε όλο το υλικό που βρισκόταν σ' αυτά τα τετράδια και αναφερόταν στο βιβλίο του κεφαλαίου, ιδιαίτερα το υλικό που αφορούσε τις τρεις υποδιαιρέσεις του βιβλίου για το κεφάλαιο γενικά, επίσης όμως και πολλά που συνδέονται με τις τρεις υπόλοιπες ενότητες αυτού του βιβλίου. Αντίθετα, δεν σημείωσε τίποτε απ' όσα είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί για τα δυο κεφάλαια της

Συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας και είχαν σημειωθεί στο «Ευρετήριο στα 7 τετράδια». Το νέο ευρετήριο που σχηματίστηκε μ' αυτό τον τρόπο το ονόμασε «Παραπομπές στα τετράδιά μου». Στις «Παραπομπές» ο Μαρξ απόκτησε ξεκάθαρη εποπτεία του χειρόγραφου υλικού που αφορούσε το κεφάλαιο του Κεφαλαίου γενικά, και ιδιαίτερα την πρώτη υποδιαίρεση αυτού του κεφαλαίου: για την παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου.

Στη βάση των «Παραπομπών» και της πρώτης διατύπωσης του «Ευρετήριου στα 7 τετράδια» γράφει τώρα, γύρω στο Φλεβάρη-Μάρτη 1859 τη διάταξη του τρίτου κεφαλαίου της *Συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, που ανακοινώνει στην τελευταία υποσημείωση αυτού του έργου. Αυτό το τρίτο κεφάλαιο δεν είναι λοιπόν τίποτ' άλλο από την πρώτη ενότητα του βιβλίου του κεφαλαίου, που σύμφωνα με το σχήμα του Νοέμβρη 1858 θα αποτελούνταν από τις τρεις υποδιαιρέσεις: για την παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου, την κυκλοφοριακή διαδικασία του κεφαλαίου και την ενότητα των δυο ή κεφάλαιο και κέρδος, τόκος. Σ' αυτό το τρίτο κεφάλαιο δεν ανήκαν λοιπόν ακόμα οι υπόλοιπες τρεις ενότητες του βιβλίου του κεφαλαίου: για τον ανταγωνισμό των κεφαλαίων, την πίστη και το μετοχικό κεφάλαιο. Πραγματικά, η διάταξη του Φλεβάρη/Μάρτη 1859 πραγματεύεται μόνο το υλικό των τετραδίων I-VII που αφορούσε αυτό το τρίτο κεφάλαιο της *Συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Η διάταξη αυτή, που ο αναγνώστης θα την βρει στον τόμο-Παράρτημα, χρησίμεψε στον Μαρξ σαν καθοδηγητικό νήμα στην επεξεργασία του επόμενου μεγάλου χειρογράφου, που αποτελείται από 23 τετράδια και τιτλοφορείται επίσης «Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας», που όμως ο Μαρξ μπόρεσε ν' αρχίσει μόνο το καλοκαίρι του 1861[24].

Το χειρόγραφο του 1857/58 που περιέχουν τα 7 τετράδια δεν έχει συνολικό τίτλο. Διαλέξαμε τον χαρακτηρισμό «Βασικές γραμμές [Grundrisse] της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. (Πρόχειρο). 1857/1858» με βάση διάφορες αναφορές στην αλληλογραφία[25].

Από το υλικό αυτής της έκδοσης τα μόνα που έχουν δημοσιευθεί – στα τέλη του περασμένου αιώνα, μετά τον θάνατο του Ένγκελς, στη «Νόυε Τσάιτ» – είναι η «Εισαγωγή» και το σκιαγράφημα για τους Μπαστιά και Κάρεϋ. Η παραβολή με το χειρόγραφο έδειξε ότι η δημοσίευση στη «Νόυε Τσάιτ» και οι μεταγενέστερες εκδόσεις που βασίζονται σ' αυτήν αποκλίνουν ενμέρει σημαντικά από το πρωτότυπο του Μαρξ. Ώστε αυτή η έκδοση του πρωτότυπου κειμένου του Μαρξ διαφέρει από τις προηγούμενες εκείνες εκδόσεις.

Το σκιαγράφημα για τους Μπαστιά και Κάρεϋ γράφτηκε τον Ιούλη 1857, ήδη πριν την «Εισαγωγή». Βρίσκεται στις πρώτες 7 σελίδες του τετραδίου που στις 29 Νοέμβρη 1857 ο Μαρξ άρχισε να χρησιμοποιεί σαν

Τετράδιο ΙΙΙ στη σειρά των επτά τετραδίων. Εντάξαμε το κείμενο αυτών των 7 σελίδων στον τόμο-Παράρτημα αυτής της έκδοσης.

Το χειρόγραφο των 7 τετραδίων ελάχιστα είναι διαρθρωμένο από τον Μαρξ εξωτερικά με υπότιτλους. Αλλά το μεγαλύτερο μέρος του περιεχομένου του αποδίνεται με μεγάλη ακρίβεια στις «Παραπομπές στα τετράδιά μου». Στη θέση των υπότιτλων που λείπουν στο χειρόγραφο, τοποθετήσαμε τις διατυπώσεις των «Παραπομπών» στα αντίστοιχα σημεία του κειμένου. Επειδή διατηρήσαμε πιστά τη διαίρεση του πρωτοτύπου σε παραγράφους, οι ξεχωριστές διατυπώσεις των «Παραπομπών» δεν μπορούσαν – όταν στο χειρόγραφο δεν υπάρχουν παράγραφοι – να προταχθούν άμεσα στα αντίστοιχα σημεία του κειμένου. Συγκεντρώνοντας τις ξεχωριστές διατυπώσεις των «Παραπομπών» σε μεγαλύτερες ομάδες μπορέσαμε να τις προτάξουμε σε αντίστοιχα μεγαλύτερες ενότητες του κειμένου. Για να διακρίνονται οι υπότιτλοι του ίδιου του Μαρξ στο κείμενο του χειρογράφου από εκείνους που πάρθηκαν από τις «Παραπομπές», οι δεύτεροι σημειώνονται με μικρά στοιχεία[26]. Σ' αυτή την πρώτη έκδοση δε θεωρήσαμε επιτρεπτή καμιά αναδιάταξη τμημάτων του κειμένου, ωστόσο τοποθετήσαμε σαν υποσημειώσεις μια σειρά ενότητες που ο Μαρξ στο πρωτότυπο έβαλε σε αγκύλες· κι αυτό μόνο στις περιπτώσεις όπου το περιεχόμενο της αγκύλης έχει ολοφάνερα τον χαρακτήρα παράπλευρης παρατήρησης ή παρέκβασης μέσα σε μια κατά τα άλλα συνεκτική ενότητα. Το κείμενο του χειρογράφου δίνεται συνολικά ακριβώς με τη σειρά που έχει στο πρωτότυπο· το ίδιο γίνεται και στον τόμο-Παράρτημα με το κείμενο των «Παραπομπών στα τετράδιά μου», μαζί με όλες τις παράπλευρες παρατηρήσεις, αναφορές σελίδων και εκδοτικές σημειώσεις του Μαρξ που δε στάθηκε δυνατό να αναπαραχθούν με πληρότητα στους υπότιτλους.

Δημοσιεύοντας το «Ευρετήριο στα 7 τετράδια», τις «Παραπομπές στα τετράδιά μου» και το διάγραμμα του κεφαλαίου για το Κεφάλαιο γενικά, προσθέτουμε – εκτός από τις αναφορές σελίδων του ίδιου του Μαρξ σ' αυτά τα ευρετήρια, που είναι αναφορές στις σελίδες των χειρογράφων του – σε αγκύλες τις αντίστοιχες σελίδες στο δικό μας τυπωμένο κείμενο.

Στο πρωτότυπο ο Μαρξ χρησιμοποιεί παρενθέσεις και αγκύλες· σημειώνουμε τις αγκύλες αυτές με διπλή αγκύλη στο τυπωμένο κείμενο· οι απλές αγκύλες περιέχουν τις δικές μας προσθήκες. Σημειώνουμε τη σελιδοποίηση του χειρογράφου στο περιθώριο των σελίδων του τυπωμένου κείμενου, και την αρχή κάθε σελίδας του χειρογράφου με κάθετη γραμμή μέσα στο κείμενο.

Οι ρωμαϊκοί και αραβικοί αριθμοί που δίνονται στο χειρόγραφο στο τέλος διάφορων περικοπών (πρβλ. πχ. *Grundrisse* IV, 14· V, 29 κλπ) έχουν την ακόλουθη σημασία: ο ρωμαϊκός αριθμός σημειώνει τον αριθμό

του τετραδίου περικοπών του Μαρξ, ο αραβικός τη *σελίδα* αυτού του *τετραδίου περικοπών* που περιέχει το αντίστοιχο απόσπασμα, όχι τη σελίδα της πηγής που αναφέρεται. Εκεί που ο Μαρξ δίπλα στο όνομα του συγγραφέα που αναφέρει παραθέτει μόνο ρωμαϊκούς (βλ. πχ. Grundrisse V, 26), ή μόνο αραβικούς (πχ. Grundrisse VI, 11) αριθμούς, οι αριθμοί αυτοί σημαίνουν επίσης αριθμούς *σελίδων*, εκείνων δηλαδή των τετραδίων που ο Μαρξ *δεν αρίθμησε αλλά σελιδοποίησε* με ρωμαϊκούς ή αραβικούς αριθμούς.

Μια ακόμα παρατήρηση ως προς τις αναφορές στο κύριο έργο του Ρικάρντο. Ο Μαρξ παραπέμπει σ' αυτό πάντα σύμφωνα με την τρίτη αγγλική έκδοση του 1821. Κράτησε αποσπάσματα απ' αυτό το έργο, κατά μεγάλο μέρος σε δική του μετάφραση, στη βάση ενός ειδικού θεματικού ευρετήριου που συνέταξε στις αρχές του 1851. Στις περικοπές από τις *Αρχές* του Ρικάρντο ο Μαρξ παραθέτει, εκτός από τον ρωμαϊκό αριθμό VIII – που σημαίνει τον αριθμό του τετραδίου περικοπών – και δυο αραβικούς αριθμούς: απ' αυτούς ο ένας σημειώνει τη σελίδα του τετραδίου περικοπών του Μαρξ, ο άλλος τη σελίδα του συγγράμματος του Ρικάρντο στην έκδοση του 1821.

Στον τόμο-Παράρτημα αυτής της έκδοσης παραθέτουμε τις περικοπές από το κύριο έργο του Ρικάρντο που έγραψε και σχολίασε διεξοδικά ο Μαρξ στα 1851, μαζί με το θεματικό τους ευρετήριο[27] – χωρίς τη γνώση τους πολλά στο χειρόγραφο του 1857/1858 θάμεναν ακατανόητα.

Οι επιτιτλίδες σ' αυτό τον τόμο συντάχθηκαν παίρνοντας υπόψη το περιεχόμενο της αντίστοιχης σελίδας και των επικεφαλίδων του Μαρξ στις «Παραπομπές».

Μόσχα,
Νοέμβρης 1939

Το Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΡΟΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

1. Μαρξ στον Λασάλ 12.11.1858 (στο: Ferdinand Lassalle. Nachgelassene Briefe und Schriften. Herausgegeben von Gustav Mayer. Dritter Band (στο εξής σημειώνεται σαν «Lassalle-Nachlass»), σ. 136).

2. Μαρξ στον Λασάλ 22.2.1858 (Lassalle-Nachlass, σ. 111).

3. Δες πχ. Τετράδιο I, 12, 14, 26, 28 και IV, 7 (εδώ ο Μαρξ τονίζει για πρώτη φορά την ανάγκη να διακρίνονται στην αξία του προϊόντος, σαν κλασματικά μέρη, το σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο, όπως και η υπεραξία) κλπ. Πρβλ. ακόμα III, 16 ως IV, 45 με το γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς 14.1.1858 (MEGA III/2, σ. 274_{38-39}).

4. Πρβλ. Τετράδιο IV, 16-20 με το γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς 29.1.1858 (MEGA III/2, σ. $280_{25\ 31}$), VI, 40-43 και VII, 7 εδώ με το γράμμα 2.3.1858 (MEGA III/2, σ. 295_{3-10}), την απάντηση του Ένγκελς 4.3.1858 (MEGA III/2, σσ. 295_{34}-297_{22}), του Μαρξ 5.3.1858 (MEGA III/2, σσ. 298_{3}-299_{45}). Πρβλ. παραπέρα Τετράδιο VI, 3 με το γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς 5.3.1858 (MEGA III/2 σσ. 298_{28}-299_{10}).

5. Μαρξ στον Λασάλ 22.11.1858 (Lassalle-Nachlass, σσ. 116, 117).

6. Δες Τετράδιο II, 3.

7. Δες Τετράδιο VII, 29-38, 44-46, 55-62.

8. Μαρξ στον Ένγκελς 29.11.1858 (MEGA III/2, σ. 349_{25-26}).

9. Δες Τετράδιο II, 18.

10. Στο ίδιο.

11. Δες Τετράδιο II, 22-23.

12. Δες Τετράδιο II, 23-24.

13. Δες Τετράδιο II, 23 και II, 24-25.

14. Δες Τετράδιο II, 25 και V, 26.

15. Πρβλ. Μαρξ στον Λασάλ 28.3.1859 (Lassalle-Nachlass, σ. 169), αρχές Οκτώβρη 1859 (ό.π. σ. 224) και 30.1.1860 (ό.π. σ. 247), στον Κούγκελμαν 28.12.1862 (Karl Marx Briefe an Kugelmann (aus den Jahren von 1861 bis 1864). Mit Einleitung von N. Lenin 2. durchgesehene und vermehrte Auflage. Berlin 1927, σ. 15/16) και «Θεωρίες για την υπεραξία», τόμος III, σ. VIII, όπου ανατυπώνεται το διάγραμμα που έγραψε ο Μαρξ τον Γενάρη 1863 και αντικατάστησε το σχήμα του Νοέμβρη 1857 (εδώ Τετράδιο II, 22-23).

16. Πρβλ. το γράμμα στον Ένγκελς 2.4.1858 (MEGA III/2, σ. 308_{31} και σ. $309_{3\ 4}$) με το διάγραμμα στο Τετράδιο II, 22.

17. Πρβλ. Μαρξ στον Λασάλ 11.3.1858 (Lassalle-Nachlass, σ. 120) και στον 2ο τόμο αυτής της έκδοσης: [το ευρετήριο του Μαρξ για τα 7 τετράδια του χειρογράφου των «Grundrisse» κλπ].

18. Πρβλ. Μαρξ στον Λασάλ 11.3. 1858 (Lassalle-Nachlass, σ. 120).

19. Δες Ένγκελς στον Μαρξ 25.7.1859 (MEGA III/2, σ. $409_{15\ 18}$) και Μαρξ στον Λασάλ 30.1.1860 (Lassalle-Nachlass, σ. 247).

20. Δες Μαρξ στον Ένγκελς 31.5.1858 (MEGA III/2, σ. $320_{19\ 20}$).

21. Δες το παραπάνω γράμμα (ό.π. σ. $321_{14\ 20}$).

22. Δες MEGA III/2, σ. $330_{24\ 28}$· παράβαλε επίσης τα γράμματα 2.7.1858 (ό.π. σ. $324_{5\ 9}$), 15.7.1858 (ό.π. σσ. 327_{30}-330_{28}) και 21.9.1858 (ό.π. σσ. 337_{38}-338_{12}).

23. Πρβλ. Μαρξ στον Λασάλ 12.11.1858 (Lassalle-Nachlass, σ. 136).

24. Πρβλ. τον Πρόλογο του Ένγκελς στον 2ο τόμο του «Κεφαλαίου».

25. Πρβλ. Μαρξ στον Ένγκελς 8 και 18.12.1857 και 29.11.1858 (MEGA III/2, σ. $253_{7\,9}$, σ. $258_{5\,6}$, σ. 349_{24}) και στον Λασάλ 21.12.1857 και 22.2.1858 (Lassalle-Nachlass, σ. 111 και σ. 116).

26. Όλοι οι υπότιτλοι με μικρά σημαίνουν λοιπόν διατυπώσεις του Μαρξ από τις «Παραπομπές», που εμείς χρησιμοποιήσαμε σαν υπότιτλους. Ο υπότιτλος με μικρά και σε αγκύλη στο Τετράδιο M,6 δεν υπάρχει στις «Παραπομπές»· ο Μαρξ τον υποδηλώνει στο κείμενο της Εισαγωγής με την ένδειξη «α_1» (πρβλ. M,9 και M,13)· διατυπώσαμε τον υπότιτλο αντίστοιχά. Ο υπότιτλος με κεφαλαία στο Τετράδιο VII,15 προέρχεται από τις «Παραπομπές», παρόλο που δεν είναι με μικρά γιατί ο Μαρξ τον υπογραμμίζει ιδιαίτερα στις «Παραπομπές», και γιατί σημαδεύει την αρχή της τρίτης υποδιαίρεσης της πρώτης ενότητας, για το κεφάλαιο γενικά. Επίσης οι υπότιτλοι με μικρά και σε αγκύλες στο Τετράδιο VII,29 και VII,34 δεν προέρχονται από τις «Παραπομπές» αλλά από το τυπωμένο κείμενο της «Συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας» του 1859.

27. Αυτά που γράφει ο Μαρξ στις «Θεωρίες για την υπεραξία» σχετικά με τη δομή του Ρικαρντιανού έργου βασίζονται στα αποσπάσματα του 1851 από το βιβλίο του Ρικάρντο, και στο αντίστοιχο θεματικό ευρετήριο.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1857–1858

[ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1857]

Περιεχόμενα |Μ|

Α) Εισαγωγή.
1) Η παραγωγή γενικά.
2) Γενική σχέση παραγωγής, διανομής, ανταλλαγής και κατανάλωσης.
3) Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας.
4) Μέσα (δυνάμεις) παραγωγής και σχέσεις παραγωγής, σχέσεις παραγωγής και συναλλακτικές σχέσεις κλπ.

Α. Εισαγωγή |Μ-1|

Ι. Παραγωγή, κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή.

(*Κυκλοφορία.*)

1) Παραγωγή.

[*Ανεξάρτητα άτομα.* Ιδέες του 18ου αιώνα.]

α) Αντικείμενό μας πρώτα-πρώτα η *υλική παραγωγή.*

Άτομα που παράγουν μέσα σε κοινωνία – άρα, η κοινωνικά καθορισμένη παραγωγή των ατόμων αποτελεί φυσικά την αφετηρία. Ο ατομικός και απομονωμένος κυνηγός και ψαράς, απ' όπου ξεκινούν οι Σμιθ και Ρικάρντο, ανήκει στις κοινότοπες φαντασιώσεις των Ροβινσονιάδων του 18ου αιώνα· που με κανένα τρόπο δεν εκφράζουν, καθώς φαντάζονται οι ιστορικοί του πολιτισμού, απλά μιαν αντίδραση ενάντια στην υπερεκλέπτυνση και μια επιστροφή σε κάποια παρεξηγημένη φυσική ζωή. Άλλο τόσο δεν βασίζεται σε τέτοιας λογής νατουραλισμό και το Κοινωνικό Συμβόλαιο του Ρουσσώ, που σχετίζει και συνδέει με σύμβαση υποκείμενα από φυσικού τους ανεξάρτητα. Αυτή είναι η επίφαση, η αισθητική και μόνο επίφαση των μικρών και μεγάλων Ροβινσονιάδων. Πρόκειται, αντίθετα, για το προανάκρουσμα της «αστικής κοινωνίας», που από τον 16ο αιώνα ετοιμαζόταν και τον 18ο έκανε τεράστια βήματα προς την ωριμότητά της. Σ' αυτή την κοινωνία του ελεύθερου ανταγωνισμού το άτομο εμφανίζεται αποσπασμένο από τους φυσικούς δεσμούς κλπ. που σε προηγούμενες ιστορικές εποχές το έκαναν εξάρτημα ενός ορισμένου, περιορισμένου ανθρώπινου συγκροτήματος. Στα μάτια των προφητών του 18ου αιώνα, που σ' αυτούς βασίζονται ακόμα πέρα για πέρα οι Σμιθ και Ρικάρντο, το άτομο αυτό του 18ου αιώνα – το προϊόν, από τη μια μεριά της διάλυσης των φεουδαρχικών κοινωνικών μορφών και από την άλλη των νέων παραγωγικών δυνάμεων που αναπτύχθηκαν από τον 16ο αιώνα και μετά – πλανιέται σαν ιδανικό που η ύπαρξή του ανήκει τάχα στο παρελθόν. Όχι σαν ιστορικό αποτέλεσμα αλλά σαν αφετηρία της ιστορίας. Γιατί το βλέπουν σαν το Φυσικό Άτομο, σύμφωνα με την αντίληψή τους για την ανθρώπινη φύση, σαν κάτι που δε γεννιέται ιστορικά αλλά είναι τοποθετημένο από τη φύση. Η αυταπάτη αυτή σημάδεψε μέχρι σήμερα κάθε καινούρια εποχή. Ο Στιούαρτ, που από ορισμένες απόψεις βρίσκεται σε αντίθεση με τον 18ο αιώνα, και που σαν αριστοκράτης πατά πιο πολύ σε ιστορικό έδαφος, απόφυγε αυτή την απλοϊκότητα.

Όσο βαθύτερα ανατρέχουμε στην ιστορία, τόσο περισσότερο το άτομο, άρα και το παραγωγό άτομο, εμφανίζεται εξαρτημένο, μέρος ενός μεγαλύτερου όλου: στην αρχή με ολότελα φυσικό ακόμα τρόπο μέσα στην οικογένεια, και στην οικογένεια διευρυμένη σε φυλή· αργότερα στις διάφορες μορφές της κοινότητας που προκύπτει από την αντίθεση και συγχώνευση των φυλών. Μονάχα τον 18ο αιώνα, στην «αστική κοινωνία», αντικρύζει το άτομο τις διάφορες μορφές του κοινωνικού δεσμού σαν απλό μέσο για τους ιδιωτικούς του σκοπούς, σαν εξωτερική αναγκαιότητα. Αλλά η εποχή που παράγει τούτη τη σκοπιά, τη σκοπιά του απομονωμένου ατόμου είναι ακριβώς η εποχή των πιο αναπτυγμένων μέχρι σήμερα κοινωνικών (γενικών απ' αυτή την άποψη) σχέσεων. Ο άνθρωπος είναι με την πιο κυριολεκτική έννοια ζῷον πολιτικόν· όχι μόνο ομαδικό ζώο, αλλά και ζώο που μονάχα μέσα στην
|2| κοινωνία μπορεί να εξατομικευτεί. Η παραγωγή του απομονωμένου ατόμου έξω από την κοινωνία – γεγονός σπάνιο, που μπορεί βέβαια να συμβεί σ' έναν πολιτισμένο, που μέσα του κατέχει ήδη δυνητικά τις κοινωνικές δυνάμεις, αν τύχει να βρεθεί σε μια ερημιά – είναι εξίσου αδιανόητη όσο και η ανάπτυξη της γλώσσας χωρίς άτομα που να ζουν και να μιλούν *μαζί*. Δεν χρειάζεται να σταθούμε εδώ περισσότερο. Δεν θα υπήρχε καν λόγος να θίξουμε αυτό το σημείο αν οι Μπαστιά, Κάρεϋ, Προυντόν κλπ. δεν είχαν ξαναφέρει την ανόητη αυτή φλυαρία, που είχε λόγο και νόημα για τους ανθρώπους του 18ου αιώνα, με κάθε σοβαρότητα στο κέντρο της πιο σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Είναι βέβαια ευχάριστο για τον Προυντόν, ανάμεσα σ' άλλους, ν' αναπτύσσει την προέλευση μιας οικονομικής σχέσης, που δεν γνωρίζει την ιστορική της γένεση, ιστορικο-φιλοσοφικά, πλάθοντας το μύθο πως τάχα ο Αδάμ ή ο Προμηθέας βρήκε την ιδέα έτοιμη, ύστερα αυτή εφαρμόστηκε κλπ. Τίποτα δεν είναι πιο άγονο και βαρετό από τον locus communis [κοινότοπο νου] που φαντασιώνεται.

[Διαιώνιση ιστορικών σχέσεων παραγωγής. – Παραγωγή και διανομή γενικά. – Ιδιοκτησία.]

Όταν λοιπόν γίνεται λόγος για παραγωγή, ο λόγος είναι πάντα για παραγωγή σε μια καθορισμένη βαθμίδα κοινωνικής εξέλιξης – για την παραγωγή κοινωνικών ατόμων. Θα μπορούσε λοιπόν να νομίσει κανείς πως για να μιλήσουμε καν για παραγωγή πρέπει είτε να παρακολουθήσουμε την ιστορική εξελικτική διαδικασία στις διάφορες φάσεις της, είτε να δηλώσουμε από την αρχή ότι πραγματευόμαστε μια καθορισμένη ιστορική εποχή, για παράδειγμα τη σύγχρονη αστική παραγωγή, που είναι πραγματικά το καθαυτό μας θέμα. Όμως όλες οι εποχές της παραγωγής έχουν ορισμένα κοινά γνωρίσματα, κοινούς προσδιορισμούς. Η παραγωγή γενικά είναι αφαίρεση· αφαίρεση όμως λογική, στο μέτρο που πραγματικά προβάλλει, εντοπίζει το κοινό στοιχείο και μας απαλλάσσει έτσι από την επανάληψη. Ωστόσο τούτο το *γενικό*, το ξεχωρισμένο με τη σύγκριση κοινό στοιχείο είναι κιαυτό πολλαπλά διαρθρωμένο, και διαχωρίζεται σε διάφορους προσδιορισμούς. Μερικοί απ' αυτούς ανήκουν σε όλες τις εποχές· άλλοι είναι κοινοί σε μερικές. Θα υπάρχουν προσδιορισμοί κοινοί στην πιο σύγχρονη και την πιο αρχαία εποχή. Καμιά παραγωγή δε θα είναι νοητή χωρίς αυτούς· αν όμως οι πιο

εξελιγμένες γλώσσες έχουν κοινούς νόμους και προσδιορισμούς με τις πιο ανεξέλικτες, τότε εκείνο ακριβώς που αποτελεί την εξέλιξή τους είναι η διαφορά απ' αυτό το γενικό και κοινό. Οι προσδιορισμοί που ισχύουν για την παραγωγή-γενικά πρέπει να ξεχωριστούν, ακριβώς για να μη ξεχαστεί μπροστά στην ενότητα – που προκύπτει ήδη από το ότι το υποκείμενο, η ανθρωπότητα, και το αντικείμενο, η φύση, είναι τα ίδια – η ουσιαστική ανομοιότητα. Στο ότι ξεχνούν αυτή την ανομοιότητα βρίσκεται, για παράδειγμα, όλη η σοφία των σύγχρονων οικονομολόγων, που αποδείχνουν την αιωνιότητα και αρμονία των σημερινών κοινωνικών σχέσεων. Για παράδειγμα. Καμιά παραγωγή δεν είναι δυνατή χωρίς παραγωγικό εργαλείο, ακόμα κι αν αυτό το εργαλείο δεν είναι παρά το χέρι. Καμιά δεν είναι δυνατή χωρίς συντελεσμένη, συσσωρευμένη εργασία, ακόμα κι αν αυτή η εργασία δεν είναι παρά η επιδεξιότητα που με την επανειλημμένη άσκηση συγκεν- |3| τρώθηκε και συμπυκνώθηκε στο χέρι του άγριου. Το κεφάλαιο είναι ανάμεσα σ' άλλα και παραγωγικό εργαλείο, είναι και συντελεσμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία. Ώστε το κεφάλαιο είναι μια γενική, αιώνια, φυσική σχέση – αν παραλείψω δηλαδή ακριβώς το ιδιαίτερο στοιχείο που για πρώτη φορά μετατρέπει το «παραγωγικό εργαλείο», τη «συσσωρευμένη εργασία» σε κεφάλαιο. Ολόκληρη η ιστορία των σχέσεων παραγωγής εμφανίζεται άρα πχ. στον Κάρεϋ σαν μια κακόβουλη πλαστογραφία οργανωμένη από τις κυβερνήσεις.

Αν δεν υπάρχει παραγωγή γενικά, δεν υπάρχει και γενική παραγωγή. Η παραγωγή είναι πάντα ένας *ιδιαίτερος* παραγωγικός κλάδος – πχ. γεωργία, κτηνοτροφία, μεταποίηση κλπ. – ή είναι *ολότητα*. Αλλά η πολιτική οικονομία δεν είναι θεωρία της τεχνικής. Η σχέση που έχουν οι γενικοί προσδιορισμοί της παραγωγής σε μια δοσμένη εξελικτική βαθμίδα της κοινωνίας με τις ιδιαίτερες παραγωγικές μορφές να αναπτυχθεί αλλού (αργότερα). Τέλος, η παραγωγή δεν είναι μόνο ιδιαίτερη παραγωγή. Αντίθετα, υπάρχει πάντα ένα ορισμένο κοινωνικό σώμα, ένα κοινωνικό υποκείμενο που δρα μέσα σε μια ευρύτερη ή ισχνότερη ολότητα παραγωγικών κλάδων. Επίσης η σχέση της επιστημονικής παρουσίασης με την πραγματική κίνηση δεν έχει ακόμα θέση εδώ. Παραγωγή γενικά. Ιδιαίτεροι παραγωγικοί κλάδοι. Ολότητα της παραγωγής.

Είναι της μόδας να προτάσσουν στα οικονομικά συγγράμματα ένα γενικό μέρος – κι αυτό ακριβώς εμφανίζεται κάτω από τον τίτλο «Παραγωγή» (βλέπε πχ. Τζ. Στ. Μιλλ) – που πραγματεύεται τους *γενικούς όρους* κάθε παραγωγής. Το γενικό αυτό μέρος αποτελείται, ή υποτίθεται πως αποτελείται 1) από τους όρους που χωρίς αυτούς η παραγωγή είναι αδύνατη. Στην πραγματικότητα δηλαδή, απλή παράθεση των ουσιαστικών συνθετικών στοιχείων κάθε παραγωγής. Αυτό όμως, καθώς θα δούμε, στην πραγματικότητα ανάγεται σε μερικούς πολύ απλούς προσδιορισμούς, που ο πλατειασμός μετατρέπει σε ρηχές ταυτολογίες· 2) από τους όρους που προωθούν την παραγωγή περισσότερο ή λιγότερο, όπως πχ. στον Άνταμ Σμιθ η προοδευτική και η στάσιμη κατάσταση της κοινωνίας. Για να αποκτήσει επιστημονική βαρύτητα αυτό που στον Σμιθ έχει την αξία του σαν σύλληψη, θα χρειάζονταν έρευνες πάνω στις περιόδους του *βαθμού της παραγωγικότητας* στην εξέλιξη ξεχωριστών λαών – μια έρευνα που βρίσκεται έξω από το καθαυτό μας θέμα, αλλά στο μέτρο που ανήκει σ' αυτό πρέπει να ενταχθεί στην ανάπτυξη του ανταγωνισμού, της συσσώρευσης κλπ. Στη γενική της διατύπωση, η απάντηση καταλήγει στη γενική φράση ότι ένας βιομηχανικός λαός

βρίσκεται στην ακμή της παραγωγής του ταυτόχρονα με τη γενική ιστορική του ακμή. Στην πραγματικότητα. Βιομηχανική ακμή ενός λαού όσο γι αυτόν το κύριο δεν είναι ακόμα το κέρδος, αλλά το να κερδίζει. Στο μέτρο αυτό, οι Γιάνκηδες βρίσκονται πάνω απ' τους Εγγλέζους. Ή πάλι: ότι πχ. ορισμένες φυλετικές προδιαθέσεις, κλίματα, φυσικές συνθήκες όπως θαλάσσια τοποθεσία, γονιμότητα του εδάφους κλπ. ευνοούν την παραγωγή περισσότερο από άλλες. Καταλήγει κι αυτό πάλι στην ταυτολογία ότι ο πλούτος δημιουργείται ευκολότερα στο μέτρο που τα στοιχεία του βρίσκονται αντικειμενικά και υποκειμενικά διαθέσιμα σε μεγαλύτερο βαθμό.

|4| Τίποτα όμως απ' όλα αυτά δεν είναι εκείνο που πραγματικά απασχολεί στο γενικό αυτό μέρος τους οικονομολόγους. Σκοπός τους είναι, αντίθετα –βλέπε πχ. Μιλλ– να παραστήσουν την παραγωγή, σε αντιδιαστολή από τη διανομή κλπ, σαν κλεισμένη μέσα σ' αιώνιους, ανεξάρτητους από την ιστορία φυσικούς νόμους· και με την ευκαιρία αυτή πλασάρουν ύστερα, ολότελα λαθραία, *αστικές* σχέσεις σαν αναπόδραστους φυσικούς νόμους της κοινωνίας in abstracto [αφηρημένα]. Αυτός είναι ο περισσότερο ή λιγότερο συνειδητός σκοπός της όλης διαδικασίας. Αντίθετα, στη διανομή οι άνθρωποι υποτίθεται πως επιδόθηκαν πραγματικά σε κάθε λογής αυθαιρεσία. Ολότελα ανεξάρτητα από τη χοντροκομένη απόσπαση της διανομής από την παραγωγή και την πραγματική τους σχέση, πρέπει εξαρχής να είναι φανερό πως, όσο ποικίλη κι αν είναι η διανομή σε διάφορες εξελικτικές βαθμίδες της κοινωνίας, πρέπει να μπορεί κανείς εξίσου, όπως και στην παραγωγή, να ξεχωρίσει κοινούς προσδιορισμούς – ή να συγχύσει όλες τις ιστορικές διαφορές και να τις σβήσει μέσα σε *γενικά ανθρώπινους* νόμους. Πχ. ο δούλος, ο δουλοπάροικος, ο μισθωτός εργάτης, όλοι τους παίρνουν μια ποσότητα τροφής που τους επιτρέπει να υπάρχουν σαν δούλος, σαν δουλοπάροικος, σαν μισθωτός εργάτης. Ο κατακτητής που ζει από το χαράτσι, ο υπάλληλος που ζει από τους φόρους, ο γαιοκτήμονας που ζει από την πρόσοδο, ο καλόγερος που ζει από ελεημοσύνες, ο λευίτης που ζει από τη δεκάτη, όλοι τους παίρνουν ένα ποσοστό της κοινωνικής παραγωγής που καθορίζεται από διαφορετικούς νόμους απ' ό,τι το ποσοστό του δούλου κλπ. Τα δυο κύρια σημεία που όλοι οι οικονομολόγοι τοποθετούν κάτω απ' αυτή την επικεφαλίδα είναι: 1) ιδιοκτησία· 2) προστασία της με τα δικαστήρια, την αστυνομία κλπ. Σ' αυτά χρειάζεται πολύ σύντομη απάντηση:

Στο 1. Κάθε παραγωγή είναι ιδιοποίηση της φύσης από το άτομο μέσα σε μια καθορισμένη κοινωνική μορφή και διαμέσου αυτής. Μ' αυτή την έννοια, είναι ταυτολογία να λέγεται πως η ιδιοκτησία (ιδιοποίηση) είναι όρος της παραγωγής. Γελοίο είναι όμως το άλμα από δω σε μια καθορισμένη μορφή της ιδιοκτησίας, πχ. την ιδιωτική ιδιοκτησία. (Που άλλωστε είναι αντιθετική μορφή ιδιοκτησίας και προϋποθέτει εξίσου σαν όρο της την *μη-ιδιοκτησία*). Η ιστορία αντίθετα, δείχνει, πως η κοινή ιδιοκτησία (πχ. στους Ινδούς, Σλάβους, αρχαίους Κέλτες κλπ.) είναι η πιο αρχέγονη μορφή· μια μορφή που σαν κοινοτική ιδιοκτησία εξακολουθεί για μεγάλο διάστημα να παίζει σημαντικό ρόλο. Εδώ ακόμα δε γίνεται καν λόγος για το αν ο πλούτος αναπτύσσεται καλύτερα κάτω από τη μια ή την άλλη μορφή ιδιοκτησίας. Όμως το ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για παραγωγή, άρα ούτε και για κοινωνία, εκεί που δεν υπάρχει καμιά μορφή ιδιοκτησίας, αποτελεί ταυτολογία. Ιδιοποίηση που δεν ιδιοποιείται τίποτα είναι contradictio in subjecto [αντίφαση στους όρους, παραλογισμός].

Στο 2. Εξασφάλιση του κεκτημένου κλπ. Μόλις αυτές οι κοινοτοπίες ανα-

χθούν στο πραγματικό τους περιεχόμενο μαρτυρούν πιο πολλά απ' όσα γνωρίζουν οι κήρυκές τους. Ότι δηλαδή κάθε μορφή της παραγωγής δημιουργεί τις δικές της νομικές σχέσεις, τη δική της μορφή διακυβέρνησης κλπ. Η χοντροκοπιά και ακατανοησία βρίσκεται ακριβώς στο ότι πράγματα οργανικά συναρτημένα συνδέονται τυχαία, μ' έναν απλό αντανακλαστικό συσχετισμό. |5| Το μόνο που βλέπουν οι αστοί οικονομολόγοι είναι ότι η παραγωγή γίνεται καλύτερα με τη σύγχρονη αστυνομία παρά, για παράδειγμα, με το δίκαιο της πυγμής. Μόνο που ξεχνούν πως το δίκαιο της πυγμής είναι κιαυτό ένα δίκαιο, και πως το δίκαιο του ισχυρότερου επιβιώνει με διαφορετική μορφή και στο δικό τους «κράτος δικαίου».

Όταν οι κοινωνικές συνθήκες που αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα της παραγωγής βρίσκονται ακόμα στη γένεση ή ήδη στο μαρασμό τους εμφανίζονται φυσικά διαταραχές της παραγωγής, αν και σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικά αποτελέσματα.

Συνοψίζοντας: Υπάρχουν προσδιορισμοί κοινοί σε όλες τις βαθμίδες της παραγωγής, που η σκέψη τούς εντοπίζει σαν γενικούς· αλλά οι λεγόμενοι *γενικοί όροι* κάθε παραγωγής δεν είναι παρά τα αφηρημένα αυτά συνθετικά στοιχεία, που μ' αυτά δεν μπορεί να κατανοηθεί καμιά πραγματική ιστορική βαθμίδα της παραγωγής.

2) Η γενική σχέση της παραγωγής προς διανομή, ανταλλαγή, κατανάλωση.

Πριν προχωρήσουμε σε παραπέρα ανάλυση της παραγωγής, πρέπει να εξετάσουμε τις διάφορες επικεφαλίδες που οι οικονομολόγοι τοποθετούν στο πλευρό της.

Η ολοφάνερη αντίληψη: Στην παραγωγή τα μέλη της κοινωνίας προσαρμόζουν (δημιουργούν, διαμορφώνουν) τα φυσικά προϊόντα στις ανθρώπινες ανάγκες· η διανομή καθορίζει την αναλογία που το άτομο συμμετέχει σ' αυτά τα προϊόντα· η ανταλλαγή τού προμηθεύει τα ιδιαίτερα προϊόντα στα οποία το άτομο θέλει να μετατρέψει το ποσοστό που του παραχώρησε η διανομή· στην κατανάλωση, τέλος, τα προϊόντα γίνονται αντικείμενο της απόλαυσης, της ατομικής ιδιοποίησης. Η παραγωγή δημιουργεί τα αντικείμενα που αντιστοιχούν στις ανάγκες· η διανομή τα κατανέμει σύμφωνα με κοινωνικούς νόμους· η ανταλλαγή κατανέμει πάλι το ήδη κατανεμημένο σύμφωνα με τις ατομικές ανάγκες· στην κατανάλωση, τέλος, το προϊόν βγαίνει απ' αυτή την κοινωνική κίνηση, γίνεται άμεσα αντικείμενο και υπηρέτης της ατομικής ανάγκης και την ικανοποιεί με την απόλαυση. Η παραγωγή εμφανίζεται σαν το σημείο αφετηρίας, η κατανάλωση σαν το τελικό σημείο, η διανομή και ανταλλαγή σαν ο μέσος όρος, που είναι κι αυτός πάλι διπλός, καθώς η διανομή έχει προσδιοριστεί σαν το συνθετικό στοιχείο που ξεκινά από την κοινωνία, η ανταλλαγή σαν το συνθετικό στοιχείο που ξεκινά από τα άτομα. Στην παραγωγή αντικειμενοποιείται το πρόσωπο· [στην κατανάλωση,] στο πρόσωπο υποκειμενοποιείται το πράγμα· στη διανομή η κοινωνία αναλαμβάνει με τη μορφή γενικών, κυριαρχικών προσδιορισμών τη διαμεσολάβηση παραγωγής και κατανάλωσης· στην ανταλλαγή τις διαμεσολαβεί ο τυχαίος καθορισμός του ατόμου.

Η διανομή καθορίζει την αναλογία (την ποσότητα) στην οποία τα προϊόντα κατανέμονται στα άτομα· η ανταλλαγή καθορίζει τα προϊόντα στα οποία
|6| το άτομο απαιτεί το μερίδιο που του παραχώρησε η διανομή.

Παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή, κατανάλωση συγκροτούν έτσι ένα κανονικό συλλογισμό: η παραγωγή το γενικό, η διανομή και ανταλλαγή το μερικό, η κατανάλωση το ατομικό που ολοκληρώνει το όλο. Αυτή είναι βέβαια μια συνάρτηση, αλλά επιφανειακή. Η παραγωγή καθορίζεται από γενικούς φυσικούς νόμους· η διανομή από κοινωνικές συμπτώσεις, και άρα μπορεί να επιδρά στην παραγωγή περισσότερο ή λιγότερο προωθητικά· η ανταλλαγή βρίσκεται ανάμεσα στις δυο σαν μορφολογική κοινωνική κίνηση· και η τελική πράξη της κατανάλωσης, που νοείται όχι μόνο σαν τελικός στόχος αλλά και σαν αυτοσκοπός, βρίσκεται ουσιαστικά έξω από το πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας – παρεκτός μόνο στο βαθμό που αντεπιδρά με τη σειρά της στην αφετηρία και εγκαινιάζει ξανά την όλη διαδικασία.

Οι αντίπαλοι των οικονομολόγων – αντίπαλοι είτε μέσα στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας είτε έξω απ' αυτό – που τους κατηγορούν για βάρβαρο αποχωρισμό πραγμάτων αλληλένδετων βρίσκονται είτε στο ίδιο έδαφος είτε χαμηλότερα απ' αυτούς. Τίποτα δεν είναι πιο συνηθισμένο από την επίκριση πως οι οικονομολόγοι βλέπουν την παραγωγή υπερβολικά αποκλειστικά σαν αυτοσκοπό. Πως η διανομή είναι εξίσου σημαντική. Στη βάση αυτής της επίκρισης βρίσκεται ακριβώς η οικονομική αντίληψη πως η διανομή εδρεύει σαν αυτοτελής, ανεξάρτητη σφαίρα στο πλευρό της παραγωγής. Ή πως οι φάσεις δεν συλλαμβάνονται τάχα στην ενότητά τους. Σα να μην είχε περάσει η διάσπαση από την πραγματικότητα στα εγχειρίδια παρά ανάποδα, από τα εγχειρίδια στην πραγματικότητα – και σαν το ζήτημα εδώ νά είταν η διαλεκτική εναρμόνιση εννοιών, και όχι η κατανόηση πραγματικών σχέσεων!

α[1]) Η παραγωγή είναι άμεσα και κατανάλωση. Διπλή κατανάλωση, υποκειμενική και αντικειμενική: το άτομο αναπτύσσει τις ικανότητές του καθώς παράγει, και ταυτόχρονα τις ξοδεύει, τις αναλώνει μέσα στην παραγωγική πράξη· όπως ακριβώς και η φυσική αναπαραγωγή είναι μια κατανάλωση ζωικών δυνάμεων. Δεύτερο: κατανάλωση των μέσων παραγωγής, που χρησιμοποιούνται και φθείρονται, και ώς ένα βαθμό (όπως πχ. στην καύση) διαλύονται πάλι στα γενικά στοιχεία της φύσης. Όμοια, κατανάλωση της πρώτης ύλης, που αναλώνεται και δεν διατηρεί τη φυσική της μορφή και σύσταση. Η παραγωγική πράξη είναι λοιπόν η ίδια σε όλα της τα συνθετικά στοιχεία και πράξη κατανάλωσης. Αλλά αυτό το παραδέχονται οι οικονομολόγοι. Την παραγωγή στην άμεση ταύτισή της με την κατανάλωση, την κατανάλωση στην άμεση σύμπτωσή της με την παραγωγή, την ονομάζουν *παραγωγική κατανάλωση*. Η ταυτότητα αυτή παραγωγής και κατανάλωσης θα ισοδυναμούσε με τη θέση του Σπινόζα: determinatio est negatio [ο καθορισμός είναι άρνηση].

|7| Αλλά ο ορισμός αυτός της παραγωγικής κατανάλωσης καταστρώνεται ακριβώς μόνο για να διαχωρίσει την κατανάλωση που ταυτίζεται με την παραγωγή από την καθαυτό κατανάλωση – που θεωρείται μάλλον σαν καταστρεπτικό αντίθετο της παραγωγής. Ας εξετάσουμε λοιπόν την καθαυτό κατανάλωση.

Η κατανάλωση είναι άμεσα και παραγωγή, όπως στη φύση η κατανάλωση των στοιχείων και των χημικών ουσιών είναι παραγωγή του φυτού. Είναι

ξεκάθαρο, για παράδειγμα, πως ο άνθρωπος με τη διατροφή, μια μορφή κατανάλωσης, παράγει το ίδιο του το σώμα. Αυτό όμως ισχύει και για κάθε άλλο είδος κατανάλωσης που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο παράγει από κάποιαν άποψη τον άνθρωπο. Καταναλωτική παραγωγή. Ωστόσο, λέει η πολιτική οικονομία, η παραγωγή αυτή που ταυτίζεται με την κατανάλωση είναι μια δεύτερη παραγωγή, που προκύπτει από την καταστροφή του αρχικού προϊόντος. Στην πρώτη παραγωγή αντικειμενοποιήθηκε ο παραγωγός, στη δεύτερη προσωποποιείται το πράγμα που αυτός δημιούργησε. Ώστε η καταναλωτική αυτή παραγωγή, παρόλο που είναι μια άμεση ενότητα παραγωγής και κατανάλωσης, διαφέρει ουσιαστικά από την καθαυτό παραγωγή. Η άμεση ενότητα, όπου η παραγωγή συμπίπτει με την κατανάλωση και η κατανάλωση με την παραγωγή, αφήνει ανέπαφη την άμεση δυαδικότητά τους.

Η παραγωγή είναι λοιπόν άμεσα κατανάλωση, η κατανάλωση είναι άμεσα παραγωγή. Καθεμιά είναι άμεσα το αντίθετό της. Ταυτόχρονα όμως συντελείται ανάμεσα στις δυο μια μεσολαβητική κίνηση. Η παραγωγή διαμεσολαβεί την κατανάλωση: δημιουργεί το υλικό της κατανάλωσης, που χωρίς την παραγωγή θα της έλειπε το αντικείμενο. Αλλά και η κατανάλωση διαμεσολαβεί την παραγωγή, καθώς αυτή μόνο δημιουργεί για τα προϊόντα το υποκείμενο για το οποίο αυτά αποτελούν προϊόντα. Μόνο η κατανάλωση αποτελειώνει το προϊόν. Ένας σιδηρόδρομος που δεν χρησιμοποιείται και άρα δεν φθείρεται, δεν καταναλώνεται, είναι σιδηρόδρομος μόνο δυνάμει, όχι πραγματικά. Χωρίς παραγωγή δεν υπάρχει κατανάλωση· αλλά και χωρίς κατανάλωση δεν υπάρχει παραγωγή, γιατί η παραγωγή θα είταν τότε άσκοπη. Η κατανάλωση παράγει την παραγωγή διπλά: 1) γιατί μόνο στην κατανάλωση το προϊόν γίνεται πραγματικό προϊόν. Πχ. ένα φόρεμα γίνεται πραγματικό φόρεμα μονάχα όταν το φορούν· ένα σπίτι που δεν κατοικείται δεν είναι στην πραγματικότητα πραγματικό σπίτι· ώστε το προϊόν επαληθεύεται σαν προϊόν, *γίνεται* προϊόν – σε αντιδιαστολή από απλό φυσικό αντικείμενο – μόνο στην κατανάλωση. Μόνο η κατανάλωση αποτελειώνει το προϊόν, διαλύοντάς το· γιατί προϊόν είναι η παραγωγή όχι απλά σαν εμπραγματωμένη δραστηριότητα, αλλά – αποκλειστικά – σαν αντικείμενο για το ενεργό υποκείμενο. 2) Γιατί η κατανάλωση δημιουργεί την ανάγκη για *νέα* παραγωγή, δημιουργεί λοιπόν τον ιδεατό, εσωτερικά κινητήριο λόγο της παραγωγής, που είναι προϋπόθεση της τελευταίας. Η κατανάλωση δημιουργεί το κίνητρο της παραγωγής· δημιουργεί επίσης το αντικείμενο που δρα στην παραγωγή σαν καθοριστικό του σκοπού της. Αν είναι ξεκάθαρο πως η παραγωγή προσφέρει εξωτερικά το αντικείμενο της κατανάλωσης, τότε είναι άρα εξίσου ξεκάθαρο πως η κατανάλωση *τοποθετεί ιδεατά* το αντικείμενο |8| της παραγωγής, σαν εσωτερικό όραμα, σαν ανάγκη, σαν κίνητρο και σαν σκοπό. Δημιουργεί τα αντικείμενα της παραγωγής με υποκειμενική ακόμα μορφή. Χωρίς ανάγκη δεν υπάρχει παραγωγή. Αλλά η κατανάλωση αναπαράγει την ανάγκη.

Αντίστοιχα η παραγωγή από τη μεριά της 1) προμηθεύει στην κατανάλωση το υλικό, το αντικείμενο. Κατανάλωση χωρίς αντικείμενο δεν είναι κατανάλωση· ώστε η παραγωγή δημιουργεί απ' αυτή την άποψη, παράγει την κατανάλωση. 2) Αλλά η παραγωγή δεν δίνει στην κατανάλωση μόνο το αντικείμενο. Δίνει στην κατανάλωση και τον συγκεκριμένο της καθορισμό, τον χαρακτήρα της, το λούστρο της. Όπως η κατανάλωση αποτέλειωσε το προϊόν σαν προϊόν, έτσι και η παραγωγή αποτελειώνει την κατανάλωση.

Πρώτα-πρώτα το αντικείμενο δεν είναι αντικείμενο γενικά, αλλά ένα καθορισμένο αντικείμενο που πρέπει να καταναλωθεί μ' ένα καθορισμένο τρόπο, τρόπο που διαμεσολαβείται πάλι από την ίδια την παραγωγή. Η πείνα είναι πείνα, αλλά η πείνα που χορταίνει με μαγειρεμένο κρέας που τρώγεται με μαχαίρι και πηρούνι είναι μια πείνα διαφορετική από εκείνη που καταβροχθίζει ωμό κρέας με τα χέρια, τα νύχια και τα δόντια. Η παραγωγή παράγει άρα όχι μόνο το αντικείμενο αλλά και τον τρόπο της κατανάλωσης, όχι μόνο αντικειμενικά αλλά και υποκειμενικά. Η παραγωγή δημιουργεί λοιπόν τον καταναλωτή. 3) Η παραγωγή δεν προμηθεύει μόνο το υλικό στην ανάγκη αλλά προμηθεύει και για το υλικό μιαν ανάγκη. Μόλις η κατανάλωση ξεφύγει από την πρώτη της φυσική ωμότητα και αμεσότητα – και η παραμονή σ' αυτή θα είταν κι η ίδια αποτέλεσμα μιας παραγωγής ακόμα στάσιμης στον πρωτογονισμό – διαμεσολαβείται η ίδια σαν κίνητρο από το αντικείμενο. Η καταναλωτική ανάγκη για το αντικείμενο δημιουργείται με την αισθητηριακή του αντίληψη. Το καλλιτεχνικό αντικείμενο – έτσι δρα και κάθε άλλο προϊόν – δημιουργεί ένα κοινό καλλιτεχνικά ευαίσθητο και ικανό να χαίρεται το ωραίο. Άρα η παραγωγή δεν παράγει μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο. Η παραγωγή παράγει άρα την κατανάλωση 1) δημιουργώντας το υλικό της· 2) καθορίζοντας τον τρόπο της κατανάλωσης· 3) δημιουργώντας στον καταναλωτή σαν ανάγκες τα προϊόντα που η ίδια τοποθέτησε αρχικά σαν αντικείμενα. Παράγει άρα το αντικείμενο της κατανάλωσης, τον τρόπο της κατανάλωσης, το κίνητρο της κατανάλωσης. Όμοια, η κατανάλωση παράγει τη *διάθεση* του παραγωγού, παρακινώντας τον σαν ανάγκη που καθορίζει τον σκοπό του. Τρεις λοιπόν ταυτότητες εμφανίζονται ανάμεσα σε παραγωγή και κατανάλωση:

1) *Άμεση ταυτότητα*: Η παραγωγή είναι κατανάλωση· η κατανάλωση είναι παραγωγή. Καταναλωτική παραγωγή. Παραγωγική κατανάλωση. Οι οι-
|9| κονομολόγοι ονομάζουν και τις δυο παραγωγική κατανάλωση. Κάνουν όμως άλλη μια διάκριση. Η πρώτη παρουσιάζεται σαν αναπαραγωγή· η δεύτερη σαν παραγωγική κατανάλωση. Όλες οι έρευνες γύρω από την πρώτη είναι έρευνες για την παραγωγική ή μη-παραγωγική εργασία· οι έρευνες γύρω από τη δεύτερη είναι έρευνες για την παραγωγική ή μη-παραγωγική κατανάλωση.

2) Καθεμιά εμφανίζεται σαν μέσο της άλλης· διαμεσολαβείται απ' αυτή· πράγμα που εκφράζεται σαν αλληλεξάρτησή τους· μια κίνηση που τις συσχετίζει και τις εμφανίζει σαν αμοιβαία απαραίτητες, τις αφήνει όμως ακόμα εξωτερικές μεταξύ τους. Η παραγωγή δημιουργεί το υλικό σαν εξωτερικό αντικείμενο για την κατανάλωση· η κατανάλωση δημιουργεί την ανάγκη σαν εσωτερικό αντικείμενο, σαν σκοπό για την παραγωγή. Χωρίς παραγωγή δεν υπάρχει κατανάλωση· χωρίς κατανάλωση δεν υπάρχει παραγωγή. Αυτό εμφανίζεται στην πολιτική οικονομία με πολλές μορφές.

3) Όχι μόνο η παραγωγή είναι άμεσα κατανάλωση και η κατανάλωση άμεσα παραγωγή· όχι μόνο η παραγωγή είναι μέσο για την κατανάλωση και η κατανάλωση σκοπός για την παραγωγή, δηλαδή καθεμιά προμηθεύει στην άλλη το αντικείμενό της, η παραγωγή το εξωτερικό αντικείμενο της κατανάλωσης, η κατανάλωση το νοητό αντικείμενο της παραγωγής· καθεμιά τους δεν αποτελεί μόνο άμεσα την άλλη, δεν διαμεσολαβεί μόνο την άλλη, αλλά και δημιουργεί την άλλη ολοκληρώνοντας τον εαυτό της· δημιουργεί τον εαυτό της σαν την άλλη. Η κατανάλωση δεν ολοκληρώνει την πράξη της

παραγωγής παρά μόνο αποτελειώνοντας το προϊόν σαν προϊόν, διαλύοντάς το, καταβροχθίζοντας την αυτοτελή του εμπράγματη μορφή· υψώνοντας, με την ανάγκη για επανάληψη, σε επιδεξιότητα την προδιάθεση που αναπτύχθηκε στην πρώτη παραγωγική πράξη· αποτελεί λοιπόν την τελική πράξη που μέσα απ' αυτήν όχι μόνο το προϊόν γίνεται προϊόν αλλά και ο παραγωγός γίνεται παραγωγός. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή παράγει την κατανάλωση δημιουργώντας τον καθορισμένο τρόπο της κατανάλωσης, κι ύστερα το ερέθισμα για κατανάλωση, την ίδια την καταναλωτική ικανότητα σαν ανάγκη. Η τελευταία αυτή (3η) ταυτότητα συζητιέται πολύπλευρα στην πολιτική οικονομία στη σχέση ζήτησης και προσφοράς, αντικειμένων και αναγκών, στη σχέση ανάμεσα στις ανάγκες που δημιουργεί η κοινωνία και τις φυσικές ανάγκες.

Μετά απ' αυτά, τίποτα πιο απλό για έναν εγελιανό από την ταύτιση παραγωγής και κατανάλωσης. Κι αυτό δεν το έκαναν μόνο σοσιαλιστές φιλολογούντες, αλλά ακόμα και πεζοί οικονομολόγοι, πχ. ο Σαι – με τη διατύπωση πως αν εξετάσει κανείς ένα λαό η παραγωγή του είναι η κατανάλωσή του. Το ίδιο κι αν εξεταστεί η ανθρωπότητα in abstracto [αφηρημένα]. Ο Στορχ έδειξε το λάθος του Σαι: ένας λαός, για παράδειγμα, δεν καταναλώνει ολόκληρο το προϊόν του αλλά δημιουργεί και μέσα παραγωγής κλπ, πάγιο κεφάλαιο κλπ. Κι ακόμα, το να εξετάζει κανείς την κοινωνία σαν ένα μοναδικό υποκείμενο σημαίνει να την εξετάζει λαθεμένα· θεωρησιακά. Σ' ένα υποκείμενο παραγωγή και κατανάλωση εμφανίζονται σαν συνθετικά στοιχεία μιας μοναδικής πράξης. Το σημαντικό εδώ είναι μόνο να τονιστεί |9[1]| πως είτε η παραγωγή και η κατανάλωση θεωρηθούν σαν δραστηριότητες ενός υποκειμένου είτε πολλών ατόμων, σε κάθε περίπτωση εμφανίζονται σαν συνθετικά στοιχεία μιας διαδικασίας όπου η παραγωγή αποτελεί την πραγματική αφετηρία και γιαυτό και το επικρατέστερο συνθετικό στοιχείο. Η κατανάλωση σαν χρεία, σαν ανάγκη είναι η ίδια εσωτερικό συνθετικό στοιχείο της παραγωγικής δραστηριότητας. Η τελευταία όμως αποτελεί την αφετηρία της πραγματοποίησης, άρα και το επικρατέστερο συνθετικό της στοιχείο, την πράξη που μέσα της τελειώνει πάλι ολόκληρη η διαδικασία. Το άτομο παράγει ένα αντικείμενο και καταναλώνοντάς το ξαναγυρίζει στον εαυτό του, αλλά σαν παραγωγικό και αυτο-αναπαραγόμενο άτομο. Η κατανάλωση εμφανίζεται έτσι σαν συνθετικό στοιχείο της παραγωγής.

Στην κοινωνία όμως η σχέση του παραγωγού με το προϊόν, μόλις αυτό ετοιμαστεί, είναι μια σχέση εξωτερική· και η επιστροφή του προϊόντος στο υποκείμενο εξαρτιέται από τις σχέσεις του υποκειμένου με άλλα υποκείμενα. Το υποκείμενο δεν παίρνει το προϊόν άμεσα στην κατοχή του. Ακόμα, όταν παράγει μέσα στην κοινωνία σκοπός του δεν είναι η άμεση ιδιοποίηση του προϊόντος. Ανάμεσα στον παραγωγό και τα προϊόντα παρεμβάλλεται η *διανομή*, που με κοινωνικούς νόμους καθορίζει το μερίδιό του από τον κόσμο των προϊόντων, παρεμβάλλεται δηλαδή ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση.

Βρίσκεται τώρα η διανομή σαν αυτοτελής σφαίρα δίπλα στην παραγωγή και έξω απ' αυτήν;

[Διανομή και παραγωγή]

δ[1]) Κοιτάζοντας τα συνηθισμένα οικονομικά συγγράμματα, εντύπωση πρέπει να κάνει πρώτα-πρώτα το γεγονός ότι σ' αυτά το καθετί είναι τοποθετημένο δυο φορές. Πχ. στη διανομή παρουσιάζονται η γαιοπρόσοδος, ο εργατικός μισθός, ο τόκος και το κέρδος, ενώ στην παραγωγή η γη, η εργασία, το κεφάλαιο παρουσιάζονται σαν συντελεστές της παραγωγής. Όσο τώρα για το κεφάλαιο, είναι απ' την αρχή ολοφάνερο πως έχει τοποθετηθεί δυο φορές· 1) σαν συντελεστής παραγωγής· 2) σαν εισοδηματική πηγή, σαν καθοριστικό ορισμένων μορφών διανομής. Ο τόκος και το κέρδος παρουσιάζονται άρα κι αυτά σαν τέτοια στην παραγωγή, καθώς αποτελούν μορφές αύξησης, μεγέθυνσης του κεφαλαίου, άρα συνθετικά στοιχεία της ίδιας του της παραγωγής. Τόκος και κέρδος σαν μορφές διανομής προϋποθέτουν το κεφάλαιο σαν συντελεστή της παραγωγής. Είναι τρόποι διανομής που έχουν σαν προϋπόθεση το κεφάλαιο σαν παραγωγικό συντελεστή. Είναι επίσης και τρόποι αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Όμοια, ο εργατικός μισθός είναι η μισθωτή εργασία ιδωμένη κάτω από διαφορετική επικεφαλίδα: ο καθορισμός που έχει εδώ η εργασία σαν συντελεστής παραγωγής εμφανίζεται σαν προσδιορισμός της διανομής. Αν η εργασία δεν είχε καθοριστεί σαν μισθωτή εργασία, τότε ο τρόπος συμμετοχής της στα προϊόντα δεν θα εμφανιζόταν σαν εργατικός μισθός· όπως πχ. στη δουλεία. Τέλος, η γαιοπρόσοδος – για να πάρουμε ευθύς την πιο εξελιγμένη
|10| μορφή διανομής με την οποία η γαιοκτησία συμμετέχει στα προϊόντα – προϋποθέτει τη μεγάλη γαιοκτησία (πιο σωστά, την γεωργία σε μεγάλη κλίμακα) σαν συντελεστή παραγωγής και όχι τη γη απλά και μόνο· όπως και ο μισθός δεν προϋποθέτει απλά και μόνο την εργασία. Οι σχέσεις και οι τρόποι διανομής εμφανίζονται άρα απλά σαν η άλλη όψη των συντελεστών παραγωγής. Ένα άτομο που συμμετέχει στην παραγωγή με τη μορφή της μισθωτής εργασίας συμμετέχει στα προϊόντα, τα αποτελέσματα της παραγωγής, με τη μορφή του εργατικού μισθού. Η διάρθρωση της διανομής καθορίζεται ολοκληρωτικά από τη διάρθρωση της παραγωγής. Η διανομή είναι η ίδια προϊόν της παραγωγής· όχι μόνο ως προς το αντικείμενο, ότι δηλαδή μόνο τα αποτελέσματα της παραγωγής μπορούν να διανεμηθούν, αλλά και ως προς τη μορφή – ότι ο καθορισμένος τρόπος συμμετοχής στην παραγωγή καθορίζει τις ιδιαίτερες μορφές της διανομής, τη μορφή συμμετοχής στη διανομή. Είναι αυταπάτη πέρα για πέρα να τοποθετεί κανείς στην παραγωγή τη γη, στη διανομή τη γαιοπρόσοδο κλπ.

Γιαυτό, οικονομολόγοι όπως ο Ρικάρντο, που δέχονται τις πιο πολλές επικρίσεις πως τάχα βλέπουν μόνο την παραγωγή, καθόρισαν σαν αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας αποκλειστικά τη διανομή· γιατί από ένστικτο κατανοούσαν τις μορφές διανομής σαν την πιο συγκεκριμένη έκφραση των συντελεστών παραγωγής σε μια δοσμένη κοινωνία.

Απέναντι στο ξεχωριστό άτομο η διανομή εμφανίζεται φυσικά σαν κοινωνικός νόμος που καθορίζει τη θέση του ατόμου μέσα στην παραγωγή στα πλαίσια της οποίας παράγει, θέση που προηγείται λοιπόν από την παραγωγή. Το άτομο γεννιέται χωρίς κεφάλαιο, χωρίς ιδιοκτησία στη γη. Η κοινωνική διανομή το προορίζει από γεννησιμιού του για τη μισθωτή εργασία. Αυτός όμως ο προορισμός προέρχεται ο ίδιος από το ότι το κεφάλαιο και η γαιοκτησία υπάρχουν σαν αυτοτελείς συντελεστές παραγωγής.

Εξετάζοντας ολόκληρες κοινωνίες, η διανομή φαίνεται να προηγείται από την παραγωγή και να την καθορίζει και από μιαν άλλη άποψη· σαν προοικονομικό γεγονός. Ένας κατακτητής λαός κατανέμει τη γη ανάμεσα στους κατακτητές και επιβάλλει έτσι μια ορισμένη κατανομή και μορφή της γαιοκτησίας· άρα καθορίζει την παραγωγή. Ή, μετατρέπει σε δούλους τους κατακτημένους κι έτσι κάνει βάση της παραγωγής την εργασία των δούλων. Ή, ένας λαός συντρίβει με επανάσταση τη μεγάλη γαιοκτησία σε μικροχώραφα· δίνει λοιπόν μ' αυτή την καινούρια διανομή νέο χαρακτήρα στην παραγωγή. Ή, η νομοθεσία διαιωνίζει τη γαιοκτησία στα χέρια ορισμένων οικογενειών ή κατανέμει την εργασία [σαν] κληρονομικό προνόμιο και την παγιώνει έτσι κατά κάστες. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις – και είναι όλες ιστορικές – φαίνεται να διαρθρώνει και να καθορίζει όχι η παραγωγή τη διανομή αλλά, αντίθετα, η διανομή την παραγωγή.

Στην πιο ρηχή εκδοχή, η διανομή εμφανίζεται σαν διανομή των προϊόν- |11|
των, κι έτσι σαν αρκετά απομακρυσμένη και σχεδόν αυτοτελής απέναντι στην παραγωγή. Πριν όμως γίνει διανομή των προϊόντων, η διανομή είναι: 1) διανομή των εργαλείων της παραγωγής, και 2) –πράγμα που αποτελεί παραπέρα προσδιορισμό της ίδιας σχέσης– διανομή των μελών της κοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα είδη της παραγωγής. (Υπαγωγή των ατόμων σε καθορισμένες παραγωγικές σχέσεις.[)] Ολοφάνερα, η διανομή των προϊόντων δεν είναι παρά αποτέλεσμα αυτής της διανομής, που εμπεριέχεται στην ίδια την παραγωγική διαδικασία και καθορίζει τη διάρθρωση της παραγωγής. Θεώρηση της παραγωγής ανεξάρτητα απ' αυτή τη διανομή που περιλαμβάνεται στα πλαίσιά της αποτελεί ολοφάνερα κενή αφαίρεση· ενώ, αντίστροφα, η διανομή των προϊόντων προκύπτει αυτόματα απ' αυτή τη διανομή που αποτελεί αρχικά συνθετικό στοιχείο της παραγωγής. Γιαυτό ακριβώς ο Ρικάρντο, που στόχο είχε να συλλάβει τη σύγχρονη παραγωγή στη συγκεκριμένη κοινωνική της διάρθρωση, και που είναι κατεξοχή ο οικονομολόγος της παραγωγής, δηλώνει πως *όχι* η παραγωγή αλλά η διανομή είναι το καθαυτό θέμα της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Αυτό δείχνει πάλι την ανοησία των οικονομολόγων που αναπτύσσουν την παραγωγή σαν αιώνια αλήθεια ενώ εξορίζουν την ιστορία στη σφαίρα της διανομής.

Ποια σχέση έχει με την παραγωγή αυτή η διανομή που καθορίζει την ίδια την παραγωγή, αυτό είναι ζήτημα που ολοφάνερα ανήκει στη σφαίρα της ίδιας της παραγωγής. Αν παρατηρηθεί πως τότε, αφού η παραγωγή αναγκαστικά ξεκινά από μια ορισμένη διανομή των παραγωγικών εργαλείων, η διανομή τουλάχιστο μ' αυτή την έννοια προηγείται από την παραγωγή, η απάντηση είναι ότι, πραγματικά, η παραγωγή έχει τους όρους και τις προϋποθέσεις της, που αποτελούν συνθετικά της στοιχεία. Στην αρχή αυτά μπορεί να εμφανίζονται σαν αυτοφυή. Η ίδια η διαδικασία της παραγωγής τα μετατρέπει από φυσικά σε ιστορικά· κι αν για μια περίοδο εμφανίζονται σαν φυσική προϋπόθεση της παραγωγής, για μιαν άλλη είταν το ιστορικό της αποτέλεσμα. Μεταβάλλονται ολοένα μέσα στην ίδια την παραγωγή. Πχ. η χρησιμοποίηση των μηχανών άλλαξε τη διανομή τόσο των παραγωγικών εργαλείων όσο και των προϊόντων. Η σύγχρονη μεγάλη γαιοκτησία είναι η ίδια το αποτέλεσμα τόσο του σύγχρονου εμπορίου και της σύγχρονης βιομηχανίας όσο και της εφαρμογής της τελευταίας στη γεωργία.

Τα ερωτήματα που ανακινήθηκαν πιο πάνω ανάγονται όλα σε τελική ανάλυση στο πώς οι γενικές ιστορικές σχέσεις επηρεάζουν την παραγωγή, και στη σχέση της τελευταίας με την ιστορική κίνηση γενικά. Το ερώτημα ανήκει

ολοφάνερα στην πραγματεία και ανάπτυξη της ίδιας της παραγωγής.

Με τον ρηχό ωστόσο τρόπο που ανακινήθηκαν πιο πάνω, μπορούν να |12| απαντηθούν με την ίδια συντομία. Σε όλες τις κατακτήσεις οι δυνατότητες είναι τρεις. Ο κατακτητής λαός υποτάσσει τον κατακτημένο στον δικό του τρόπο παραγωγής (πχ. οι Άγγλοι στην Ιρλανδία αυτό τον αιώνα, και ώς ένα βαθμό στην Ινδία)· ή διατηρεί τον παλιό τρόπο παραγωγής και αρκείται στο φόρο υποτελείας (πχ. Τούρκοι και Ρωμαίοι)· ή εμφανίζεται μια αλληλεπίδραση που γεννά κάτι καινούριο, μια σύνθεση (ώς ένα βαθμό στις γερμανικές κατακτήσεις). Σε όλες τις περιπτώσεις, ο τρόπος παραγωγής – είτε του κατακτητή λαού, είτε του κατακτημένου, είτε αυτός που προκύπτει από τη συγχώνευση των δυο – καθορίζει τη νέα διανομή που ακολουθεί. Παρόλο που η τελευταία εμφανίζεται σαν προϋπόθεση για τη νέα παραγωγική περίοδο, είναι λοιπόν η ίδια με τη σειρά της προϊόν της παραγωγής – όχι μόνο της ιστορικής παραγωγής γενικά, αλλά της συγκεκριμένης ιστορικής παραγωγής.

Οι Μογγόλοι, για παράδειγμα, που ρήμαξαν τη Ρωσία ενεργούσαν σύμφωνα με τη δική τους παραγωγή, την κτηνοτροφία, που γι αυτήν οι μεγάλες ακατοίκητες εκτάσεις είναι βασικός όρος. Οι γερμανοί βάρβαροι, που παραδοσιακή τους παραγωγή είταν η γεωργία με δουλοπάροικους και η απομονωμένη ζωή στην ύπαιθρο, μπόρεσαν να επιβάλουν τις συνθήκες αυτές στις ρωμαϊκές επαρχίες ευκολότερα, καθώς η συγκέντρωση της γαιοκτησίας που είχε μεσολαβήσει σ' αυτές είχε ήδη ανατρέψει πέρα για πέρα τις παλιές γεωργικές σχέσεις.

Είναι πατροπαράδοτη αντίληψη ότι σε ορισμένες εποχές μοναδικός πόρος ζωής είταν η αρπαγή. Για να υπάρχει όμως αρπαγή πρέπει να υπάρχει κάποιο αντικείμενο για αρπαγή, άρα παραγωγή. Και το είδος της αρπαγής καθορίζεται κι αυτό πάλι από το είδος της παραγωγής. Δε μπορεί κανείς πχ. να ληστέψει ένα έθνος χρηματιστών με τον ίδιο τρόπο που ληστεύει ένα έθνος γελαδοβοσκών.

Στην περίπτωση του δούλου ληστεύεται άμεσα το παραγωγικό εργαλείο. Τότε όμως η παραγωγή της χώρας για την οποία προορίζεται ο δούλος πρέπει να είναι διαρθρωμένη έτσι που να επιτρέπει τη δουλεία· ή (όπως στο νότο της Αμερικής κλπ.) πρέπει να δημιουργηθεί ένας τρόπος παραγωγής που να αντιστοιχεί στον δούλο. Ορισμένοι νόμοι μπορεί να διαιωνίζουν ένα παραγωγικό εργαλείο, πχ. τη γη, στα χέρια ορισμένων οικογενειών. Οι νόμοι αυτοί αποκτούν οικονομική σημασία μονάχα όταν η μεγάλη γαιοκτησία εναρμονίζεται με την κοινωνική παραγωγή, όπως πχ. στην Αγγλία. Στη Γαλλία υπήρχε μικροκαλλιέργεια παρά τη μεγάλη γαιοκτησία· γιαυτό και η τελευταία συντρίφτηκε από την επανάσταση. Η διαιώνιση όμως πχ. του κατακερματισμού με νόμους; Παρά τους νόμους αυτούς, η ιδιοκτησία συγκεντρώνεται ξανά. Η επίδραση των νόμων στη διατήρηση σχέσεων διανομής και μ' αυτό τον τρόπο στην παραγωγή, να καθοριστεί ξεχωριστά.

γ[1]) *Ανταλλαγή τέλος και κυκλοφορία.* |13|

[Ανταλλαγή και παραγωγή.]

Η ίδια η κυκλοφορία δεν αποτελεί παρά ένα καθορισμένο συνθετικό στοιχείο της ανταλλαγής, ή και την ανταλλαγή θεωρημένη στην ολότητά της.

Καθώς η *ανταλλαγή* δεν είναι παρά ένα συνθετικό στοιχείο που διαμεσολαβεί την παραγωγή, και την καθορισμένη απ' αυτήν διανομή, με την κατανάλωση· καθώς όμως η κατανάλωση εμφανίζεται η ίδια σαν συνθετικό της παραγωγής, η ανταλλαγή εμπεριέχεται κι αυτή ολοφάνερα σαν συνθετικό στοιχείο στην παραγωγή.

Είναι πρώτα-πρώτα ξεκάθαρο πως η ανταλλαγή δραστηριοτήτων και ικανοτήτων που γίνεται μέσα στην ίδια την παραγωγή ανήκει άμεσα σ' αυτήν και ουσιαστικά την αποτελεί. Το ίδιο ισχύει, δεύτερο, για την ανταλλαγή των προϊόντων, στο βαθμό που είναι μέσο για την παρασκευή του έτοιμου προϊόντος που προορίζεται για την άμεση κατανάλωση. Σ' αυτό το μέτρο, η ανταλλαγή είναι η ίδια πράξη που εμπεριέχεται στην παραγωγή. Τρίτο, η λεγόμενη ανταλλαγή ανάμεσα σε εμπόρους όχι μόνο καθορίζεται ως προς την οργάνωσή της πέρα για πέρα από την παραγωγή, αλλά είναι κι η ίδια παραγωγική δραστηριότητα. Η ανταλλαγή εμφανίζεται σαν ανεξάρτητη και αδιάφορη απέναντι στην παραγωγή μόνο στο τελευταίο στάδιο, όπου το προϊόν ανταλλάζεται άμεσα για την κατανάλωση. Αλλά 1) δεν υπάρχει ανταλλαγή χωρίς καταμερισμό της εργασίας, είτε τώρα αυτός είναι αυτοφυής είτε ο ίδιος ήδη ιστορικό αποτέλεσμα· 2) η ιδιωτική ανταλλαγή προϋποθέτει ιδιωτική παραγωγή· 3) η ένταση της ανταλλαγής, όπως και η έκτασή της, και το είδος της, καθορίζονται από την ανάπτυξη και τη διάρθρωση της παραγωγής. Πχ. ανταλλαγή ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο· ανταλλαγή στην ύπαιθρο, στην πόλη κλπ. Η ανταλλαγή εμφανίζεται έτσι σ' όλα της τα συνθετικά στοιχεία είτε να εμπεριέχεται άμεσα στην παραγωγή είτε να καθορίζεται απ' αυτήν.

Το συμπέρασμα όπου καταλήγουμε δεν είναι ότι παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση ταυτίζονται, αλλά ότι όλες τους αποτελούν μέλη μιας ολότητας, διαφορές μέσα σε μια ενότητα. Η παραγωγή επικρατεί, τόσο πάνω στον εαυτό της – θεωρημένη στον αντιθετικό προσδιορισμό της παραγωγής – όσο και πάνω στα άλλα συνθετικά στοιχεία. Απ' αυτήν ξαναρχίζει ολοένα η διαδικασία. Το ότι ανταλλαγή και κατανάλωση δεν μπορούν να αποτελούν το επικρατέστερο στοιχείο, είναι ολοφάνερο. Το ίδιο ισχύει και για τη διανομή σαν διανομή των προϊόντων. Σαν διανομή όμως των παραγωγικών συντελεστών είναι και η ίδια συνθετικό στοιχείο της παραγωγής. Μια ορισμένη παραγωγή καθορίζει λοιπόν μιαν ορισμένη κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή και *ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα αυτά συνθετικά στοιχεία.* Ωστόσο και η παραγωγή, *στη μονόπλευρη μορφή της*, θα καθορίζεται με τη σειρά της από τα άλλα συνθετικά. Πχ. όταν η αγορά, δηλαδή η σφαίρα της ανταλλαγής διευρύνεται, τότε η παραγωγή επεκτείνεται και ο καταμερισμός της βαθαίνει. Με αλλαγή της διανομής αλλάζει και η παραγωγή· πχ. με την συγκέντρωση του κεφαλαίου, τη διαφορετική κατανομή του πληθυσμού ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο κλπ. Τέλος, οι καταναλωτικές ανάγκες καθορίζουν την παραγωγή. Υπάρχει αλληλεπί-

δραση ανάμεσα στα διάφορα συνθετικά στοιχεία. Αυτό συμβαίνει σε κάθε οργανικό όλο.

|14| *3) Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας.*

Όταν εξετάζουμε μια δοσμένη χώρα από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας αρχίζουμε με τον πληθυσμό της, την κατανομή του σε τάξεις, σε πόλη, ύπαιθρο και θάλασσα, τους διάφορους παραγωγικούς κλάδους, εξαγωγές και εισαγωγές, ετήσια παραγωγή και κατανάλωση, εμπορευματικές τιμές κλπ.

Το σωστό φαίνεται πως είναι ν' αρχίζει κανείς με το πραγματικό και συγκεκριμένο, με την πραγματική προϋπόθεση· για παράδειγμα λοιπόν, στην οικονομία με τον πληθυσμό, που είναι η βάση και το υποκείμενο ολόκληρης της κοινωνικής παραγωγικής πράξης. Ωστόσο μια πιο προσεκτική εξέταση δείχνει πως αυτό είναι λάθος. Ο πληθυσμός είναι μια αφαίρεση αν παραλείψω, για παράδειγμα, τις τάξεις που τον αποτελούν. Αυτές οι τάξεις είναι πάλι λόγος κενός αν δεν γνωρίζω τα στοιχεία πάνω στα οποία βασίζονται. Πχ. μισθωτή εργασία, κεφάλαιο κλπ. Αυτά προϋποθέτουν ανταλλαγή, καταμερισμό της εργασίας, τιμές κλπ. Το κεφάλαιο, για παράδειγμα, δεν είναι τίποτα χωρίς τη μισθωτή εργασία, χωρίς την αξία, το χρήμα, την τιμή κλπ. Αν λοιπόν άρχιζα με τον πληθυσμό, αυτό θα είταν μια χαοτική παράσταση του όλου, και ο ακριβέστερος προσδιορισμός θα με οδηγούσε αναλυτικά σε ολοένα πιο απλές έννοιες· από τη συγκεκριμένη παράσταση σε ολοένα πιο ισχνές αφαιρέσεις, μέχρι να φτάσω στους απλούστατους προσδιορισμούς. Από κει θάπρεπε τώρα να ξαναρχίσω το ταξίδι αντίστροφα, ώσπου να φτάσω επιτέλους πάλι στον πληθυσμό, αυτή τη φορά όμως όχι σαν χαοτική παράσταση ενός όλου, αλλά σαν πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων. Ο πρώτος δρόμος είναι αυτός που η πολιτική οικονομία ακολούθησε ιστορικά στη γένεσή της. Οι οικονομολόγοι του 17ου αιώνα, για παράδειγμα, αρχίζουν πάντοτε με το ζωντανό όλο – με τον πληθυσμό, το έθνος, το κράτος, τα περισσότερα κράτη κλπ· πάντα όμως καταλήγουν να βρίσκουν με την ανάλυση μερικές καθοριστικές, αφηρημένες, γενικές σχέσεις, όπως καταμερισμός της εργασίας, χρήμα, αξία κλπ. Από τη στιγμή που αυτά τα ξεχωριστά συνθετικά στοιχεία λίγο-πολύ εντοπίστηκαν και απομονώθηκαν με την αφαίρεση, άρχισαν τα οικονομικά συστήματα, που από το απλό – όπως εργασία, καταμερισμός της εργασίας, ανάγκη, ανταλλακτική αξία – υψώνονταν ώς το κράτος, τη διεθνή ανταλλαγή, και την παγκόσμια αγορά. Αυτή η δεύτερη είναι ολοφάνερα η επιστημονικά σωστή μέθοδος. Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι η συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα του πολλαπλού. Γιαυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία· παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης. Στην πρώτη πορεία η ολοκληρωμένη παράσταση εξαϋλώθηκε σε αφηρημένο προσδιορισμό· στη δεύτερη, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη. Γιαυτό ο Χέγκελ έπεσε στην αυταπάτη να θεωρεί το πραγματικό σαν αποτέλεσμα της σκέψης που συνοψίζει μέσα της τον εαυτό της, εμβαθύνει στον εαυτό της

και κινεί η ίδια τον εαυτό της· ενώ η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν είναι παρά ο τρόπος που η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει σαν πνευματικό συγκεκριμένο. Με κανένα τρόπο όμως δεν είναι η διαδικασία γένεσης του ίδιου του συγκεκριμένου. Για παράδειγμα, η πιο απλή οικονομική κατηγορία, ας πούμε πχ. η ανταλλακτική αξία, προϋποθέτει πληθυσμό, πληθυσμό που να παράγει μέσα σε καθορισμένες σχέσεις· ακόμα, ένα ορισμένο είδος οικογένειας ή κοινότητας |15| ή κράτους κλπ. Δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο σαν αφηρημένη, μονόπλευρη σχέση ενός ήδη δοσμένου συγκεκριμένου, ζωντανού όλου. Αντίθετα, σαν κατηγορία η ανταλλακτική αξία έχει προκατακλυσμιαία ύπαρξη. Για τη συνείδηση άρα – κι έτσι είναι καθορισμένη η φιλοσοφική συνείδηση – που γι αυτήν ο πραγματικός άνθρωπος είναι η σκέψη που νοεί και μόνο ο νοημένος κόσμος σαν τέτοιος είναι ο πραγματικός, γι αυτή την συνείδηση η κίνηση των κατηγοριών εμφανίζεται λοιπόν σαν η πραγματική παραγωγική πράξη – μόνο που δέχεται, δυστυχώς, μια εξωτερική ώθηση – που αποτέλεσμά της είναι ο κόσμος· κι αυτό είναι σωστό – είναι όμως πάλι ταυτολογία – στο μέτρο που η συγκεκριμένη ολότητα σαν ολότητα σκέψεων, σαν ένα συγκεκριμένο από σκέψεις, είναι πραγματικά προϊόν της σκέψης, της νόησης· καθόλου όμως της Έννοιας που γεννά τον εαυτό της και σκέπτεται έξω ή πάνω από την αντίληψη και την παράσταση, αλλά αντίθετα, της επεξεργασίας της αντίληψης και παράστασης σε έννοιες. Το όλο, έτσι όπως εμφανίζεται στο νου σαν ένα σύνολο από σκέψεις, είναι προϊόν του σκεπτόμενου νου, που οικειοποιείται τον κόσμο με τον μόνο τρόπο που μπορεί – ένα τρόπο που διαφέρει από την καλλιτεχνικο-, θρησκευτικο-, πρακτικο-πνευματική οικειοποίηση του κόσμου. Το πραγματικό υποκείμενο διατηρεί έξω απ' το νου την αυτοτελή του ύπαρξη όπως και πριν – όσο δηλαδή ο νους συμπεριφέρεται μόνο θεωρησιακά, μόνο θεωρητικά. Άρα και στη θεωρητική μέθοδο το υποκείμενο, η κοινωνία, πάντα πρέπει να βρίσκεται στο νου σαν προϋπόθεση.

Αυτές όμως οι απλές κατηγορίες δεν έχουν και κάποιαν ανεξάρτητη ιστορική ή φυσική ύπαρξη πριν από τις πιο συγκεκριμένες; Εξαρτάται. Πχ. ο Χέγκελ σωστά αρχίζει τη Φιλοσοφία του Δικαίου με την κατοχή, σαν την απλούστατη έννομη σχέση του υποκειμένου. Κατοχή όμως δεν υπάρχει πριν την οικογένεια, ή πριν από σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής, που είναι πολύ πιο συγκεκριμένες σχέσεις. Από την άλλη μεριά, σωστό θάταν να πει κανείς ότι υπάρχουν οικογένειες, γεναρχικά σύνολα που ακόμα απλά και μόνο *κατέχουν*, δεν έχουν *ιδιοκτησία*. Η απλούστερη λοιπόν κατηγορία εμφανίζεται ως προς την ιδιοκτησία σαν σχέση απλούστερων οικογενειακών ή γεναρχικών ενώσεων. Στην ανώτερη κοινωνία εμφανίζεται σαν απλούστερη σχέση μιας εξελιγμένης οργάνωσης. Προϋπόθεση είναι όμως πάντα το πιο συγκεκριμένο υπόβαθρο, που δική του σχέση αποτελεί η κατοχή. Μπορεί κανείς να φανταστεί έναν απομονωμένο άγριο να κατέχει. Τότε όμως η κατοχή δεν είναι έννομη σχέση. Δεν είναι σωστό ότι η κατοχή εξελίσσεται ιστορικά σε οικογένεια. Αντίθετα, πάντα προϋποθέτει αυτή την «πιο συγκεκριμένη κατηγορία δικαίου». Ωστόσο θα παραμένει τότε τούτο δω, ότι οι απλές κατηγορίες εκφράζουν σχέσεις όπου μπορεί να έχει πραγματοποιηθεί το λιγότερο εξελιγμένο Συγκεκριμένο χωρίς ακόμα να έχει τοποθετήσει την πιο πολύπλευρη διασύνδεση ή σχέση που εκφράζεται νοητά στην πιο συγκεκριμένη κατηγορία· ενώ το πιο εξελιγμένο Συγκεκριμένο κρατά την ίδια κατηγορία σαν υποταγμένη σχέση. Το χρήμα μπορεί να υπάρξει, και ιστορικά

έχει υπάρξει, πριν από το κεφάλαιο, τις τράπεζες, τη μισθωτή εργασία κλπ. Απ' αυτή λοιπόν την άποψη μπορεί κανείς να πει πως η απλούστερη κατηγορία μπορεί να εκφράζει κυρίαρχες σχέσεις ενός πιο ανεξέλικτου όλου ή υποταγμένες σχέσεις ενός πιο εξελιγμένου όλου που υπήρχαν ήδη ιστορικά πριν αναπτυχθεί το όλο ως προς την πλευρά που εκφράζεται σε μια πιο συγκεκριμένη κατηγορία. Σ' αυτό το μέτρο η πορεία της αφηρημένης σκέψης, που υψώνεται από το απλούστατο στο σύνθετο, θα ανταποκρινόταν
|16| στην πραγματική ιστορική διαδικασία.

Μπορεί από την άλλη μεριά να ειπωθεί πως υπάρχουν πολύ εξελιγμένες, παρόλ' αυτά όμως ιστορικά λιγότερο ώριμες κοινωνικές μορφές όπου βρίσκει κανείς τις ανώτατες μορφές της οικονομίας – πχ. συνεργασία, αναπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας κλπ. – χωρίς να υπάρχει καθόλου χρήμα· παράδειγμα το Περού. Και στις σλαβικές κοινότητες το χρήμα, και η ανταλλαγή που το καθορίζει, δεν εμφανίζονται – ή εμφανίζονται ελάχιστα – μέσα στις ξεχωριστές κοινότητες, αλλά στα σύνορά τους, στη συναλλαγή με άλλες· όπως και γενικά είναι λάθος να τοποθετεί κανείς την ανταλλαγή στο κέντρο της κοινότητας σαν το αρχικό συστατικό της στοιχείο. Αντίθετα, η ανταλλαγή αρχικά εμφανίζεται πιο πολύ στη σχέση ανάμεσα στις διάφορες κοινότητες παρά για τα μέλη της ίδιας κοινότητας. Παραπέρα: αν και το χρήμα παίζει ένα ρόλο ολόπλευρα και από πολύ νωρίς, ωστόσο στην αρχαιότητα περιορίζεται σαν κυρίαρχο στοιχείο μονάχα σε έθνη μονόπλευρα καθορισμένα, εμπορικά έθνη. Ακόμα και στον πιο προχωρημένο αρχαίο κόσμο, την Ελλάδα και τη Ρώμη, η πλήρης ανάπτυξη του χρήματος, που στη σύγχρονη αστική κοινωνία είναι προϋπόθεση, εμφανίζεται μόνο στην περίοδο της αποσύνθεσής τους. Ώστε η ολότελα απλή αυτή κατηγορία δεν εμφανίζεται ιστορικά σε όλη της την ένταση παρά μόνο στις πιο εξελιγμένες συνθήκες της κοινωνίας. Με κανένα τρόπο δεν διαπερνά όλες τις οικονομικές σχέσεις. Πχ. στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, στη μεγαλύτερή της ανάπτυξη, βάση εξακολουθούσε να είναι ο φόρος σε είδος και η παροχή σε είδος. Ουσιαστικά το χρηματικό σύστημα έφτασε εκεί σε πλήρη ανάπτυξη μονάχα στο στρατό. Και ποτέ δεν επεκτάθηκε στο σύνολο της εργασίας. Έτσι, παρόλο που η απλούστερη κατηγορία μπορεί να έχει υπάρξει ιστορικά πριν από την πιο συγκεκριμένη, μπορεί στην πλήρη της εκτατική και εντατική ανάπτυξη να ανήκει ακριβώς σε μια σύνθετη κοινωνική μορφή, ενώ η πιο συγκεκριμένη κατηγορία είχε αναπτυχθεί πληρέστερα σε μια λιγότερο εξελιγμένη κοινωνία.

Η εργασία φαίνεται ολότελα απλή κατηγορία. Η παράστασή της σ' αυτή τη γενικότητα – σαν εργασία γενικά – είναι κι αυτή πανάρχαια. Ωστόσο, στην οικονομική της σύλληψη σ' αυτή την απλότητα, η «εργασία» είναι κατηγορία τόσο σύγχρονη όσο και οι σχέσεις που δημιουργούν αυτή την απλή αφαίρεση. Το μονεταριστικό σύστημα, για παράδειγμα, τοποθετεί τον πλούτο ακόμα ολότελα αντικειμενικά, σαν πράγμα εξωτερικευμένο στο χρήμα. Απέναντι σ' αυτή τη σκοπιά, είταν μεγάλη πρόοδος το σύστημα της μανιφακτούρας ή εμπροκρατίας, όταν μεταθέτει την πηγή του πλούτου από το αντικείμενο στην υποκειμενική δραστηριότητα – την εμπορική και μεταποιητική εργασία – αλλά εξακολουθεί να καταλαβαίνει την ίδια αυτή τη δραστηριότητα αποκλειστικά με τον περιορισμένο χαρακτήρα της απόκτησης χρήματος. Απέναντι σ' αυτό το σύστημα, το φυσιοκρατικό τοποθετεί μια καθορισμένη μορφή εργασίας – τη γεωργία – σαν τη μόνη πλουτοπαραγωγική, και βλέπει το ίδιο το αντικείμενο όχι πια μέσα στο χρηματικό περίβλημα αλλά σαν προϊόν γενικά, σαν γενικό αποτέλεσμα της εργασίας. Το προϊόν

αυτό, σύμφωνα με τον περιορισμένο ακόμα χαρακτήρα της δραστηριότητας, το βλέπει ακόμα σαν φυσικά-καθορισμένο προϊόν – σαν γεωργικό προϊόν, κατεξοχή προϊόν της γης.

Είταν τεράστια πρόοδος όταν ο Άνταμ Σμιθ απόρριψε κάθε συγκεκριμέ- |17|
νο καθορισμό της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας – εργασία απλά και μόνο, όχι μόνο μεταποιητική ή εμπορική εργασία, ή γεωργική εργασία, αλλά τόσο η μια όσο και η άλλη. Με την αφηρημένη γενικότητα της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας έρχεται τώρα και η γενικότητα του αντικείμενου που καθορίζεται σαν πλούτος: προϊόν γενικά ή πάλι εργασία γενικά, αλλά σαν συντελεσμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία. Πόσο δύσκολη και μεγάλη είταν αυτή η μετάβαση φαίνεται από τον τρόπο που ο ίδιος ο Άνταμ Σμιθ ξανακυλά από καιρό σε καιρό πίσω στο φυσιοκρατικό σύστημα. Τώρα, θα μπορούσε να νομίσει κανείς ότι μ' αυτό τον τρόπο δε βρέθηκε τάχα παρά η αφηρημένη έκφραση για την πιο απλή και την πιο πανάρχαια σχέση όπου οι άνθρωποι – σε οποιαδήποτε κοινωνική μορφή – προβάλλουν σαν παραγωγοί. Αυτό είναι σωστό από μια άποψη. Από την άλλη όμως όχι. Η αδιαφορία απέναντι σε κάθε καθορισμένο είδος εργασίας προϋποθέτει μια πολύ αναπτυγμένη ολότητα από πραγματικά είδη εργασίας που κανένα τους δεν κυριαρχεί πια πάνω σε όλα. Έτσι πάντα οι πιο γενικές αφαιρέσεις γενιούνται μονάχα εκεί που υπάρχει η πιο πλούσια συγκεκριμένη ανάπτυξη, εκεί όπου εμφανίζεται ένα πράγμα κοινό σε πολλά, κοινό σε όλα. Τότε αυτό παύει να είναι νοητό με ιδιαίτερη μόνο μορφή. Από την άλλη μεριά αυτή η αφαίρεση, η εργασία γενικά, δεν είναι μόνο το πνευματικό αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ολότητας εργασιών. Η αδιαφορία απέναντι στην καθορισμένη εργασία αντιστοιχεί σε μια κοινωνική μορφή όπου τα άτομα περνούν με ευκολία από τη μια εργασία στην άλλη και όπου το καθορισμένο είδος της εργασίας τούς είναι τυχαίο, άρα αδιάφορο. Η εργασία έχει γίνει εδώ – όχι μόνο σαν κατηγορία, αλλά στην πραγματικότητα – μέσο για την παραγωγή του πλούτου γενικά, και έχει πάψει να είναι σαν προσδιορισμός συνυφασμένη με τα άτομα σε μια ιδιαιτερότητα. Μια τέτοια κατάσταση βρίσκεται στη μεγαλύτερή της ανάπτυξη στην πιο σύγχρονη μορφή ύπαρξης των αστικών κοινωνιών – στις Ηνωμένες Πολιτείες. Εδώ λοιπόν γίνεται για πρώτη φορά αληθινή στην πράξη η αφαίρεση της κατηγορίας «εργασία», «εργασία γενικά», εργασία απλά και καθαρά, η αφετηρία της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Η απλούστατη λοιπόν αφαίρεση, που η σύγχρονη πολιτική οικονομία τοποθετεί στην πρώτη γραμμή, και που εκφράζει μια σχέση πανάρχαια και έγκυρη για όλες τις κοινωνικές μορφές, εμφανίζεται ωστόσο πρακτικά αληθινή σ' αυτή την αφαίρεση μονάχα σαν κατηγορία της πιο σύγχρονης κοινωνίας. Θα μπορούσε κανείς να πει πως αυτό που στις Ηνωμένες Πολιτείες εμφανίζεται σαν ιστορικό προϊόν – αυτή η αδιαφορία απέναντι στην καθορισμένη εργασία – εμφανίζεται πχ. στους Ρώσους σαν φυσική προδιάθεση. Πρώτα-πρώτα όμως, είναι τεράστια η διαφορά ανάμεσα σε βάρβαρους με διάθεση να χρησιμοποιηθούν για όλα και σε πολιτισμένους που καταγίνονται οι ίδιοι με όλα. Κι ύστερα, σ' αυτή την αδιαφορία των Ρώσων απέναντι στον καθορισμένο χαρακτήρα της εργασίας αντιστοιχεί η παραδοσιακή πρόσδεση σε μια ολότελα καθορισμένη εργασία, απ' όπου μονάχα εξωτερικές επιδράσεις θα μπορέσουν να τους ξεκολλήσουν.

Το παράδειγμα αυτό της εργασίας δείχνει έντονα, πώς ακόμα και οι πιο |18|
αφηρημένες κατηγορίες, παρόλο που – ακριβώς επειδή είναι αφηρημένες – ισχύουν για όλες τις εποχές, ωστόσο στον καθορισμένο χαρακτήρα αυτής

της αφαίρεσης αποτελούν οι ίδιες εξίσου το προϊόν ιστορικών σχέσεων και έχουν την πλήρη τους ισχύ μονάχα γι αυτές και μέσα σ' αυτές τις σχέσεις.

Η αστική κοινωνία είναι η πιο εξελιγμένη και πολύμορφη ιστορική οργάνωση της παραγωγής. Γιαυτό οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις της,η κατανόηση της διάρθρωσής της, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ταυτόχρονα τη διάρθρωση και τις σχέσεις παραγωγής όλων των εξαφανισμένων κοινωνικών μορφών, που με τα δικά τους συντρίμια και στοιχεία οικοδομήθηκε, που υπολείμματά τους, ώς ένα βαθμό αξεπέραστα ακόμα, εξακολουθεί να κουβαλά μαζί της, που απλές νύξεις τους αναπτύχθηκαν μέσα σ' αυτή σε διαμορφωμένες σημασίες κλπ. Η ανατομία του ανθρώπου είναι κλειδί για την ανατομία του πιθήκου. Αντίθετα, οι νύξεις για κάτι ανώτερο στα κατώτερα ζωικά είδη μπορούν να κατανοηθούν μονάχα όταν το ανώτερο είναι το ίδιο ήδη γνωστό. Έτσι, η αστική οικονομία μάς δίνει το κλειδί για την αρχαία κλπ. Οπωσδήποτε όμως όχι με τον τρόπο των οικονομολόγων, που σβήνουν όλες τις ιστορικές διαφορές και βλέπουν σε όλες τις κοινωνικές μορφές τις αστικές. Μπορεί κανείς να καταλάβει το φόρο υποτελείας, τη δεκάτη κλπ. όταν γνωρίζει τη γαιοπρόσοδο. Αλλά δεν πρέπει να τις ταυτίζει. Ακόμα, καθώς η αστική κοινωνία δεν είναι η ίδια παρά μια αντιθετική μορφή της εξέλιξης, συχνά σχέσεις από προηγούμενες μορφές βρίσκονται μέσα της μονάχα με ολότελα εκφυλισμένη μορφή ή και σαν παρωδία. Παράδειγμα η κοινοτική ιδιοκτησία. Αν λοιπόν αληθεύει πως οι κατηγορίες της αστικής οικονομίας έχουν κάποιαν αλήθεια για όλες τις άλλες κοινωνικές μορφές, αυτό πρέπει να το πάρει κανείς cum grano salis [όχι κατά γράμμα]. Μπορεί να περιέχουν αυτές τις μορφές εξελιγμένες, εκφυλισμένες, παραποιημένες κλπ., πάντα με ουσιαστική διαφορά. Και γενικά, η λεγόμενη ιστορική εξέλιξη βασίζεται στο ότι η τελευταία μορφή θεωρεί τις προηγούμενες σαν βαθμίδες που οδηγούν στην ίδια· κι επειδή σπάνια, και μόνο κάτω από ολότελα συγκεκριμένες συνθήκες, είναι ικανή να κάνει κριτική στον εαυτό της – εδώ φυσικά δε γίνεται λόγος για εκείνες τις ιστορικές περιόδους που βλέπουν τον εαυτό τους σαν εποχή παρακμής – τις καταλαβαίνει πάντοτε μονόπλευρα. Η χριστιανική θρησκεία μπόρεσε να συμβάλει στην αντικειμενική κατανόηση των προηγούμενων μυθολογιών μονάχα όταν η αυτοκριτική της είταν σ' ένα ορισμένο βαθμό, ας πούμε δυνάμει, έτοιμη. Έτσι, η αστική πολιτική οικονομία έφτασε να κατανοήσει τη φεουδαρχική, την αρχαία, την ανατολική οικονομία μόνο από τη στιγμή που άρχισε η αυτοκριτική της αστικής κοινωνίας. Στο μέτρο που η αστική οικονομία δεν μυθολογούσε ταυτίζοντας καθαρά τον εαυτό της μ' εκείνες του παρελθόντος, η κριτική της στην προηγούμενη, δηλαδή τη φεουδαρχική, με την οποία είχε ακόμα άμεσα ν' αγωνιστεί, έμοιαζε με την κριτική που άσκησε ο χριστιανισμός στην ειδωλολατρεία, ή και ο προτεσταντισμός στον καθόλικισμό.

|19| Όπως και γενικα σε κάθε ιστορική, κοινωνική επιστήμη, έτσι και στην πορεία των οικονομικών κατηγοριών πρέπει κανείς πάντα να θυμάται ότι στο νου όπως και στην πραγματικότητα το υποκείμενο – εδώ η σύγχρονη αστική κοινωνία – είναι δοσμένο, και ότι οι κατηγορίες εκφράζουν άρα μορφές ύπαρξης, υπαρξιακούς προσδιορισμούς, συχνά ξεχωριστές μόνο πλευρές αυτής της καθορισμένης κοινωνίας, αυτού του υποκειμένου, και ότι άρα η κοινωνία αυτή *και επιστημονικά* με κανένα τρόπο δεν αρχίζει μόνο από τη στιγμή που γίνεται λόγος γι αυτή *σαν τέτοια*. Αυτό πρέπει να το συγκρατεί κανείς, γιατί προσφέρει αμέσως αποφασιστικό κριτήριο για τη διάταξη του υλικού. Για παράδειγμα, τίποτα δε φαίνεται πιο φυσικό από το ν' αρχίσει

κανείς με τη γαιοπρόσοδο, με τη γαιοκτησία, μια και είναι δεμένη με τη γη – την πηγή κάθε παραγωγής και κάθε ύπαρξης – και με την πρώτη μορφή παραγωγής όλων των σχετικά σταθεροποιημένων κοινωνιών, τη γεωργία. Δε θα υπήρχε όμως μεγαλύτερο λάθος. Σε όλες τις κοινωνικές μορφές υπάρχει μια καθορισμένη παραγωγή που καθορίζει τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων, και που άρα οι σχέσεις της καθορίζουν τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων σχέσεων. Είναι ένας γενικός φωτισμός όπου βυθίζονται όλα τα άλλα χρώματα και που τα τροποποιεί στην ιδιαιτερότητά τους. Είναι ένας ιδιαίτερος αιθέρας που καθορίζει το ειδικό βάρος κάθε ύπαρξης που προβάλλει μέσα σ' αυτόν. Πχ. στους λαούς βοσκών (λαοί απλών κυνηγών και ψαράδων βρίσκονται πέρα από το σημείο όπου αρχίζει η πραγματική εξέλιξη). Σ' αυτούς εμφανίζεται μια ορισμένη μορφή γεωργίας, σποραδική. Αυτή καθορίζει την ιδιοκτησία της γης: που είναι κοινή, και διατηρεί τούτη τη μορφή σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ανάλογα με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη εμμονή αυτών των λαών στις παραδόσεις τους, πχ. η κοινοτική ιδιοκτησία στους Σλάβους. Σε λαούς με εγκαταστημένη γεωργία – η εγκατάσταση αυτή είναι ήδη μεγάλο βήμα – όπου αυτή υπερτερεί, όπως στους αρχαίους και τους φεουδαρχικούς λαούς, εκεί η ίδια η βιομηχανία, μαζί με την οργάνωσή της και τις αντίστοιχές της μορφές ιδιοκτησίας, έχει λίγο-πολύ γαιοκτητικό χαρακτήρα· είτε είναι ολότελα εξαρτημένη από τη γεωργία, όπως στην αρχαιότερη ρωμαϊκή περίοδο, είτε, όπως στο μεσαίωνα, αντιγράφει στην πόλη και στις σχέσεις της την οργάνωση της υπαίθρου. Το ίδιο το κεφάλαιο στο μεσαίωνα – στο μέτρο που δεν είναι καθαρά χρηματικό κεφάλαιο – έχει, σαν παραδοσιακό χειροτεχνικό εργαλείο κλπ, τον γαιοκτητικό αυτό χαρακτήρα. Στην αστική κοινωνία συμβαίνει το αντίθετο. Η γεωργία γίνεται, όλο και πιο πολύ, απλός κλάδος της βιομηχανίας και κυριαρχείται ολοκληρωτικά από το κεφάλαιο. Το ίδιο και η γαιοπρόσοδος. Σε όλες τις μορφές όπου κυριαρχεί η γαιοκτησία υπερτερεί ακόμα η φυσική σχέση. Στις μορφές όπου κυριαρχεί το κεφάλαιο υπερτερεί το κοινωνικά, ιστορικά δημιουργημένο στοιχείο. Η γαιοπρόσοδος δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο όμως οπωσδήποτε μπορεί χωρίς τη γαιοπρόσοδο. Το κεφάλαιο είναι η κυρίαρχη πάνω σε όλα οικονομική δύναμη της αστικής κοινωνίας. Πρέπει να αποτελεί αφετηρία και τέρμα, και να αναπτυχθεί πριν τη γαιοκτησία. Αφού εξεταστούν και τα δυο ξεχωριστά, πρέπει να εξεταστεί η αμοιβαία τους σχέση.

Θάταν λοιπόν άβολο και λαθεμένο να αφεθούν οι οικονομικές κατηγορίες |20| να διαδεχτούν η μια την άλλη με τη σειρά που ιστορικά υπήρξαν καθοριστικές. Η σειρά τους καθορίζεται, αντίθετα, από τη σχέση που έχουν μεταξύ τους μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία, σχέση που είναι ακριβώς η αντίστροφη από εκείνη που εμφανίζεται σαν η φυσική τους σχέση ή που αντιστοιχεί στη σειρά της ιστορικής εξέλιξης. Δεν πρόκειται εδώ για τη σχετική θέση που καταλαμβάνουν ιστορικά οι οικονομικές σχέσεις στη διαδοχή διάφορων κοινωνικών μορφών. Ούτε, ακόμα λιγότερο, για τη διαδοχή τους «στην Ιδέα» (*Προυντόν*) (μια θολή δηλαδή παράσταση της ιστορικής κίνησης). Αλλά για τη διάρθρωσή τους μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία.

Η καθαρότητα (ο αφηρημένος καθορισμός) με την οποία εμφανίζονται στον αρχαίο κόσμο οι εμπορικοί λαοί – Φοίνικες, Καρχηδόνιοι – προκύπτει ακριβώς από την ίδια την υπεροχή των γεωργικών λαών. Το κεφάλαιο σαν εμπορικό ή χρηματικό κεφάλαιο εμφανίζεται σ' αυτή την αφαίρεση εκεί ακριβώς όπου το κεφάλαιο δεν είναι ακόμα το κυρίαρχο στοιχείο των κοινω-

νιών. Λομβαρδοί και Εβραίοι κατέχουν την ίδια θέση απέναντι στις γεωργικές μεσαιωνικές κοινωνίες.

Άλλο παράδειγμα για τη διαφορετική θέση που κατέχουν οι ίδιες κατηγορίες σε διαφορετικές κοινωνικές βαθμίδες: Μια από τις πιο πρόσφατες μορφές της αστικής κοινωνίας είναι οι *μετοχικές εταιρίες* Εμφανίζονται όμως και στις αρχές της αστικής κοινωνίας, στις μεγάλες προνομιούχες και εφοδιασμένες με μονοπώλιο εμπορικές εταιρίες.

Η ίδια η έννοια του εθνικού πλούτου τρυπώνει στα έργα των οικονομολόγων του 17ου αιώνα με τη μορφή της αντίληψης – που διατηρείται ώς ένα βαθμό και στους οικονομολόγους του 18ου – ότι ο πλούτος παράγεται αποκλειστικά για το κράτος αλλά η δύναμη του τελευταίου είναι ανάλογη μ' αυτό τον πλούτο. Μ' αυτή την ασυναίσθητα υποκριτική ακόμα μορφή ο πλούτος ανακηρύσσει τον εαυτό του και την παραγωγή του σαν σκοπό των σύγχρονων κρατών και θεωρεί πια τα τελευταία σαν απλά πλουτοπαραγωγικά μέσα.

Η διάταξη πρέπει ολοφάνερα να γίνει με τον ακόλουθο τρόπο: 1) οι γενικοί αφηρημένοι προσδιορισμοί, που άρα ανήκουν λίγο-πολύ σε όλες τις κοινωνικές μορφές, αλλά με την έννοια που εκτέθηκε πιο πάνω. 2) Οι κατηγορίες που αποτελούν την εσωτερική διάρθρωση της αστικής κοινωνίας και στηρίζουν τις βασικές τάξεις. Κεφάλαιο, μισθωτή εργασία, γαιοκτησία. Η αμοιβαία τους σχέση. Πόλη και ύπαιθρος. Οι τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις. Ανταλλαγή μεταξύ τους. Κυκλοφορία. Πιστωτικό σύστημα (ιδιωτικό). 3) Συνόψιση της αστικής κοινωνίας στη μορφή του κράτους. Το κράτος θεωρημένο σε σχέση με τον εαυτό του. Οι «μη παραγωγικές» τάξεις. Φόροι. Δημόσιο χρέος. Δημόσια πίστη. Ο πληθυσμός. Οι αποικίες. Μετανάστευση. 4) Διεθνής σχέση παραγωγής. Διεθνής καταμερισμός της εργασίας. Διεθνής ανταλλαγή. Εξαγωγή και εισαγωγή. Τιμή συναλλάγματος. 5) Η παγκόσμια αγορά και οι κρίσεις.

|21| *4) Παραγωγή. Μέσα παραγωγής και σχέσεις παραγωγής. Σχέσεις παραγωγής και συναλλακτικές σχέσεις. Μορφές κράτους και συνείδησης σε σχέση με τις παραγωγικές και συναλλακτικές σχέσεις. Νομικές σχέσεις. Οικογενειακές σχέσεις.*

Notabene [σημείωση] σχετικά με σημεία που πρέπει να αναφερθούν εδώ και να μη λησμονηθούν:

1) Ο *πόλεμος* διαμορφώθηκε πριν από την ειρήνη: ο τρόπος που ορισμένες οικονομικές σχέσεις, όπως μισθωτή εργασία, μηχανήματα κλπ. αναπτύχθηκαν με τον πόλεμο και μέσα στους στρατούς κλπ. νωρίτερα απ' όσο στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας. Και η σχέση ανάμεσα στην παραγωγική δύναμη και τις σχέσεις συναλλαγής είναι ιδιαίτερα ευδιάκριτη στο στρατό.

2) *Σχέση της μέχρι σήμερα ιδεαλιστικής ιστοριογραφίας με την πραγματική. Ιδιαίτερα των λεγόμενων ιστοριών του πολιτισμού*, που είναι όλες τους ιστορίες θρησκειών και κρατών. (Μ' αυτή την ευκαιρία μπορεί να ειπωθεί και κάτι σχετικά με τα διάφορα είδη της μέχρι σήμερα ιστοριογραφίας. Η λεγόμενη αντικειμενική. Υποκειμενική. (Ηθική κ.ά.) Φιλοσοφική.[)]

3) *Ζητήματα δεύτερης και τρίτης τάξης*, γενικά *παράγωγες, μεταβιβασμένες*, όχι πρωτογενείς σχέσεις παραγωγής. Επίδραση εδώ των διεθνών σχέσεων.

4) *Επικρίσεις για τον υλισμό αυτής της αντίληψης. Σχέση με τον νατουραλιστικό υλισμό.*

5) *Διαλεκτική των εννοιών παραγωγική δύναμη* (μέσο παραγωγής) *και σχέση παραγωγής*, μια διαλεκτική που τα όριά της πρέπει να καθοριστούν και που δεν αίρει την πραγματική διαφορά.

6) *Η άνιση σχέση της ανάπτυξης της υλικής παραγωγής πχ. προς την καλλιτεχνική* Και γενικά, η έννοια της προόδου να μη θεωρηθεί αφηρημένα, όπως συνηθίζεται. Στην τέχνη κλπ. η δυσαναλογία αυτή δεν είναι ακόμα τόσο σημαντική και δυσκολονόητη όσο μέσα στις ίδιες τις πρακτικές-κοινωνικές σχέσεις. Πχ. στην εκπαίδευση. Σχέση των *Ηνωμένων Πολιτειών* προς την Ευρώπη. Αλλά το πραγματικά δύσκολο σημείο που πρέπει να συζητηθεί εδώ είναι πώς οι σχέσεις παραγωγής αναπτύσσονται με άνισο τρόπο σαν νομικές σχέσεις. Για παράδειγμα λοιπόν, η σχέση του ρωμαϊκού ιδιωτικού δικαίου (λιγότερο συμβαίνει αυτό στο ποινικό και το δημόσιο δίκαιο) με τη σύγχρονη παραγωγή.

7) *Η αντίληψη αυτή εμφανίζεται σαν αναγκαία εξέλιξη.* Δικαίωση όμως του τυχαίου. Πώς. (Και της ελευθερίας, ανάμεσα στ' άλλα.) (Επίδραση των μέσων επικοινωνίας. Παγκόσμια ιστορία δεν υπήρχε πάντα· η ιστορία σαν παγκόσμια ιστορία είναι αποτέλεσμα.[)]

8) *Αφετηρία είναι βέβαια ο φυσικός καθορισμός*· υποκειμενικά και αντικειμενικά. Φυλές, ράτσες κλπ.

1) Στην τέχνη, είναι γνωστό πως ορισμένες εποχές καλλιτεχνικής άνθισης δεν αντιστοιχούν καθόλου στη γενική εξέλιξη της κοινωνίας, άρα και της υλικής βάσης, του σκελετού – για να μιλήσουμε έτσι – της κοινωνικής οργάνωσης. Παράδειγμα οι Έλληνες σε σύγκριση με τους σύγχρονους, ή και ο Σαίξπηρ. Για ορισμένες μορφές τέχνης, πχ. το έπος, έχει μάλιστα αναγνωριστεί ότι δεν μπορούν ποτέ πια να παραχθούν στην κοσμοϊστορική, κλασική τους μορφή από τη στιγμή που εμφανίζεται η καλλιτεχνική παραγωγή σαν τέτοια· ότι λοιπόν μέσα στα πλαίσια της ίδιας της τέχνης ορισμένες σημαντικές της μορφοποιήσεις είναι δυνατές μονάχα σε μια χαμηλή βαθμίδα της καλλιτεχνικής εξέλιξης. Αν αυτό ισχύει για τη σχέση των διάφορων καλλιτεχνικών ειδών μέσα στη σφαίρα της ίδιας της τέχνης, δεν είναι παράξενο που ισχύει για τη σχέση ολόκληρης της καλλιτεχνικής σφαίρας προς την γενική εξέλιξη της κοινωνίας. Η δυσκολία βρίσκεται μόνο στη γενική σύλληψη αυτών των αντιφάσεων. Μόλις εξειδικευτούν, έχουν κιόλας εξηγηθεί.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τη σχέση της ελληνικής τέχνης και ύστερα |22| του Σαίξπηρ με το σήμερα. Είναι γνωστό πως η ελληνική μυθολογία δεν είναι μόνο το οπλοστάσιο της ελληνικής τέχνης αλλά και το έδαφός της. Είναι δυνατή η αντίληψη της φύσης και των κοινωνικών σχέσεων που βρίσκεται στη βάση της ελληνικής φαντασίας και άρα της ελληνικής [μυθολογίας] όταν υπάρχουν αυτόματες κλωστικές μηχανές, ατμομηχανές και σιδηρόδρομοι και ηλεκτρικοί τηλέγραφοι; Τι είναι ο Ήφαιστος μπροστά στη Ρόμπερτς και Σία, ο Δίας μπροστά στο αλεξικέραυνο και ο Ερμής μπροστά στην Κρεντί Μομπιλιέ; Κάθε μυθολογία ξεπερνά και κυριεύει και διαμορφώνει τις φυσικές δυνάμεις στη φαντασία και με τη φαντασία· εξαφανί-

ζεται λοιπόν με την πραγματική κυριαρχία πάνω σ' αυτές. Τι θ' απογίνει η Φήμη μπροστά στην πλατεία Πρίντινχαους Σκουαίαρ; Η ελληνική τέχνη προϋποθέτει την ελληνική μυθολογία, δηλαδή τη φύση και τις κοινωνικές μορφές επεξεργασμένες ήδη μ' ένα ασυναίσθητα καλλιτεχνικό τρόπο από τη λαϊκή φαντασία. Αυτό είναι το υλικό της. Όχι οποιαδήποτε μυθολογία, όχι δηλαδή οποιαδήποτε ασυναίσθητα καλλιτεχνική επεξεργασία της φύσης (συμπεριλαμβάνοντας στη φύση καθετί αντικειμενικό, άρα και την κοινωνία). Η αιγυπτιακή μυθολογία δὲ θα μπορούσε ποτέ να είναι το έδαφος ή η μήτρα της ελληνικής τέχνης. Οπωσδήποτε όμως *κάποια* μυθολογία. Ποτέ λοιπόν μια κοινωνική εξέλιξη που αποκλείει κάθε μυθολογική, κάθε μυθοπλαστική σχέση με τη φύση· που απαιτεί λοιπόν από τον καλλιτέχνη μια φαντασία ανεξάρτητη από μυθολογία.

Από μιαν άλλη πλευρά: μπορεί να συνυπάρχει ο Αχιλλέας με την πυρίτιδα και το μολύβι; Ή γενικά η Ιλιάδα με το πιεστήριο, και μάλιστα το μηχανικό; Δεν σωπαίνει αναγκαστικά το τραγούδι και η απαγγελία και η Μούσα με τον μοχλό του πιεστηρίου, δεν εξαφανίζονται λοιπόν απαραίτητοι όροι της επικής ποίησης;

Η δυσκολία όμως δεν είναι να καταλάβουμε ότι η ελληνική τέχνη και το έπος συνδέονται με ορισμένες μορφές εξέλιξης της κοινωνίας. Η δυσκολία είναι ότι μας προσφέρουν ακόμα καλλιτεχνική απόλαυση και από μιαν ορισμένη άποψη ισχύουν σαν κανόνας και άφθαστο πρότυπο.

Ένας άντρας δεν μπορεί να ξαναγίνει παιδί χωρίς να παιδιαρίσει. Δεν χαίρεται όμως την αφέλεια του παιδιού, και δεν πρέπει κι ο ίδιος σ' ένα ανώτερο επίπεδο να πασχίζει να αναπλάσει την αλήθεια του; Δεν αναβιώνει σε κάθε εποχή μέσα στην παιδική φύση ο χαρακτήρας της στη φυσική του αλήθεια; Γιατί τότε να μην ασκεί αιώνια γοητεία η ιστορική παιδική ηλικία της ανθρωπότητας, εκεί που γνώρισε την ωραιότερή της ανάπτυξη, σαν στάδιο που δεν ξαναγυρίζει ποτέ; Υπάρχουν παιδιά κακομαθημένα και παιδιά μικρομέγαλα. Πολλοί από τους αρχαίους λαούς ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία. Κανονικά παιδιά είταν οι Έλληνες. Η γοητεία της τέχνης τους για μας δεν βρίσκεται σε αντίφαση με την ανεξέλικτη κοινωνική βαθμίδα όπου βλάστησε. Είναι, αντίθετα, αποτέλεσμά της· και είναι αναπόσπαστα δεμένη με το ότι οι ανώριμες κοινωνικές συνθήκες που κάτω απ' αυτές γεννήθηκε, και που μόνο κάτω απ' αυτές μπορούσε να γεννηθεί, δεν μπορούν να ξαναγυρίσουν ποτέ.

[ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ]

II.) Το κεφάλαιο του Χρήματος. |I–1|

Αλφρέ Νταριμόν: Για τη μεταρύθμιση των τραπεζών. Παρίσι 1856.

I.

«Όλο το κακό προέρχεται από το ότι επιμένουμε να διατηρούμε την πρωτοκαθεδρία των πολύτιμων μετάλλων στην κυκλοφορία και τις ανταλλαγές». (1, 2.)

Αρχίζει με τα μέτρα που πήρε η Τράπεζα της Γαλλίας τον Οκτώβρη του 1855 για να αντιμετωπίσει την προοδευτική μείωση των διαθεσίμων της. (2) Θέλει να μας δόσει ένα στατιστικό πίνακα για την κατάσταση αυτής της τράπεζας στη διάρκεια των 6 τελευταίων μηνών που προηγήθηκαν από τα οκτωβριανά της μέτρα. Για τον σκοπό αυτό συγκρίνει το μεταλλικό της απόθεμα στη διάρκεια καθενός από τους 6 αυτούς μήνες και τις «διακυμάνσεις του χαρτοφυλακίου», δηλαδή τον όγκο των προεξοφλήσεων που πραγματοποίησε (των πιστωτικών τίτλων, *συναλλαγματικών* που βρίσκονται στο χαρτοφυλάκιό της). Το ποσό που εκφράζει την αξία των τίτλων που βρίσκονται στην κατοχή της Τράπεζας «αντιπροσωπεύει», σύμφωνα με τον Νταριμόν, «τη μεγαλύτερη ή μικρότερη ανάγκη που το κοινό αισθάνθηκε για τις υπηρεσίες της, *ή, πράγμα που καταλήγει στο ίδιο, τις ανάγκες της κυκλοφορίας*». (2) Πράγμα που καταλήγει στο ίδιο; Καθόλου. Αν ο όγκος των συναλλαγματικών που εμφανίστηκαν για προεξόφληση ταυτιζόταν με τις «ανάγκες της κυκλοφορίας», της *χρηματικής κυκλοφορίας* με την κυριολεκτική έννοια, τότε η κυκλοφορία τραπεζογραμματίων θάπρεπε να καθορίζεται από τον όγκο των προεξοφλημένων συναλλαγματικών. Τώρα, η κίνηση αυτή κατά μέσο όρο όχι μόνο δεν είναι παράλληλη, αλλά συχνά είναι και αντίστροφη. Ο όγκος των προεξοφλημένων συναλλαγματικών και οι διακυμάνσεις του εκφράζουν τις πιστωτικές ανάγκες, ενώ η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί καθορίζεται από ολότελα διαφορετικές επιδράσεις. Για να καταλήξει σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με την κυκλοφορία, ο Νταριμόν θάπρεπε πρώτ' απ' όλα δίπλα στις στήλες του μεταλλικού αποθέματος και των προεξοφλημένων συναλλαγματικών να είχε βάλει μια στήλη με τα ποσά των τραπεζογραμματίων που κυκλοφορούν. Για να μιλήσει για τις ανάγκες της κυκλοφορίας, είταν βέβαια φανερό ότι έπρεπε πρώτα-πρώτα να εξακριβώσει τις διακυμάνσεις της πραγματικής κυκλοφορίας. Η παράλειψη του αναγκαίου αυτού όρου της σύγκρισης προδίνει αμέσως την ερασιτεχνική προχειρότητα και τη σκόπιμη σύγχυση των πιστωτικών αναγκών με τις ανάγκες της χρηματικής κυκλοφορίας – και σ' αυτή τη σύγχυση βασίζεται στην πραγματικότητα όλο το μυστικό της προυντονικής σοφίας. (Ένας πίνακας θνησιμό-

τητας που θάδειχνε από τη μια τις αρρώστιες κι από την άλλη τους θανάτους, θα ξεχνούσε όμως τις γεννήσεις.)

Οι δυο στήλες (βλέπε σ.3) που παραθέτει ο Νταριμόν, από τη μια η στήλη του μεταλλικού αποθέματος της Τράπεζας από τον Απρίλη μέχρι τον Σεπτέμβρη, από την άλλη η κίνηση του χαρτοφυλακίου της, δεν εκφράζουν παρά το ταυτολογικό γεγονός – που δε χρειαζόταν στατιστικές τεκμηριώσεις – ότι στο μέτρο που έφερναν στην Τράπεζα συναλλαγματικές για να της πάρουν μέταλλο το χαρτοφυλάκιό της γέμιζε με συναλλαγματικές και τα υπόγειά της άδειαζαν από μέταλλο. Ακόμα κι αυτή η ταυτολογία που θέλει να αποδείξει με τον πίνακά του ο Νταριμόν δεν εκφράζεται εδώ καθαρά. Ο πίνακας δείχνει, αντίθετα, πως από 12 Απρίλη μέχρι 13 Σεπτέμβρη 1855 το μεταλλικό απόθεμα της Τράπεζας έπεσε περίπου κατά 144 εκατομμύρια, ενώ οι τίτλοι του χαρτοφυλακίου της αυξήθηκαν περίπου κατά 101 εκατομμύρια. Η μείωση λοιπόν του μεταλλικού αποθέματος ξεπέρασε κατά 43 εκατομμύρια την αύξηση των προεξοφλημένων πιστωτικών τίτλων. Η ταυτότητα των δυο κινήσεων καταρρέει μπροστά στο συνολικό αυτό αποτέλεσμα της εξάμηνης κίνησης. Μια πιο αναλυτική σύγκριση των αριθμών μάς δείχνει κι άλλες ασυμφωνίες.

Μεταλλικό απόθεμα στην Τράπεζα	*Τίτλοι προεξοφλημένοι από την Τράπεζα*
12 Απρίλη – 432.614.797 φρ.	*12 Απρίλη* – 322.904.313
10 Μάη – 420.914.028	*10 Μάη* – 310.744.925

Μ' άλλα λόγια: Από 12 Απρίλη μέχρι 10 Μάη το μεταλλικό απόθεμα πέφτει κατά 11.700.769 ενώ ο αριθμός των τίτλων αυξάνεται κατά 12.159.388· η αύξηση δηλαδή των τίτλων ξεπερνά περίπου κατά 1/2 εκατομμύριο (458.619 φρ.) τη μείωση του μεταλλικού αποθέματος. Το αντίθετο φαινόμενο, αλλά σε πολύ πιο εκπληκτική έκταση, παρουσιάζεται αν συγκρίνουμε τους μήνες Μάη και Ιούνη:

Μεταλλικό απόθεμα στην Τράπεζα	*Τίτλοι προεξοφλημένοι από την Τράπεζα*
10 Μάη – 420.914.028	*10 Μάη* – 310.744.925
14 Ιούνη – 407.769.813	*14 Ιούνη* – 310.369.439

|2| Ώστε από 10 Μάη μέχρι 14 Ιούνη το μεταλλικό απόθεμα μειώθηκε κατά 13.144.215 φρ. Αυξήθηκαν οι τίτλοι της στον ίδιο βαθμό; Αντίθετα, στο ίδιο χρονικό διάστημα έπεσαν κατά 375.486 φράγκα. Εδώ λοιπόν δεν έχουμε πια απλή ποσοτική δυσαναλογία ανάμεσα στην πτώση της μιας και την άνοδο της άλλης πλευράς. Εξαφανίστηκε η ίδια η αντίστροφη σχέση των δυο κινήσεων. Τεράστια πτώση της μιας πλευράς συνοδεύεται από σχετικά ελαφρή πτώση της άλλης.

Μεταλλικό απόθεμα στην Τράπεζα	*Τίτλοι προεξοφλημένοι από την Τράπεζα*
14 Ιούνη – 407.769.813	*14 Ιούνη* – 310.369.439
12 Ιούλη – 314.629.614	*12 Ιούλη* – 381.699.256

Συγκρίνοντας τους μήνες Ιούνη και Ιούλη βλέπουμε μείωση του μεταλλικού αποθέματος κατά 93.140.199 και αύξηση των τίτλων κατά 71.329.717· η μείωση δηλαδή του μεταλλικού αποθέματος είναι κατά 21.810.482 φρ. μεγαλύτερη από την αύξηση του χαρτοφυλακίου.

Μεταλλικό απόθεμα στην Τράπεζα	*Τίτλοι προεξοφλημένοι από την Τράπεζα*
12 Ιούλη – 314.629.614	*12 Ιούλη* – 381.699.256
9 Αυγούστου – 338.784.444	*9 Αυγούστου* – 458.689.605

Βλέπουμε αύξηση και στις δυο πλευρές – στην πλευρά του μεταλλικού αποθέματος κατά 24.154.830, στην πλευρά του χαρτοφυλακίου πολύ πιο σημαντική αύξηση κατά 66.990.349 φράγκα.

Μεταλλικό απόθεμα στην Τράπεζα	[*Τίτλοι προεξοφλημένοι από την Τράπεζα*]
9 Αυγούστου – 338.784.444	*9 Αυγούστου* – 458.689.605
13 Σεπτ. – 288.645.333	[13 Σεπτ.] – 431.390.562

Η πτώση του μεταλλικού αποθέματος κατά 50.139.111 φρ. συνοδεύεται εδώ από μια πτώση των τίτλων κατά 27.299.043 φρ. (Τον Δεκέμβρη 1855 παρά τα περιοριστικά μέτρα της Τράπεζας της Γαλλίας τα διαθέσιμά της μειώθηκαν πάλι κατά 24 εκατομμύρια.)

Δεν μπορεί να υπάρχουν δυο μέτρα και δυο σταθμά. Οι αλήθειες που βγαίνουν από μια διαδοχική σύγκριση των 6 μηνών έχουν την ίδια αξίωση βεβαιότητας μ' εκείνες που βγαίνουν από τη σύγκριση των δυο ακραίων σημείων της σειράς, όπως κάνει ο κ. Νταριμόν. Και τι δείχνει η σύγκριση; Αλήθειες που αλληλοσπαράζονται. – Δυο φορές αύξηση του χαρτοφυλακίου με πτώση του μεταλλικού αποθέματος, αλλά με τρόπο που η πτώση του δεύτερου δε φτάνει την αύξηση του πρώτου (Απρίλης-Μάης και Ιούνης-Ιούλης). Δυο φορές πτώση του μεταλλικού αποθέματος μαζί με πτώση του χαρτοφυλακίου, αλλά με τρόπο που η πτώση του δεύτερου δεν καλύπτει την πτώση του πρώτου (Μάης-Ιούνης και Αύγουστος-Σεπτέμβρης)· τέλος, μια φορά αύξηση του μεταλλικού αποθέματος και αύξηση του χαρτοφυλακίου, αλλά με τρόπο που η πρώτη δεν καλύπτει τη δεύτερη. Πτώση στη μια πλευρά, αύξηση στην άλλη· πτώση και στις δυο πλευρές· αύξηση και στις δυο πλευρές· τα πάντα λοιπόν εκτός από κάποιο σταθερό νόμο – εκτός, πάνω απ' όλα, από κάποια αντίστροφη σχέση· ούτε καν αλληλεπίδραση, αφού η πτώση του χαρτοφυλακίου δεν μπορεί να είναι η αιτία της πτώσης του μεταλλικού αποθέματος, και η αύξηση του χαρτοφυλακίου δεν μπορεί να είναι αιτία για την αύξηση του μεταλλικού αποθέματος. Αντίστροφη σχέση και αλληλεπίδραση δεν διαπιστώνεται ούτε και με την ξεκομένη σύγκριση που κάνει ο Νταριμόν ανάμεσα στον πρώτο και τον τελευταίο μήνα. Αν η αύξηση του χαρτοφυλακίου κατά 101 εκατομμύρια δεν καλύπτει τη μείωση του μεταλλικού αποθέματος κατά 144 εκατομμύρια, μένει η δυνατότητα να μην υπάρχει ο παραμικρός σύνδεσμος αιτιότητας ανάμεσα στην αύξηση της μιας και τη μείωση της άλλης πλευράς. Η στατιστική τεκμηρίωση, αντί να δόσει |3| απάντηση, γέννησε αντίθετα ένα πλήθος ερωτήματα που αλληλοδιασταυρώνονται· στη θέση του ενός αινίγματος, ένας ολόκληρος σωρός. Στην πραγμα-

τικότητα, τα αινίγματα θα εξαφανίζονταν τη στιγμή που ο κ. Νταριμόν δίπλα στις στήλες του με το μεταλλικό απόθεμα και το χαρτοφυλάκιο (τους προεξοφλημένους τίτλους) θα πρόσθετε τις στήλες της κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων και των καταθέσεων. Πτώση του μεταλλικού αποθέματος μικρότερη από την αύξηση του χαρτοφυλακίου θα εξηγούνταν με την ταυτόχρονη αύξηση των μεταλλικών καταθέσεων ή με το ότι ένα μέρος των τραπεζογραμματίων που δόθηκαν για προεξοφλήσεις δεν ανταλλάχτηκε με μέταλλο αλλά εξακολούθησε να κυκλοφορεί, ή τέλος με το ότι τα τραπεζογραμμάτια που δόθηκαν ξαναγύρισαν αμέσως με τη μορφή καταθέσεων, ή για πληρωμή ληξιπρόθεσμων συναλλαγματικών χωρίς ν' αυξήσουν την κυκλοφορία. Πτώση του μεταλλικού αποθέματος μαζί με μικρότερη πτώση του χαρτοφυλακίου θα εξηγούνταν είτε με την ανάληψη καταθέσεων από την Τράπεζα είτε με το ότι της εμφανίζουν τραπεζογραμμάτια για να τα ανταλλάξει με μέταλλο, με αποτέλεσμα οι κάτοχοι των ανειλημμένων καταθέσεων ή των εξαργυρωμένων τραπεζογραμματίων να ζημιώνουν τη δική της προεξοφλητική δραστηριότητα. Τέλος, μια μικρότερη πτώση του μεταλλικού αποθέματος μαζί με μικρότερη πτώση του χαρτοφυλακίου θα εξηγούνταν με τους ίδιους λόγους. (Παραβλέπουμε την εκροή για αναπλήρωση του ασημένιου νομίσματος στο εσωτερικό της χώρας, μια και ο Νταριμόν την αφήνει έξω από το οπτικό του πεδίο.) Αλλά οι στήλες, που θα είχαν έτσι εξηγήσει η μια την άλλη, θα είχαν αποδείξει κι αυτό που δεν έπρεπε ν' αποδειχτεί: ότι η ικανοποίηση από την Τράπεζα αυξανόμενων εμπορικών αναγκών δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και αύξηση της κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων της, ότι η μείωση ή αύξηση αυτής της κυκλοφορίας δεν αντιστοιχεί στη μείωση ή αύξηση του μεταλλικού της αποθέματος, ότι η Τράπεζα δεν ελέγχει την ποσότητα των μέσων κυκλοφορίας κλπ. – συμπεράσματα δηλαδή που δε βόλευαν τον κ. Νταριμόν. Στη βιασύνη του να παρουσιάσει κραυγαλέα την προκατασκευασμένη γνώμη του για την αντίθεση ανάμεσα στη μεταλλική βάση της Τράπεζας, που την αντιπροσωπεύει το μεταλλικό της απόθεμα, και τις ανάγκες της κυκλοφορίας, που κατά την άποψή του αντιπροσωπεύονται στο χαρτοφυλάκιο, αποσπά από το αναγκαίο τους συμπλήρωμα δυο στήλες, που έτσι απομονωμένες χάνουν κάθε νόημα ή, στην καλύτερη περίπτωση, μαρτυρούν εναντίον του. Σταθήκαμε σ' αυτό το *γεγονός* για να ξεκαθαρίσουμε μ' ένα παράδειγμα όλη την αξία των στατιστικών και θετικών τεκμηριώσεων των προυντονιστών. Αντί τα οικονομικά γεγονότα να δίνουν την επαλήθευση των θεωριών τους, δίνουν οι ίδιοι την απόδειξη ότι δε δάμασαν τα γεγονότα, για να μπορούν να παίζουν μ' αυτά. Ο τρόπος που παίζουν με τα γεγονότα δείχνει, αντίθετα, τη γένεση της θεωρητικής τους αφαίρεσης.

Ας παρακολουθήσουμε πιο πέρα τον Νταριμόν.

Μόλις η Τράπεζα της Γαλλίας είδε το μεταλλικό της απόθεμα μειωμένο κατά 144 εκατομμύρια και το χαρτοφυλάκιό της αυξημένο κατά 101 εκατομμύρια, πήρε, στις 4 και 18 Οκτώβρη 1855, μέτρα για να υπερασπίσει το θησαυροφυλάκιο από το χαρτοφυλάκιό της. Ύψωσε το προεξοφλητικό επιτόκιο διαδοχικά από 4 σε 5 και από 5 σε 6% και μείωσε την προθεσμία λήξης των συναλλαγματικών που εμφανίζονται για προεξόφληση από 90 σε 75 μέρες. Με άλλα λόγια: έκανε πιο αυστηρούς τους όρους με τους οποίους διαθέτει το μέταλλό της στο εμπόριο. Τι αποδείχνει αυτό; «Ότι», λέει ο Νταριμόν, «μια τράπεζα οργανωμένη με τις σημερινές αρχές, βασισμένη δηλαδή στην πρωτοκαθεδρία του χρυσού και αργύρου, παύει να εξυπηρετεί το κοινό ακριβώς τη στιγμή που το κοινό χρειάζεται πιο πολύ τις υπηρεσίες

της.» Χρειαζόταν τους αριθμούς του ο κ. Νταριμόν για να αποδείξει ότι η προσφορά ακριβαίνει τις υπηρεσίες της στον ίδιο βαθμό που τις αξιώνει (και τις ξεπερνά) η ζήτηση; Και μήπως οι κύριοι που απέναντι στην Τράπεζα αντιπροσωπεύουν το «κοινό» δεν ακολουθούν την ίδια «ευχάριστη συνήθεια της ύπαρξης»; Οι φιλάνθρωποι σιτέμποροι, που εμφάνισαν στην Τράπεζα τις συναλλαγματικές τους για να πάρουν τραπεζογραμμάτια, για ν' ανταλλάξουν τα τραπεζογραμμάτια με το χρυσάφι της Τράπεζας, για ν' ανταλλάξουν το χρυσάφι της Τράπεζας με τα σιτηρά του εξωτερικού, για ν' ανταλλάξουν τα σιτηρά του εξωτερικού με το χρήμα του γαλλικού κοινού, μήπως αφετηρία τους είχαν την ιδέα πως επειδή το κοινό είχε τώρα την πιο μεγάλη ανάγκη για σιτηρά καθήκον τους είταν να του τα δόσουν φτηνότερα; Ή μήπως έτρεξαν, αντίθετα, στην Τράπεζα για να εκμεταλλευτούν την άνοδο των τιμών στα σιτηρά, την ανάγκη του κοινού, τη δυσαναλογία της ζήτησής του με την προσφορά; Και η Τράπεζα πρέπει να εξαιρεθεί απ' αυτό τον γενικό οικονομικό νόμο; Τι ιδέα! Μπορεί όμως η σημερινή οργάνωση των τραπεζών να συνεπάγεται σώρευση χρυσού σε τόσο μεγάλη ποσότητα ώστε να καταδικάζεται σε αδράνεια το αγοραστικό μέσο που θα μπορούσε σε περίπτωση σιτοδείας να χρησιμοποιηθεί επωφελέστατα για το έθνος· ώστε, πιο γενικά, κεφάλαιο που θάπρεπε να διατρέχει τους γόνιμους μετασχηματι- |4| σμούς της παραγωγής να γίνεται μη-παραγωγική και άεργη βάση της κυκλοφορίας; Τότε λοιπόν θα πρόκειται για το ότι με τη σημερινή οργάνωση των τραπεζών το μη-παραγωγικό μεταλλικό απόθεμα βρίσκεται ακόμα πάνω από το αναγκαίο του ελάχιστο μέγεθος, γιατί η εξοικονόμηση χρυσού και αργύρου στα πλαίσια της κυκλοφορίας δεν έχει φτάσει ακόμα στο οικονομικό της όριο. Θα πρόκειται για ένα συν ή πλην πάνω στην ίδια βάση. Αλλά το ζήτημα θάχε κατρακυλήσει από τα σοσιαλιστικά ύψη στο αστικό-πρακτικό επίπεδο, εκεί που βλέπουμε να το τοποθετούν οι πιο πολλοί από τους εγγλεζο-αστούς αντίπαλους της Τράπεζας της Αγγλίας. Τι πτώση! Ή μήπως δεν πρόκειται για μεγαλύτερη ή μικρότερη εξοικονόμηση μετάλλου με τραπεζογραμμάτια και άλλες τραπεζικές ρυθμίσεις αλλά για την ολοκληρωτική εγκατάλειψη της μεταλλικής βάσης; Τότε όμως πάλι δε χρησιμεύει ούτε ο στατιστικός μύθος ούτε το επιμύθιο. Όταν η Τράπεζα – αδιάφορο κάτω από ποιες συνθήκες – είναι υποχρεωμένη να στέλνει πολύτιμα μέταλλα στο εξωτερικό σε περίπτωση ανάγκης, πρέπει προηγούμενα να τα έχει συσσωρεύσει· και αν το εξωτερικό πρόκειται να τα δεχτεί σαν αντάλλαγμα για τα εμπορεύματά του, πρέπει τα πολύτιμα μέταλλα να έχουν διατηρήσει την πρωτοκαθεδρία τους.

Τα αίτια που απομάκρυναν από την Τράπεζα το πολύτιμό της μέταλλο είταν κατά τον Νταριμόν η κακή συγκομιδή και η συνακόλουθη ανάγκη για εισαγωγή σιτηρών από το εξωτερικό. Ξεχνά το έλλειμμα στη σοδιά μεταξιού και την ανάγκη ν' αγοραστεί μετάξι μαζικά από την Κίνα. Λέει ακόμα ο Νταριμόν: οι πολλές και μεγάλες επιχειρήσεις που συνέπεσαν με τους τελευταίους μήνες της Βιομηχανικής Έκθεσης του Παρισιού. Ξεχνά πάλι τις μεγάλες σπέκουλες και επιχειρήσεις στο εξωτερικό που ξεκίνησαν η Κρεντί Μομπιλιέ και οι ανταγωνιστές της, για να δείξουν, καθώς λέει ο Ισαάκ Περέρ, ότι το γαλλικό κεφάλαιο ξεχωρίζει από τα άλλα με την κοσμοπολίτικη φύση του όπως και η γαλλική γλώσσα από τις υπόλοιπες. Μαζί μ' αυτά, και η μη-παραγωγική δαπάνη που προκάλεσε ο πόλεμος στην Ανατολή – δάνειο 750 εκατομμυρίων. Ώστε από τη μια μεριά μεγάλο και ξαφνικό έλλειμμα σε δυο από τους σημαντικότερους κλάδους της γαλλικής παραγωγής! Από την

άλλη, ασυνήθιστη απασχόληση του γαλλικού κεφαλαίου σε ξένες αγορές για επιχειρήσεις που με κανένα τρόπο δε δημιουργούσαν άμεσο ισοδύναμο και που μερικές απ' αυτές μπορεί να μην καλύψουν ποτέ το κόστος παραγωγής τους! Για να καλυφθεί με εισαγωγές από τη μια μεριά η μείωση της εγχώριας παραγωγής κι από την άλλη η αύξηση των βιομηχανικών επιχειρήσεων στο εξωτερικό, χρειάζονταν όχι κυκλοφοριακά σύμβολα που χρησιμεύουν για την ανταλλαγή ισοδύναμων αλλά τα ίδια τα ισοδύναμα· όχι χρήμα, αλλά κεφάλαιο. Όπως και νάναι, το έλλειμμα της γαλλικής εγχώριας παραγωγής δεν αποτελούσε ισοδύναμο για την απασχόληση γαλλικού κεφαλαίου στο εξωτερικό. Ας υποθέσουμε τώρα ότι η Τράπεζα της Γαλλίας δε στηριζόταν σε μεταλλική βάση και ότι το εξωτερικό είταν πρόθυμο να δεχτεί το γαλλικό ισοδύναμο ή κεφάλαιο με οποιαδήποτε μορφή, όχι αποκλειστικά με την ειδική μορφή των πολύτιμων μετάλλων. Δε θάταν η Τράπεζα εξίσου αναγκασμένη να υψώσει τους προεξοφλητικούς της όρους ακριβώς τη στιγμή που το «κοινό» της θα απαιτούσε πιο πολύ τις υπηρεσίες της; Τα τραπεζογραμμάτια με τα οποία προεξοφλεί τις συναλλαγματικές αυτού του κοινού δεν είναι σήμερα παρά εντάλματα πάνω σε χρυσό και άργυρο. Στην υποθετική μας περίπτωση θα είταν εντάλματα πάνω στο εθνικό απόθεμα προϊόντων και την άμεσα χρησιμοποιήσιμη εργατική δύναμη του έθνους: το πρώτο είναι περιορισμένο, η δεύτερη μπορεί να αυξηθεί μονάχα μέσα σε πολύ συγκεκριμένα όρια και σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα. Από την άλλη μεριά, η εκδοτική μηχανή είναι ανεξάντλητη και δουλεύει σαν αστραπή. Ταυτόχρονα, ενώ οι κακές σοδιές στα σιτηρά και το μετάξι μείωναν τρομακτικά τον άμεσα ανταλλάξιμο πλούτο του έθνους, οι σιδηροδρομικές, εξορυκτικές κλπ. επιχειρήσεις στο εξωτερικό παγίωναν αυτόν τον άμεσα ανταλλάξιμο πλούτο σε μια μορφή που δε δημιουργεί κανένα άμεσο ισοδύναμο και άρα για την ώρα τον καταβροχθίζει χωρίς αναπλήρωμα! Ξεκάθαρη μείωση λοιπόν του άμεσα ανταλλάξιμου, κυκλοφορήσιμου, εξαγώγιμου εθνικού πλούτου! Από την άλλη μεριά, απεριόριστη αύξηση των τραπεζικών ενταλμάτων. Άμεση συνέπεια: άνοδος στις τιμές των προϊόντων, των πρώτων υλών και της εργασίας. Από την άλλη μεριά, υποτίμηση των τραπεζικών ενταλμάτων. Η Τράπεζα δε θάχε αυξήσει ως διά μαγείας τον εθνικό πλούτο· απλά και μόνο θα είχε εξευτελίσει, με μια πολύ συνηθισμένη πράξη, τα ίδια της τα ομόλογα. Με την υποτίμηση αυτή, ξαφνική παράλυση της παραγωγής! Μα όχι, φωνάζει ο
|5| προυντονιστής. Η καινούρια τραπεζική μας οργάνωση δε θα ικανοποιούταν μόνο με την αρνητική της προσφορά, την κατάργηση δηλαδή της μεταλλικής βάσης, αφήνοντας όλα τ' άλλα στην παλιά τους κατάσταση. Θα δημιουργούσε ολότελα νέες παραγωγικές και συναλλακτικές συνθήκες, άρα η παρέμβασή της θα γινόταν κάτω από ολότελα νέες προϋποθέσεις. Μήπως και η εμφάνιση των σημερινών τραπεζών δεν επαναστατικοποίησε στον καιρό της τους όρους παραγωγής; Χωρίς τη συγκέντρωση της πίστης που προκάλεσε, χωρίς την κρατική πρόσοδο που δημιούργησε σ' αντίθεση προς τη γαιοπρόσοδο – και άρα, τη φινάντσα σ' αντίθεση προς τη γαιοκτησία, το χρηματιστικό συμφέρον σ' αντίθεση προς το έγγειο συμφέρον – θάταν δυνατή, χωρίς τον καινούριο αυτόν κυκλοφοριακό θεσμό, η σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, οι μετοχικές επιχειρήσεις κλπ; οι χιλιάδες μορφές κυκλοφορούντων τίτλων που είναι εξίσου προϊόντα όσο και όροι παραγωγής του σύγχρονου εμπορίου και της σύγχρονης βιομηχανίας;

Φτάσαμε εδώ στο θεμελιακό ερώτημα, που δε συνδέεται πια με την αφετηρία. Το ερώτημα θα είταν γενικά: Μπορούμε να επαναστατικοποιήσουμε

τις υπαρκτές σχέσεις παραγωγής και τις αντίστοιχές τους σχέσεις διανομής μεταβάλλοντας το όργανο της κυκλοφορίας – την οργάνωση της κυκλοφορίας; Παραπέρα: Μπορεί να επιχειρηθεί ένας τέτοιος μετασχηματισμός της κυκλοφορίας χωρίς να θίξει κανείς τις υπαρκτές σχέσεις παραγωγής και τις κοινωνικές σχέσεις που βασίζονται πάνω τους; Αν κάθε τέτοιος μετασχηματισμός της κυκλοφορίας προϋπόθετε ο ίδιος πάλι μεταβολές στους υπόλοιπους όρους παραγωγής και κοινωνικές ανατροπές, τότε θα κατάρρεε φυσικά εξαρχής η διδασκαλία που προτείνει τις κυκλοφοριακές της ταχυδακτυλουργίες *για να* αποτρέψει από τη μια μεριά τον βίαιο χαρακτήρα των μεταβολών, κι από την άλλη θέλει να κάνει τις **ίδιες** αυτές τις μεταβολές όχι προϋπόθεση αλλά, αντίθετα, βαθμιαίο αποτέλεσμα του μετασχηματισμού της κυκλοφορίας. Η αναλήθεια της βασικής αυτής προϋπόθεσης θάταν αρκετή για να φανερώσει την ίδια παρανόηση γύρω από την εσωτερική συνάρτηση των σχέσεων παραγωγής, διανομής και κυκλοφορίας. Το ιστορικό παράδειγμα που αναφέρθηκε πιο πάνω δεν μπορεί βέβαια να έχει αποφασιστική σημασία, αφού οι σύγχρονοι πιστωτικοί θεσμοί είταν εξίσου αποτέλεσμα όσο και αίτιο της συγκέντρωσης του κεφαλαίου, δεν αποτελούν παρά ένα συνθετικό της στοιχείο, και η συγκέντρωση του πλούτου επιταχύνεται εξίσου από την έλλειψη κυκλοφορίας (όπως στην αρχαία Ρώμη) όσο και από τη διευκόλυνσή της. Θάπρεπε, παραπέρα, να ερευνηθεί – ή μάλλον, περνά στο γενικό ερώτημα – αν οι διάφορες πολιτισμένες μορφές του χρήματος– μεταλλικό χρήμα, χαρτονόμισμα, πιστωτικό χρήμα, εργασιακό χρήμα (το τελευταίο σαν σοσιαλιστική μορφή) – μπορούν να πετύχουν αυτό που τους ζητιέται χωρίς να καταργήσουν την ίδια την παραγωγική σχέση που εκφράζεται στην κατηγορία του χρήματος, κι αν τότε από την άλλη μεριά δεν είναι πάλι μια αυτο-αναιρούμενη αξίωση να θέλει κανείς αλλάζοντας τη μορφή μιας σχέσης να ξεμπερδέψει με ουσιαστικούς της όρους. Οι διάφορες μορφές του χρήματος μπορεί να αντιστοιχούν καλύτερα η καθεμιά στις διάφορες βαθμίδες της κοινωνικής παραγωγής, η μια μπορεί να εξαλείφει ελαττώματα που ξεπερνούν τις δυνατότητες της άλλης· καμιά τους όμως, όσο παραμένουν μορφές του χρήματος, και όσο το χρήμα παραμένει ουσιαστική σχέση παραγωγής, δεν μπορεί να άρει τις αντιφάσεις που ενυπάρχουν στη χρηματική σχέση, παρά μόνο να τις παραστήσει με τη μια ή την άλλη μορφή. Καμιά μορφή της μισθωτής εργασίας, παρόλο που η μια μπορεί να υπερνικά τα ελαττώματα της άλλης, δεν μπορεί να υπερνικήσει τα ελαττώματα της ίδιας της μισθωτής εργασίας. Ένας μοχλός μπορεί να υπερνικά την αντίσταση της αδρανούς ύλης καλύτερα από έναν άλλο. Όλοι τους όμως βασίζονται στο ότι η αντίσταση παραμένει. Φυσικά, το γενικό αυτό ερώτημα γύρω από τη σχέση της κυκλοφορίας με τις υπόλοιπες σχέσεις παραγωγής μόνο στο τέλος μπορεί να ανακινηθεί. Ύποπτο απ' την αρχή παραμένει ότι οι Προυντόν και Σία ούτε καν διατυπώνουν το ερώτημα στην καθαρή του μορφή, παρά μόνο ρητορεύουν ευκαιριακά γύρω απ' αυτό. Όπου θα θίγεται, θα πρέπει κάθε φορά να το εξετάζουμε με προσοχή.

Από την εισαγωγή κιόλας του Νταριμόν φαίνεται καθαρά ότι ταυτίζει απόλυτα *χρηματική κυκλοφορία και πίστη*, πράγμα που από οικονομική άποψη είναι λάθος. (Με την ευκαιρία, η Δωρεάν Πίστη δεν είναι παρά μια υποκριτική, μπακάλικη και λιπόψυχη μορφή για το: Η ιδιοκτησία είναι κλοπή. Αντί οι εργάτες να *πάρουν* από τους κεφαλαιοκράτες το κεφάλαιο, οι κεφαλαιοκράτες πρόκειται ν' αναγκαστούν να τους το *δόσουν*.) Θα χρειαστεί να ξαναγυρίσουμε και σ' αυτό το σημείο.

Στο ίδιο τώρα το θέμα που πραγματεύεται, ο Νταριμόν δε φτάνει πέρα από το ότι οι τράπεζες, που εμπορεύονται την πίστη όπως οι έμποροι τα εμπορεύματα ή οι εργάτες την εργασία, πουλούν ακριβότερα όταν η ζήτηση ανεβαίνει σε σχέση με την προσφορά, δυσκολεύουν δηλαδή για το κοινό τις υπηρεσίες τους ακριβώς τη στιγμή που τις χρειάζεται περισσότερο. Είδαμε πως η Τράπεζα είναι αναγκασμένη να ενεργεί μ' αυτό τον τρόπο, είτε εκδίδει μετατρέψιμα είτε μη-μετατρέψιμα τραπεζογραμμάτια.

Η ενέργεια της Τράπεζας της Γαλλίας τον Οκτώβρη του 1955 προκάλεσε μια «τεράστια κατακραυγή» (σ.4) και μια «μεγάλη συζήτηση» ανάμεσα σ' αυτήν και τους εκπροσώπους του κοινού. Ο Νταριμόν συνοψίζει, ή παριστάνει πως συνοψίζει, αυτή τη συζήτηση. Τον παρακολουθούμε εδώ, ευκαιριακά μόνο, επειδή η περίληψή του δείχνει την αδυναμία και των δυο αντιπάλων μέσα από τα αδιάκοπά τους ασυνάρτητα χοροπηδήματα. Τσαλαβουτούν σε εξωτερικά επιχειρήματα. Καθένας από τους δυο μαχητές αφήνει κάθε στιγμή το όπλο του για να αναζητήσει ένα άλλο. Κανένας τους δεν καταφέρνει να χτυπήσει – όχι μόνο γιατί ολοένα αλλάζουν τα όπλα με τα οποία πρόκειται να χτυπηθούν, αλλά εξίσου και γιατί συναντιούνται σ' ένα πεδίο μονάχα για να καταφύγουν αμέσως σ' ένα-άλλο.

(Από το 1806 ώς το 1855 το προεξοφλητικό επιτόκιο στη Γαλλία δεν είχε ανέβει στο 6%· εδώ και 50 χρόνια το ανώτατο όριο της προθεσμίας λήξης των πιστωτικών τίτλων είχε μείνει σχεδόν αμετακίνητο στις 90 μέρες.)

Πόσο αδύναμα βάζει ο Νταριμόν την Τράπεζα να υπερασπίζεται τον εαυτό της, όπως και η δική του λαθεμένη αντίληψη, φαίνονται, για παράδειγ-
|6| μα, από το παρακάτω σημείο του υποθετικού του διαλόγου:

Λέει ο αντίπαλος της Τράπεζας: «Χάρη στο μονοπώλιό σου διαθέτεις και ρυθμίζεις την πίστη. Όταν εσύ φέρεσαι αυστηρά, οι προεξοφλητές όχι μόνο σε μιμούνται μα και σε ξεπερνούν σε αυστηρότητα... Με τα μέτρα σου προκάλεσες την παράλυση των συναλλαγών.» (5.)

Λέει η Τράπεζα, και μάλιστα «ταπεινά»: «Τι θέλετε να κάνω; λέει ταπεινά η Τράπεζα... Για να φυλαχτώ από τους ξένους πρέπει να φυλαχτώ από τους δικούς μας... Πάνω απ' όλα, πρέπει να εμποδίσω τη φυγή του νομίσματος, που χωρίς αυτό ούτε είμαι ούτε μπορώ να κάνω τίποτα.» (5.)

Στην Τράπεζα αποδίδουν μια ανοησία. Την βάζουν να παρακάμπτει το ερώτημα, να το εκτονώνει σε μια γενική φράση, για να μπορέσουν να της απαντήσουν με την ίδια γενικολογία. Η Τράπεζα συμμερίζεται σ' αυτό το διάλογο την αυταπάτη του Νταριμόν, πως με το μονοπώλιό της πραγματικά ρυθμίζει την πίστη. Στην πραγματικότητα η δύναμη της Τράπεζας αρχίζει εκεί που τελειώνει η δύναμη των ιδιωτών «προεξοφλητών», άρα σε μια στιγμή που η δύναμή της είναι κιόλας η ίδια εξαιρετικά περιορισμένη. Αν σε μια στιγμή άνεσης της χρηματαγοράς, όταν όλοι προεξοφλούν με $2^1/_2$%, αυτή μείνει στο 5%, τότε οι προεξοφλητές αντί να τη μιμηθούν θα της πάρουν όλη τη δουλειά κάτω απ' τη μύτη της. Πουθενά δε φάνηκε αυτό πιο καθαρά απ' όσο στην ιστορία της Τράπεζας της Αγγλίας μετά το νόμο του 1844, που την έκανε στις προεξοφλήσεις κλπ. πραγματικό αντίπαλο των ιδιωτών τραπεζιτών. Η Τράπεζα της Αγγλίας, για να εξασφαλίσει για τον εαυτό της ένα μερίδιο, και μάλιστα αυξανόμενο μερίδιο, των προεξοφλητικών συναλλαγών στις περιόδους άνεσης της χρηματαγοράς, είταν αναγκασμένη ολοένα να χαμηλώνει το προεξοφλητικό επιτόκιο όχι μόνο στο επίπεδο των ιδιωτών τραπεζιτών αλλά συχνά και κάτω απ' αυτό. Η «ρύθμιση της πίστης» από την Τράπεζα πρέπει λοιπόν να παίρνεται cum grano salis [όχι κατά γράμμα],

ενώ ο Νταριμόν αφετηρία κάνει την προληπτική του πίστη στον απόλυτο έλεγχο της χρηματαγοράς και της πίστης από την Τράπεζα.

Αντί να ερευνήσει κριτικά τους όρους της πραγματικής της δύναμης πάνω στη χρηματαγορά, γαντζώνεται αμέσως στη φράση ότι τα μετρητά είναι γι αυτή το παν, και ότι πρέπει να αποτρέψει την εκροή τους στο εξωτερικό. Ένας καθηγητής του *Κολλεγίου της Γαλλίας* (Σεβαλιέ) απαντά: «Ο χρυσός και ο άργυρος είναι εμπορεύματα σαν όλα τα άλλα... Το μεταλλικό τους απόθεμα χρησιμεύει απλά για να στέλνεται σε στιγμές ανάγκης στο εξωτερικό για αγορές.» Η Τράπεζα απαντά: «Το μεταλλικό χρήμα δεν είναι ένα εμπόρευμα όπως τα άλλα· είναι όργανο ανταλλαγής, και χάρη σ' αυτό τον τίτλο απολαμβάνει το προνόμιο να υπαγορεύει νόμους για όλα τα άλλα εμπορεύματα». Εδώ πετάγεται ο Νταριμόν ανάμεσα στους αντιπάλους: «Ώστε [...] σ' αυτό το προνόμιο που απολαμβάνουν ο χρυσός και ο άργυρος, να είναι δηλαδή τα μοναδικά αυθεντικά όργανα κυκλοφορίας και ανταλλαγής, πρέπει να αποδόσουμε όχι μόνο τη σημερινή κρίση, αλλά και τις περιοδικές κρίσεις του εμπορίου.» Για να διευθετηθούν όλα τα δυσάρεστα των κρίσεων «θάταν αρκετό [...] ο χρυσός και ο άργυρος να γίνονταν εμπορεύματα σαν τα άλλα· ή, ακριβέστερα, να γίνονταν όλα τα εμπορεύματα όργανα ανταλλαγής της ίδιας τάξης [»] (au même titre) (δυνάμει του ίδιου τίτλου) [«]με τον χρυσό και τον άργυρο· τα προϊόντα [...] να ανταλλάζονταν πραγματικά με προϊόντα.» (5-7.)

Ρηχός τρόπος που παρουσιάζεται εδώ το επίμαχο ζήτημα. Όταν η Τράπεζα εκδίδει εντάλματα σε χρήμα (τραπεζογραμμάτια) και ομόλογα πάνω στο κεφάλαιό της που πρέπει να τα πληρώσει σε χρυσό ή άργυρο (καταθέσεις), είναι αυτονόητο πως μόνο ώς ένα ορισμένο σημείο μπορεί να βλέπει και να ανέχεται τη μείωση του μεταλλικού της αποθέματος χωρίς να αντιδράσει. Αυτό δεν έχει καμιά δουλειά με τη θεωρία του μεταλλικού χρήματος. Στη θεωρία του Νταριμόν για τις κρίσεις θα ξαναγυρίσουμε.

Στο κεφάλαιο «*Σύντομη ιστορία των κρίσεων της κυκλοφορίας*» ο κ. Νταριμόν παραλείπει την αγγλική κρίση του *1809-1811* και περιορίζεται να σημειώσει στο *1810* το διορισμό της Επιτροπής Χρυσού· στο 1811 παραλείπει πάλι την πραγματική κρίση (που άρχισε το 1809) και περιορίζεται στην απόφαση της Βουλής των Κοινοτήτων ότι «η υποτίμηση των τραπεζογραμματίων απέναντι στον χρυσό δεν προέρχεται από υποτίμηση του χαρτονομίσματος αλλά από άνοδο της τιμής του χρυσού» και στη μπροσούρα του Ρικάρντο που προβάλλει τον αντίθετο ισχυρισμό και καταλήγει τάχα στο συμπέρασμα πως: «Η τελειότερη κατάσταση του χρήματος είναι το χαρτονόμισμα.» (σ. 22, 23.) Οι κρίσεις του 1809 και 1811 είχαν σημασία εδώ, γιατί η Τράπεζα εξέδιδε τότε μη-μετατρέψιμα γραμμάτια· ώστε οι κρίσεις σε καμιά περίπτωση δεν προέρχονταν από τη μετατρεψιμότητα των γραμματίων σε χρυσό (μέταλλο), άρα και σε καμιά περίπτωση δε θα μπορούσαν να ανασχεθούν με την κατάργηση αυτής της μετατρεψιμότητας. Ο Νταριμόν ξεπερνά με τη σβελτάδα επιδέξιου ράφτη τα γεγονότα αυτά που αναιρούν τη διδασκαλία του για τις κρίσεις. Αγκιστρώνεται στον αφορισμό του Ρικάρντο, που δεν είχε καμιά σχέση με το καθαυτό αντικείμενο της συζήτησης και της μπροσούρας – την υποτίμηση των τραπεζογραμματίων. Δεν ξέρει πως η θεωρία του Ρικάρντο για το χρήμα έχει πέρα για πέρα αναιρεθεί μαζί με τις λαθεμένες προϋποθέσεις της, ότι η Τράπεζα τάχα ελέγχει την ποσότητα των τραπεζογραμματίων που κυκλοφορούν, ότι η ποσότητα των μέσων κυκλοφορίας καθορίζει τις τιμές – ενώ, αντίθετα, οι τιμές καθορίζουν την ποσότητα

των μέσων κυκλοφορίας κλπ. Τον καιρό του Ρικάρντο έλειπαν ακόμα όλες οι λεπτομερειακές έρευνες για τα φαινόμενα της χρηματικής κυκλοφορίας. Αυτό σαν παρένθεση.

Ο χρυσός και ο άργυρος είναι εμπορεύματα όπως τα άλλα. Ο χρυσός και ο άργυρος δεν είναι εμπορεύματα όπως τα άλλα: σαν γενικό όργανο ανταλλαγής, αποτελούν τα προνομιούχα εμπορεύματα και υποβιβάζουν τα άλλα εμπορεύματα ακριβώς χάρη σ' αυτό το προνόμιο. Εδώ ανάγει σε τελευταία ανάλυση ο Νταριμόν αυτό τον ανταγωνισμό. Καταργείστε το προνόμιο του χρυσού και αργύρου, υποβιβάστε τα στο επίπεδο όλων των άλλων εμπορευμάτων, αποφασίζει τελεσίδικα ο Νταριμόν. Τότε δεν καταργείτε μόνο τα δεινά που προσιδιάζουν στο χρυσό και ασημένιο χρήμα ή στα μετατρέψιμα σε χρυσό και άργυρο τραπεζογραμμάτια. Καταργείτε όλα τα δεινά. Ή καλύτερα, προβιβάστε όλα τα εμπορεύματα και δόστε τους το μονοπώλιο που κατέχουν σήμερα αποκλειστικά ο χρυσός και ο άργυρος. Κρατείστε τον πάπα, αλλά κάντε τους όλους πάπες. Καταργείστε το χρήμα κάνοντας χρήμα το κάθε εμπόρευμα και προικίζοντάς το με τις ιδιότητες που χαρακτηρίζουν το χρήμα. Εδώ ακριβώς αναρωτιέται κανείς μήπως το πρόβλημα ομολογεί τον ίδιο του τον παραλογισμό, μήπως άρα το αδύνατο της λύσης βρίσκεται ήδη μέσα στους όρους του προβλήματος. Συχνά η απάντηση δεν μπορεί παρά να βρίσκεται στην κριτική της ερώτησης, και η λύση συχνά δεν μπορεί
|7| να δοθεί παρά με την άρνηση της ίδιας της ερώτησης. Το πραγματικό ερώτημα είναι: Το ίδιο το αστικό σύστημα ανταλλαγής δεν δημιουργεί την ανάγκη ενός ειδικού ανταλλακτικού οργάνου; Δεν δημιουργεί αναγκαστικά ένα ιδιαίτερο ισοδύναμο για όλες τις αξίες; Μια ορισμένη μορφή αυτού του ανταλλακτικού οργάνου, αυτού του ισοδύναμου μπορεί να είναι πιο εύχρηστη, πιο κατάλληλη, να δημιουργεί λιγότερες δυσκολίες από μιαν άλλη. Οι δυσκολίες όμως που προέρχονται από την ύπαρξη ενός ιδιαίτερου ανταλλακτικού οργάνου, ενός ιδιαίτερου κι ωστόσο γενικού ισοδύναμου, θα αναπαράγονταν αναγκαστικά, αν και με διαφορετικό τρόπο, σε κάθε μορφή αυτού του οργάνου. Κι αυτό ακόμα το ζήτημα το ξεπερνά φυσικά ο Νταριμόν με ενθουσιασμό. Καταργείστε το χρήμα και μην το καταργήσετε! Καταργείστε το αποκλειστικό προνόμιο που ο χρυσός και ο άργυρος κατέχουν χάρη στην αποκλειστική τους ιδιότητα να είναι χρήμα, κάντε όμως χρήμα όλα τα εμπορεύματα, δόστε δηλαδή σε όλα από κοινού μια ιδιότητα που παύει να υπάρχει χωρίς την αποκλειστικότητα.

Οι διαροές χρυσού φέρνουν πραγματικά στην επιφάνεια μιαν αντίφαση, που ο Νταριμόν αντιλαμβάνεται και ξεπερνά εξίσου ρηχά. Γίνεται φανερό πως ο χρυσός και ο άργυρος δεν είναι εμπορεύματα σαν τα άλλα· και η σύγχρονη πολιτική οικονομία βλέπει ξαφνικά και με τρόμο τον εαυτό της να ξαναγυρίζει, προσωρινά, ολοένα στις προκαταλήψεις του μερκαντιλισμού. Οι άγγλοι οικονομολόγοι προσπαθούν να ξεπεράσουν τη δυσκολία κάνοντας μια διάκριση. Αυτό που ζητιέται σε στιγμές τέτοιων νομισματικών κρίσεων, λένε, δεν είναι χρυσός και άργυρος σαν χρήμα, χρυσός και άργυρος σαν νόμισμα, αλλά χρυσός και άργυρος σαν κεφάλαιο. Ξεχνούν να προσθέσουν: κεφάλαιο, αλλά κεφάλαιο με τη συγκεκριμένη μορφή του χρυσού και αργύρου. Αλλιώς, αν το κεφάλαιο μπορούσε να εξαχθεί με οποιαδήποτε μορφή, γιατί υπάρχει εκροή αυτών ακριβώς των εμπορευμάτων όταν τα πιο πολλά από τα υπόλοιπα υποτιμούνται από έλλειψη εκροής;

Ας πάρουμε συγκεκριμένα παραδείγματα: διαροή σαν συνέπεια κακής ντόπιας συγκομιδής σ' ένα βασικό μέσο διατροφής (πχ. σιτηρά), ή κακής

σοδιάς στο εξωτερικό που ανέβασε την τιμή ενός εισαγόμενου βασικού είδους κατανάλωσης (πχ. του τσαγιού)· διαροή σαν συνέπεια κακής σοδιάς στις αποφασιστικής σημασίας πρώτες ύλες της βιομηχανίας (βαμβάκι, μαλλί, μετάξι, λινάρι)· διαροή σαν συνέπεια υπέρμετρων εισαγωγών (λόγω κερδοσκοπίας, πολέμου κλπ.). Η αναπλήρωση ενός ξαφνικού ή χρόνιου ελλείμματος (σε σιτηρά, τσάι, βαμβάκι, λινάρι κλπ.) στην περίπτωση της κακής ντόπιας συγκομιδής στερεί το έθνος διπλά. Ένα μέρος από το επενδυμένο του κεφάλαιο ή την εργασία δεν αναπαράγεται – πραγματικό έλλειμμα στην παραγωγή. Ένα μέρος του αναπαραγμένου κεφαλαίου πρέπει να παραχωρηθεί για να καλύψει αυτό το κενό· και μάλιστα, ένα μέρος που δεν βρίσκεται σε απλή αριθμητική αναλογία με το έλλειμμα – αφού το ελλειμματικό προϊόν ακριβαίνει, και ακριβαίνει υποχρεωτικά, στην παγκόσμια αγορά σαν συνέπεια της μειωμένης προσφοράς και της αυξημένης ζήτησης. Είναι αναγκαίο να ερευνήσουμε με ακρίβεια, ποια εικόνα θα παρουσίαζαν αυτές οι κρίσεις χωρίς το χρήμα, και ποιον καθορισμό εισάγει το χρήμα στα πλαίσια των δοσμένων σχέσεων. (*Κακή σοδιά στα σιτηρά* και *υπερεισαγωγή* είναι οι κυριότερες περιπτώσεις. Ο πόλεμος, αυτονόητα, μια και από οικονομική άποψη είναι άμεσα το ίδιο σαν το έθνος να πέταγε ένα μέρος από το κεφάλαιό του στη θάλασσα.)

Περίπτωση κακής σοδιάς στα σιτηρά: Εξετάζοντας το έθνος σε σύγκριση με άλλα, είναι ξεκάθαρο ότι το κεφάλαιό του (όχι μόνο ο πραγματικός του πλούτος) μειώθηκε· τόσο ξεκάθαρο όσο και το ότι ένας αγρότης που έκαψε τα ψωμιά του και πρέπει τώρα να τα αγοράσει από τον φούρναρη έγινε φτωχότερος κατά το ποσό αυτής της αγοράς. Στο εσωτερικό της χώρας, η άνοδος της τιμής των σιτηρών φαίνεται, ως προς την αξία, να μην προκαλεί καμιά μεταβολή. Αν εξαιρέσουμε μόνο το ότι στις πραγματικές σιτοδείες η μειωμένη ποσότητα σιτηρών × την ανεβασμένη τιμή ποτέ δεν είναι = με την κανονική ποσότητα × τη χαμηλότερη τιμή. Ας υποθέσουμε ότι στην Αγγλία παραγόταν μόνο 1 κουώρτερ και ότι αυτό το 1 κουώρτερ έφτανε την τιμή που είχαν πριν τα 30 εκατομμύρια κουώρτερ σιτάρι. Τότε το έθνος, πέρα από το ότι θα του έλειπαν τα μέσα για την αναπαραγωγή της ζωής όπως και των σιτηρών, θα αντάλλαζε, αν εξισώσουμε με α την ημέρα εργασίας που χρειάζεται για την αναπαραγωγή 1 κουώρτερ, α×30 εκατομμύρια ημέρες εργασίας (κόστος παραγωγής) για 1×α ημέρα εργασίας (προϊόν)· η παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου του θα είχε μειωθεί εκατομμύρια φορές, και το σύνολο των αξιών που υπάρχουν στη χώρα θα είχε μειωθεί – αφού κάθε ημέρα εργασίας θα είχε υποτιμηθεί κατά 30 εκατομμύρια φορές. Κάθε τμήμα κεφαλαίου θα αντιπροσώπευε πια μόνο το $^{1}/_{30.000.000}$ από την προηγούμενη αξία του, από το ισοδύναμό του σε κόστος παραγωγής, παρόλο που στη δοσμένη περίπτωση δεν θα είχε μειωθεί καθόλου η ονομαστική αξία του κεφαλαίου της χώρας (αν εξαιρέσουμε την υποτίμηση της γης), μια και η μειωμένη αξία των υπόλοιπων προϊόντων θα αντισταθμιζόταν ακριβώς από την αυξημένη αξία του 1 κουώρτερ σιταριού. Η άνοδος της τιμής του σιταριού κατά 30 εκατομμύρια φορές θα είταν η έκφραση μιας ισόποσης υποτίμησης όλων των υπόλοιπων προϊόντων. Άλλωστε η διάκριση αυτή εσωτερικού και εξωτερικού είναι πέρα για πέρα απατηλή. Την ίδια σχέση που έχει το έθνος που υποφέρει την έλλειψη σιτηρών προς το ξένο έθνος απ' όπου τα αγοράζει έχει και κάθε άτομο του έθνους προς τον αγρομισθωτή ή τον σιτέμπορο. Το πρόσθετο ποσό που πρέπει να ξοδέψει για ν' αγοράσει τα σιτηρά αποτελεί άμεση μείωση του κεφαλαίου του, των διαθέσιμων μέσων του.

Για να μη θολώσουμε το ζήτημα με επουσιώδεις επιδράσεις, πρέπει να υποθέσουμε ένα έθνος όπου υπάρχει ελεύθερο εμπόριο στα σιτηρά. Ακόμα κι αν τα εισαγόμενα σιτηρά είταν εξίσου φτηνά όσο και τα ντόπια, το έθνος θα είχε φτωχύνει κατά το κεφάλαιο των αγρομισθωτών που δεν αναπαράχθηκε. Υποθέσαμε όμως ότι το έθνος εισάγει πάντα ολόκληρη την ποσότητα ξένων σιτηρών που είναι δυνατό να εισαχθεί με την κανονική τιμή. Η αύξηση των εισαγωγών προϋποθέτει λοιπόν αύξηση της τιμής.

Η άνοδος στην τιμή των σιτηρών είναι = με την πτώση στην τιμή όλων των άλλων εμπορευμάτων. Το αυξημένο κόστος παραγωγής (που εκδηλώνεται στην τιμή) του κουώρτερ σιτηρών είναι = με τη μειωμένη παραγωγικότητα όλων των άλλων μορφών του κεφαλαίου, Στο πλεόνασμα που χρησιμοποιείται για την αγορά των σιτηρών αντιστοιχεί αναγκαστικά μια μείωση στις αγορές όλων των άλλων προϊόντων, και ήδη γι αυτό το λόγο μια πτώση των τιμών τους. Με ή χωρίς μεταλλικό ή όποιο άλλο χρήμα, το έθνος θα βρισκόταν σε μια κρίση, που δε θα περιοριζόταν στα σιτηρά αλλά θα επεκτεινόταν σε όλους τους άλλους παραγωγικούς κλάδους· γιατί όχι μόνο η παραγωγικότητά τους θα μειωνόταν θετικά, τα προϊόντα τους δηλαδή θα υποτιμούνταν συγκριτικά με την αξία που καθορίζεται από το κανονικό κόστος παραγωγής, αλλά και όλες οι συμβάσεις, οι υποχρεώσεις κλπ. βασίζονται στις μέσες τιμές των προϊόντων. Για παράδειγμα, πρέπει να δοθούν x μόδια σιτηρά για το δημόσιο χρέος, αλλά το κόστος παραγωγής αυτών των x μοδιών αυξήθηκε σε μια ορισμένη αναλογία. Ολότελα λοιπόν ανεξάρτητα
|8| από το χρήμα, το έθνος θα βρισκόταν σε μια γενική κρίση. Ανεξάρτητα όχι μόνο από το χρήμα αλλά και από την ανταλλακτική αξία των προϊόντων, τα προϊόντα θα είχαν υποτιμηθεί, η παραγωγικότητα του έθνους θα είχε μειωθεί, ενώ όλες οι οικονομικές του σχέσεις βασίζονται σε μια μέση παραγωγικότητα της εργασίας του.

Ώστε η κρίση που προκαλείται από μια πτώση της σιτοπαραγωγής δεν παράγεται σε καμιά περίπτωση από τη διαροή χρυσού – παρόλο που μπορεί να επιταθεί από μέτρα που παίρνονται για να εμποδίσουν αυτή τη διαροή.

Όπως και νάναι, δεν μπορεί κανείς να πει, μαζί με τον Προυντόν, πως η κρίση οφείλεται στο ότι μόνο τα πολύτιμα μέταλλα, αντίθετα από τα άλλα εμπορεύματα, έχουν τάχα αυθεντική αξία· γιατί η άνοδος στην τιμή των σιτηρών δε σημαίνει άμεσα παρά το ότι πρέπει να δοθεί περισσότερος χρυσός και άργυρος για μια δοσμένη ποσότητα σιτηρών, ότι δηλαδή η τιμή του χρυσού και αργύρου έπεσε σε σχέση με την τιμή των σιτηρών. Χρυσός και άργυρος συμμερίζονται λοιπόν την υποτίμηση ως προς τα σιτηρά μαζί με όλα τα υπόλοιπα εμπορεύματα, και κανένα προνόμιο δεν τους προστατεύει απ' αυτήν. Η υποτίμηση του χρυσού και αργύρου απέναντι στα σιτηρά ταυτίζεται με την άνοδο της τιμής των σιτηρών. (Αυτό δεν είναι απόλυτα σωστό. Το κουώρτερ σιτηρών ανεβαίνει από 50 σε 100 σελίνια, άρα κατά 50%, αλλά τα βαμβακερά πέφτουν κατά 100. Ο άργυρος έπεσε ως προς τα σιτηρά μόνο κατά 50, τα βαμβακερά (με ανακοπή της ζήτησης κλπ.) κατά 100% απέναντί του. Οι τιμές δηλαδή των άλλων εμπορευμάτων πέφτουν περισσότερο απ' όσο ανεβαίνουν οι τιμές των σιτηρών. Συμβαίνει όμως και το αντίθετο. Πχ. τα τελευταία χρόνια, ενώ τα σιτηρά ανέβηκαν προσωρινά κατά 100%, τα βιομηχανικά προϊόντα δε σκέφτηκαν να πέσουν στην ίδια αναλογία που είχε πέσει λοιπόν ο χρυσός απέναντι στα σιτηρά. Το γεγονός αυτό δεν επηρεάζει άμεσα τη γενική θέση.) Ούτε μπορεί κανείς να πει ότι ο χρυσός είναι προνομιούχος επειδή η ποσότητά του σαν νομίσματος είναι καθο-

ρισμένη αυθεντικά και με ακρίβεια. Ένα (ασημένιο) τάληρο μένει πάντα τάληρο. Έτσι και το ένα μόδι σιτάρι μένει ένα μόδι, και ο ένας πήχυς λινό μένει ένας πήχυς.

Η υποτίμηση των περισσότερων εμπορευμάτων (μαζί και της εργασίας) και η επακόλουθη κρίση στην περίπτωση σοβαρής πτώσης της σιτοπαραγωγής δεν μπορεί λοιπόν ν' αποδοθεί χοντροκομένα στην εξαγωγή χρυσού· γιατί η υποτίμηση και η κρίση θα υπήρχαν ακόμα κι αν δεν εξαγόταν καθόλου ντόπιος χρυσός και δεν εισάγονταν καθόλου ξένα σιτηρά. Η κρίση ανάγεται απλά στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης, που είναι γνωστό ότι στον τομέα των ειδών πρώτης ανάγκης – παρμένων σε εθνική κλίμακα – επιδρά πολύ οξύτερα και δραστικότερα απ' όσο σε όλους τους άλλους τομείς. Η εξαγωγή χρυσού δεν είναι η αιτία της κρίσης στα σιτηρά· αντίθετα, η κρίση στα σιτηρά είναι η αιτία της εξαγωγής χρυσού.

Καθαυτός ο χρυσός και ο άργυρος, μόνο σε δυο κατευθύνσεις μπορούν να θεωρηθούν ότι παρεμβαίνουν από τη μεριά τους στην κρίση και επιδεινώνουν τα συμπτώματά της: 1) Στο βαθμό που η εξαγωγή χρυσού γίνεται δυσκολότερη εξαιτίας των όρων τήρησης μεταλλικού αποθέματος που δεσμεύουν τις τράπεζες· στο βαθμό που τα μέτρα που παίρνει κατά συνέπεια η Τράπεζα ενάντια σ' αυτή την εξαγωγή χρυσού έχουν αρνητικό αντίκτυπο στην εσωτερική κυκλοφορία· 2) Στο βαθμό που η εξαγωγή χρυσού γίνεται αναγκαία επειδή τα ξένα έθνη δέχονται κεφάλαιο αποκλειστικά με τη μορφή του χρυσού.

Η 2η δυσκολία μπορεί να εξακολουθεί να υπάρχει ακόμα κι όταν η 1η δυσκολία έχει εξαλειφθεί. Η Τράπεζα της Αγγλίας τη γνώρισε ακριβώς στη διάρκεια της περιόδου που ο νόμος τής έδινε το δικαίωμα να εκδίδει μη-μετατρέψιμα τραπεζογραμμάτια. Τα τραπεζογραμμάτια έπεσαν απέναντι στο χρυσό, εξίσου όμως έπεσε και η τιμή νομισματοκοπείου του χρυσού απέναντι στην τιμή του σε ράβδους. Ο χρυσός είχε γίνει απέναντι στο τραπεζογραμμάτιο ένα ιδιαίτερο είδος εμπορεύματος. Μπορεί κανείς να πει ότι το τραπεζογραμμάτιο εξαρτιόταν ακόμα από τον χρυσό, στο μέτρο που αντιπροσώπευε ονομαστικά μια καθορισμένη ποσότητα χρυσού που στην πραγματικότητα δεν μπορούσε να εξαγοράσει. Ο χρυσός έμεινε παρονομαστής του, παρόλο που το τραπεζογραμμάτιο δεν είταν πια από το νόμο ανταλλάξιμο στην τράπεζα μ' αυτή την ποσότητα χρυσού.

Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία (;) (να ερευνηθεί αργότερα, δεν ανήκει άμεσα στο θέμα που μας απασχολεί) πως, όσο το χαρτονόμισμα έχει παρονομαστή το χρυσό (ώστε πχ. ένα 5λιρο χαρτονόμισμα να είναι ο χάρτινος αντιπρόσωπος 5 χρυσών λιρών), η μετατρεψιμότητα σε χρυσό παραμένει οικονομικός νόμος για το τραπεζογραμμάτιο, είτε υπάρχει *πολιτικά* σαν νόμος είτε όχι. Τα γραμμάτια της Τράπεζας της Αγγλίας εξακολούθησαν και στα 1799-1819 να δηλώνουν ότι παριστάνουν την αξία μιας καθορισμένης ποσότητας χρυσού. Πώς αλλιώς να δοκιμαστεί αυτός ο ισχυρισμός παρά με το γεγονός ότι το τραπεζογραμμάτιο ελέγχει στην πράξη την τάδε ποσότητα χρυσού; Από τη στιγμή που για ένα 5λιρο χαρτονόμισμα δεν μπορούσε πια να εισπράξει κανείς αξία χρυσού = με 5 χρυσές λίρες, το τραπεζογραμμάτιο είχε υποτιμηθεί, παρόλο που είταν μη-μετατρέψιμο. Η ισότητα που δηλώνει ο τίτλος του τραπεζογραμματίου ανάμεσα στην αξία του και σε μια καθορισμένη αξία χρυσού βρέθηκε αμέσως σε αντίφαση με την πραγματική ανισότητα ανάμεσα στο τραπεζογραμμάτιο και τον χρυσό. Η αντιδικία ανάμεσα στους Άγγλους, που διατηρούν τον χρυσό σαν παρονομαστή του τραπεζο-

γραμματίου, περιστρέφεται λοιπόν στην πραγματικότητα όχι γύρω από τη μετατρεψιμότητα του τραπεζογραμματίου σε χρυσό – που δεν είναι παρά η μεταφορά στην πράξη της ισότητας που ο τίτλος του τραπεζογραμματίου δηλώνει θεωρητικά – αλλά γύρω από το πώς να εξασφαλιστεί αυτή η μετατρεψιμότητα: με νομικούς περιορισμούς πάνω στην Τράπεζα, ή να αφεθεί να ρυθμίζεται μόνη της; Οι οπαδοί της δεύτερης άποψης υποστηρίζουν ότι η μετατρεψιμότητα αυτή είναι κατά μέσο όρο εξασφαλισμένη στην περίπτωση μιας εκδοτικής τράπεζας που προκαταβάλλει έναντι συναλλαγματικών, που τα γραμμάτιά της έχουν λοιπόν εξασφαλισμένη επαναροή· και ότι οι αντίπαλοί τους δεν πετυχαίνουν ποτέ τίποτα περισσότερο απ' αυτή τη μέση βεβαιότητα. Αυτό το τελευταίο είναι γεγονός. Με την ευκαιρία, ο μέσος όρος δεν είναι για περιφρόνηση, και οι κατά μέσο όρο υπολογισμοί μπορούν και πρέπει να αποτελούν εξίσου τη βάση των τραπεζών όσο και όλων των ασφαλιστικών επιχειρήσεων κλπ. Απ' αυτή την άποψη, πάνω απ' όλα οι σκωτσέζικες τράπεζες δίκαια προβάλλονται σαν υπόδειγμα. Από τη μεριά
|9| τους, οι αυστηροί μεταλλιστές λένε ότι αυτοί παίρνουν τη μετατρεψιμότητα στα σοβαρά, ότι η αναγκαιότητα αυτής της μετατρεψιμότητας είναι δοσμένη από την ίδια την ονομασία του τραπεζογραμματίου, ότι η υποχρέωση της Τράπεζας να μετατρέπει κρατά το τραπεζογραμμάτιο μετατρέψιμο και αποτελεί φραγμό ενάντια στην υπέρμετρη έκδοση, ότι οι αντίπαλοί τους είναι μεταμφιεσμένοι οπαδοί της μη-μετατρεψιμότητας. Ανάμεσα σ' αυτές τις δυο παρατάξεις υπάρχουν διάφορες αποχρώσεις, ένας σωρός από μικρότερα «ψιλά». Οι υπερασπιστές, τέλος, της μη-μετατρεψιμότητας, οι αποφασισμένοι αντιμεταλλιστές, είναι εξίσου, χωρίς να το ξέρουν, μεταμφιεσμένοι οπαδοί της μετατρεψιμότητας όσο και οι αντίπαλοί τους της μη-μετατρεψιμότητας· γιατί διατηρούν την ονομασία του τραπεζογραμματίου, άρα μετρούν την πλήρη αξία των τραπεζογραμματίων τους με την πρακτική εξίσωση ανάμεσα σε τραπεζογραμμάτιο ορισμένης ονομασίας και ορισμένη ποσότητα χρυσού. Στην Πρωσία υπάρχει χαρτονόμισμα με αναγκαστική κυκλοφορία. (Μια ορισμένη επαναροή του είναι εξασφαλισμένη, καθώς ένα ποσοστό των φόρων πληρώνεται υποχρεωτικά σε χαρτονόμισμα.) Τα χάρτινα αυτά τάληρα δεν είναι εντάλματα σε άργυρο, καμιά τράπεζα δεν είναι από το νόμο υποχρεωμένη να τα ανταλλάξει με άργυρο κλπ. Καμιά εμπορική τράπεζα δεν τα δανείζει έναντι συναλλαγματικών· τα πληρώνει μόνο η κυβέρνηση για να καλύπτει τις δαπάνες της. Αλλά η ονομασία τους είναι σε άργυρο. Το χάρτινο τάληρο δηλώνει ότι αντιπροσωπεύει την ίδια αξία όση κι ένα ασημένιο. Αν κλονιζόταν θεμελιακά η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση, ή αν το χαρτονόμισμα αυτό εκδιδόταν σε αναλογία μεγαλύτερη απ' όση απαιτούν οι ανάγκες της κυκλοφορίας, τότε το χάρτινο τάληρο θα έπαυε να εξισώνεται στην πράξη με το ασημένιο και θα υποτιμούνταν, γιατί θα είχε πέσει κάτω από την αξία που δηλώνει ο τίτλος του. Θα υποτιμούνταν ακόμα και χωρίς καμιά από τις παραπάνω περιστάσεις, αν κάποια ιδιαίτερη ανάγκη για άργυρο, πχ. για εξαγωγή, έδινε στον τελευταίο ένα προνόμιο απέναντι στο χάρτινο τάληρο. Η μετατρεψιμότητα σε χρυσό και άργυρο είναι λοιπόν το πρακτικό μέτρο της αξίας κάθε χαρτονομίσματος που έχει παρονομαστή τον χρυσό ή τον άργυρο, είτε είναι από το νόμο μετατρέψιμο είτε όχι. Μια ονομαστική αξία απλά παρακολουθεί το σώμα της σαν σκιά· το αν μεταξύ τους καλύπτονται πρέπει να το αποδείξει η πραγματική της μετατρεψιμότητα (ανταλλαξιμότητα). Πτώση της πραγματικής αξίας κάτω από την ονομαστική αξία σημαίνει υποτίμηση. Πραγματική συμπόρευση, αμοιβαία ανταλ-

λαγή, σημαίνει μετατρεψιμότητα. Στα μη-μετατρέψιμα τραπεζογραμμάτια η μετατρεψιμότητα φαίνεται όχι στο ταμείο της τράπεζας αλλά στην καθημερινή ανταλλαγή ανάμεσα στο χαρτί και το μεταλλικό χρήμα της αντίστοιχης ονομαστικής αξίας. Στην πραγματικότητα, η μετατρεψιμότητα των μετατρέψιμων τραπεζογραμματίων βρίσκεται ήδη σε κίνδυνο εκεί που υπάρχει ανάγκη να βεβαιώνεται όχι πια με την καθημερινή συναλλαγή σ' όλη τη χώρα αλλά με ιδιαίτερα, μεγάλης έκτασης πειράματα με το ταμείο της τράπεζας. Στην ύπαιθρο της Σκωτίας προτιμούν το χαρτονόμισμα ακόμα κι από το μεταλλικό χρήμα. Η Σκωτία πριν το 1845, όταν της επιβλήθηκε ο αγγλικός νόμος του 1844, πέρασε φυσικά όλες τις αγγλικές κοινωνικές κρίσεις, μερικές μάλιστα πιο έντονα, μια και η εκκαθάριση της γης εξελίχθηκε εδώ πιο αδίστακτα. Παρόλ' αυτά η Σκωτία δε γνώρισε πραγματικές νομισματικές κρίσεις (το ότι, σαν εξαίρεση, μερικές τράπεζες χρεωκόπησαν γιατί πιστοδοτούσαν ελαφρόμυαλα δεν έχει θέση εδώ), ούτε υποτίμηση των τραπεζογραμματίων, ούτε καταγγελίες και έρευνες για το αν η ποσότητα του νομίσματος που κυκλοφορεί είναι ή όχι αρκετή κλπ. Η Σκωτία έχει σημασία εδώ, γιατί δείχνει από τη μια μεριά πώς το νομισματικό σύστημα μπορεί να ρυθμιστεί στην εντέλεια πάνω στη σημερινή βάση – να καταργηθούν όλα τα δεινά που θρηνεί ο Νταριμόν χωρίς να εγκαταλείψουμε τη σημερινή κοινωνική βάση· και μάλιστα, ενώ ταυτόχρονα οι αντιφάσεις της, οι ανταγωνισμοί, η ταξική αντίθεση κλπ. οξύνονται πιο πολύ παρά σε οποιαδήποτε άλλη χώρα του κόσμου. Είναι χαρακτηριστικό, πως τόσο ο Νταριμόν όσο και ο πάτρωνας που προλογίζει το βιβλίο του – ο Εμίλ Ζιραρντέν, που συμπληρώνει την πρακτική του απατεωνιά με θεωρητικό ουτοπισμό – δεν βρίσκουν τον αντίποδα των μονοπωλιακών τραπεζών, όπως είναι η Τράπεζα της Αγγλίας και η Τράπεζα της Γαλλίας, στη Σκωτία παρά τον αναζητούν στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου το τραπεζικό σύστημα είναι, εξαιτίας της απαιτούμενης κρατικής άδειας, κατ' όνομα μόνο ελεύθερο, όπου δεν υπάρχει ελεύθερος ανταγωνισμός των τραπεζών αλλά ένα ομοσπονδιακό σύστημα μονοπωλιακών τραπεζών. Βέβαια το τραπεζικό και νομισματικό σύστημα της Σκωτίας είταν η πιο επικίνδυνη ξέρα για τις αυταπάτες των ταχυδακτυλουργών της κυκλοφορίας. Το χρυσό ή το ασημένιο χρήμα (εκεί που δεν είναι και τα δυο νόμιμος κανόνας του νομίσματος) δε λέγονται υποτιμημένα, όσες φορές κι αν αλλάζει η σχετική τους αξία απέναντι σε όλα τα άλλα εμπορεύματα. Για ποιο λόγο; Γιατί αποτελούν τα ίδια τον παρονομαστή τους· γιατί ο τίτλος τους δεν είναι τίτλος μιας αξίας, δε μετριούνται δηλαδή πάνω σ' ένα τρίτο εμπόρευμα, παρά εκφράζουν μόνο κλασματικά μέρη της δικής τους ύλης. 1 χρυσή λίρα = τόση ποσότητα χρυσού του τάδε βάρους. Ώστε ο χρυσός είναι ονομαστικά ανυποτίμητος όχι γιατί μόνο αυτός εκφράζει *αυθεντική αξία*, αλλά γιατί σαν χρήμα δεν εκφράζει *καμιά απολύτως αξία*, παρά μόνο μια ορισμένη ποσότητα από τη δική του ύλη· έχει χαραγμένο στο μέτωπό του τον ίδιο του τον ποσοτικό καθορισμό. (Αργότερα πρέπει να ερευνηθεί πιο αναλυτικά, αν το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα του χρυσού και του ασημένιου χρήματος είναι σε τελική ανάλυση ιδιότητα που ενυπάρχει σε κάθε χρήμα.) Ξεγελασμένοι απ' αυτή την ονομαστική αδυναμία υποτίμησης του μεταλλικού χρήματος, οι Νταριμόν και Σία βλέπουν μόνο τη μια πλευρά, που ξεπροβάλλει στις κρίσεις: την ανατίμηση του χρυσού και αργύρου απέναντι σε όλα σχεδόν τα υπόλοιπα εμπορεύματα· δε βλέπουν την άλλη πλευρά, την *υποτίμηση* του χρυσού και αργύρου, *δηλαδή του χρήματος*, απέναντι σε όλα τα υπόλοιπα εμπορεύματα (με εξαί-

ρεση ίσως, όχι πάντα, την εργασία) στις περιόδους της λεγόμενης *ευημερίας*, τις περιόδους της προσωρινής γενικής ανόδου των τιμών. Μια και η υποτίμηση αυτή του μεταλλικού χρήματος (και όλων των ειδών χρήματος που βασίζονται σ' αυτό) πάντοτε προηγείται από την ανατίμησή του, θάπρεπε να είχαν αντιστρέψει το πρόβλημά τους: να αποτραπεί η περιοδική υποτίμηση του χρήματος (στη γλώσσα τους, να καταργηθούν τα προνόμια των εμπορευμάτων απέναντι στο χρήμα). Διατυπωμένο μ' αυτό τον τρόπο, το πρόβλημα θάχε αναχθεί αμέσως στο: να εξαλειφθεί η άνοδος και πτώση των τιμών. Δηλαδή: να καταργηθούν οι τιμές. Που θα πει: να καταργηθεί η ανταλλακτική αξία. Αυτό σημαίνει: να καταργηθεί η ανταλλαγή με τη μορφή
|10| που αντιστοιχεί στην αστική οργάνωση της κοινωνίας. Αυτό το τελευταίο πρόβλημα σημαίνει: να επαναστατικοποιηθεί οικονομικά η αστική κοινωνία. Τότε θάχε γίνει φανερό από την αρχή, πως τα δεινά της αστικής κοινωνίας δε διορθώνονται με τραπεζικές «μετατροπές» ή με την ίδρυση ενός ορθολογικού «χρηματικού συστήματος».

Η μετατρεψιμότητα – είτε επιβάλλεται από το νόμο είτε όχι – παραμένει λοιπόν απαίτηση πάνω σε κάθε χρήμα που ο τίτλος του το κάνει σύμβολο αξίας, το εξισώνει δηλαδή με την ποσότητα ενός τρίτου εμπορεύματος. Η εξίσωση περιέχει ήδη την αντιπαράθεση, την ενδεχόμενη ανισότητα· η μετατρεψιμότητα περιέχει το αντίθετό της, τη μη-μετατρεψιμότητα· η ανατίμηση περιέχει την υποτίμηση, δυνάμει, καθώς θάλεγε ο Αριστοτέλης. Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, πως η χρυσή λίρα δε λεγόταν μόνο χρυσή λίρα – που είναι απλά ένα τιμητικό όνομα για το $x^{οστό}$ κλασματικό μέρος μιας ουγγιάς χρυσού (λογιστικό όνομα), όπως το μέτρό για ένα καθορισμένο μήκος – αλλά λεγόταν, ας πούμε, *x ώρες χρόνου εργασίας*. Πραγματικά, $^1/_x$ ουγγιάς χρυσού δεν είναι παρά x ώρες υλοποιημένου, αντικειμενοποιημένου χρόνου εργασίας. Αλλά ο χρυσός είναι παρωχημένος χρόνος εργασίας, καθορισμένος χρόνος εργασίας. Ο τίτλος του χρήματος θα έκανε μέτρο του μια καθορισμένη ποσότητα εργασίας γενικά. Η λίβρα χρυσού θάπρεπε να είναι μετατρέψιμη σε x ώρες χρόνου εργασίας, να μπορεί να τις αγοράσει κάθε στιγμή· τη στιγμή που θα μπορούσε να αγοράσει περισσότερες ή λιγότερες θα είχε ανατιμηθεί ή υποτιμηθεί· στη δεύτερη περίπτωση θα είχε πάψει να είναι μετατρέψιμη. Αυτό που καθορίζει την αξία δεν είναι ο ενσωματωμένος στα προϊόντα χρόνος εργασίας, αλλά ο χρόνος εργασίας που χρειάζεται στη δοσμένη στιγμή. Ας πάρουμε την ίδια τη λίβρα χρυσού: ας υποθέσουμε πως είναι το προϊόν 20 ωρών χρόνου εργασίας. Ας υποτεθεί ότι, εξαιτίας κάποιων περιστάσεων, αργότερα χρειάζονται 10 ώρες για την παραγωγή μιας λίβρας χρυσού. Η λίβρα χρυσού, που ο τίτλος της δηλώνει ότι είναι = 20 ώρες χρόνου εργασίας, δε θάταν πια παρά = 10 ώρες εργασίας, αφού τώρα 20 ώρες χρόνου εργασίας = 2 λίβρες χρυσού. 10 ώρες εργασίας ανταλλάζονται στην πράξη με 1 λίβρα χρυσού· ώστε η 1 λίβρα χρυσού δεν μπορεί πια ν' ανταλλαγεί με 20 ώρες εργασίας. Το χρυσό χρήμα με τον πληβειακό τίτλο: *x ώρες εργασίας* θα είταν εκτεθειμένο σε μεγαλύτερες διακυμάνσεις από κάθε άλλο χρήμα, και συγκεκριμένα από το σημερινό χρυσό χρήμα· γιατί ο χρυσός δεν μπορεί ν' ανέβει ή να πέσει απέναντι στον χρυσό (είναι ίσος προς τον εαυτό του), ενώ αντίθετα ο παρωχημένος χρόνος εργασίας που περιέχεται σε μια ορισμένη ποσότητα χρυσού αναγκαστικά θα αυξομειώνεται ολοένα απέναντι στο σημερινό, ζωντανό χρόνο εργασίας. Για να διατηρηθεί αυτό το χρήμα μετατρέψιμο θάπρεπε να κρατιέται στάσιμη η παραγωγικότητα της μιας ώρας εργασίας. Σύμφωνα μάλιστα με το γενικό

οικονομικό νόμο ότι το κόστος παραγωγής ολοένα μειώνεται, ότι η ζωντανή εργασία γίνεται ολοένα πιο παραγωγική και άρα ο αντικειμενοποιημένος σε προϊόντα χρόνος εργασίας ολοένα υποτιμιέται, η αδιάκοπη υποτίμηση θάταν η αναπόφευκτη μοίρα αυτού του χρυσού εργασιακού χρήματος. Για ν' αντιμετωπιστεί αυτό το κακό, θα μπορούσε κανείς να πει ότι τον τίτλο του χρόνου εργασίας δεν πρέπει να τον πάρει ο χρυσός αλλά – όπως πρότεινε ο Βάιτλινγκ και πριν απ' αυτόν Άγγλοι και ύστερ' απ' αυτόν Γάλλοι, ανάμεσά τους οι Προυντόν και Σία – το χαρτονόμισμα, ένα απλό σύμβολο αξίας. Τότε ο χρόνος εργασίας που είναι ενσωματωμένος στο ίδιο το χαρτί θάταν εξίσου ασήμαντος όσο και η αξία του χαρτιού των τραπεζογραμματίων. Το ένα χαρτί θα είταν απλός αντιπρόσωπος των ωρών εργασίας, όπως το άλλο είναι του χρυσού ή αργύρου. Αν η ώρα εργασίας γινόταν πιο παραγωγική, θα μεγάλωνε η αγοραστική δύναμη του κουπονιού που την αντιπροσωπεύει, και το αντίθετο· ακριβώς όπως σήμερα ένα 5λιρο χαρτονόμισμα αγοράζει περισσότερα ή λιγότερα ανάλογα με το αν ανεβαίνει ή πέφτει η σχετική αξία του χρυσού σε σύγκριση με άλλα εμπορεύματα. Σύμφωνα με τον ίδιο νόμο που θα έκανε το χρυσό εργασιακό χρήμα να βρίσκεται σε αδιάκοπη υποτίμηση, το χάρτινο εργασιακό χρήμα θα απολάμβανε μιαν αδιάκοπη ανατίμηση. Ακριβώς αυτό που θέλουμε· ο εργάτης θα χαιρόταν αυτός την αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας του αντί, όπως τώρα, να δημιουργεί ξένο προς αυτήν πλούτο, την ίδια του την απαξίωση. Αυτά λένε οι σοσιαλιστές. Δυστυχώς όμως προκύπτουν μερικές μικρές επιφυλάξεις. Πρώτα-πρώτα: Από τη στιγμή που υποθέτουμε χρήμα, ακόμα κι αν δεν είναι παρά ωριαία κουπόνια, πρέπει να υποθέσουμε και συσσώρευση αυτού του χρήματος όπως και συμβάσεις, υποχρεώσεις, πάγιες επιβαρύνσεις κλπ. που αναλαμβάνονται με τη μορφή αυτού του χρήματος. Τα συσσωρευμένα κουπόνια θα ανατιμούνταν ολοένα, όπως ακριβώς και τα καινούρια· κι έτσι, από τη μια μεριά η αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας θα ωφελούσε τους μη-εργαζόμενους, από την άλλη οι προηγούμενα συμφωνημένες επιβαρύνσεις θα συμβάδιζαν με την αυξημένη αποδοτικότητα της εργασίας. Η άνοδος και πτώση της αξίας του χρυσού ή αργύρου δε θάχε καμιά σημασία αν ο κόσμος μπορούσε ν' αρχίζει κάθε στιγμή από την αρχή, και αν οι ανειλημμένες υποχρεώσεις πληρωμής μιας καθορισμένης ποσότητας χρυσού δεν ξεπερνούσαν σε διάρκεια τις διακυμάνσεις της αξίας του χρυσού. Το ίδιο ισχύει εδώ για το ωριαίο κουπόνι και την ωριαία παραγωγικότητα.

Το σημείο που πρέπει να ερευνηθεί εδώ είναι η μετατρεψιμότητα του ωριαίου κουπονιού. Στον ίδιο στόχο καταλήγουμε αν κάνουμε μια παρέκβαση. Αν και είναι ακόμα πολύ νωρίς, μπορούν να γίνουν μερικές παρατηρήσεις γύρω από τις αυταπάτες που βρίσκονται στη βάση του ωριαίου κουπονιού και που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε το βαθύτερο μυστικό που συνδέει τη θεωρία του Προυντόν για την κυκλοφορία με τη γενική του θεωρία – τη θεωρία του για τον καθορισμό της αξίας. Την ίδια συνάρτηση [11] βρίσκουμε πχ. στους Μπραίη και Γκραίη. Ποια τυχόν αλήθεια μπορεί να υπάρχει στη βάση αυτής της αντίληψης, να ερευνηθεί αργότερα. (Προκαταβολικά όμως, με την ευκαιρία: τα τραπεζογραμμάτια, θεωρημένα απλά σαν εντάλματα σε χρυσό, δε θα μπορούσαν ποτέ να εκδοθούν σε ποσότητα μεγαλύτερη απ' αυτή του χρυσού χρήματος που παριστάνουν πως αναπληρώνουν, χωρίς να υποτιμηθούν. Τρία εντάλματα των 15 λιρών που εκδίδω σε τρεις διαφορετικούς πιστωτές πάνω στις ίδιες 15 λίρες σε χρυσό δεν είναι

στην πραγματικότητα το καθένα παρά ένα ένταλμα για $^{15}/_{3}$ λίρες = 5 λίρες. Καθένα από τα γραμμάτια αυτά θα είχε λοιπόν εξαρχής υποτιμηθεί στο $33^{1}/_{3}$%.)

Η *αξία* (η πραγματική ανταλλακτική αξία) όλων των εμπορευμάτων (μαζί και της εργασίας) καθορίζεται από το κόστος παραγωγής τους, μ' άλλα λόγια από τον χρόνο εργασίας που χρειάζεται για να παραχθούν. Η *τιμή* είναι αυτή η ανταλλακτική τους αξία εκφρασμένη σε χρήμα. Η αντικατάσταση του μεταλλικού χρήματος (και του χάρτινου ή πιστωτικού χρήματος που έχει παρονομαστή το μεταλλικό) με εργασιακό χρήμα, που παρονομαστή θα είχε τον ίδιο τον χρόνο εργασίας, θα εξίσωνε λοιπόν την *πραγματική αξία* (ανταλλακτική αξία) των εμπορευμάτων με την *ονομαστική* τους *αξία*, την *τιμή*, τη *χρηματική* τους *αξία*. Εξίσωση *της πραγματικής και της ονομαστικής αξίας, της αξίας και της τιμής*. Αυτό όμως θα κατορθωνόταν μόνο με την προϋπόθεση ότι *αξία* και *τιμή* διαφέρουν μόνο *ονομαστικά*. Τα πράγματα όμως δεν είναι καθόλου έτσι. Η αξία των εμπορευμάτων που καθορίζεται από τον χρόνο εργασίας δεν είναι παρά η *μέση αξία* τους. Ένας μέσος όρος, που εμφανίζεται σαν εξωτερική αφαίρεση στο βαθμό που υπολογίζεται σαν ο μέσος αριθμός μιας περιόδου – πχ. 1 λίβρα καφέ = 1 σελίνι αν παρθεί ο μέσος όρος, ας πούμε των τιμών του καφέ επί 25 χρόνια· που είναι όμως πολύ πραγματικός αν αναγνωριστεί ταυτόχρονα σαν η κινητήρια αρχή και δύναμη των διακυμάνσεων που διατρέχουν οι εμπορευματικές τιμές στη διάρκεια μιας ορισμένης περιόδου. Η πραγματικότητα αυτή δεν έχει θεωρητική μόνο σημασία: αποτελεί τη βάση της εμπορικής κερδοσκοπίας, που ο πιθανολογικός της υπολογισμός αφετηρία έχει τόσο τις διάμεσες μέσες τιμές, που τις παίρνει σαν κέντρο της διακύμανσης, όσο και τα μέσα ύψη και βάθη της διακύμανσης πάνω ή κάτω απ' αυτό το κέντρο. Η *αγοραία αξία* του εμπορεύματος είναι πάντα διαφορετική απ' αυτή τη μέση αξία του, βρίσκεται πάντοτε κάτω ή πάνω απ' αυτήν. Η αγοραία αξία εξισώνεται με την πραγματική αξία μέσα από τις αδιάκοπές της διακυμάνσεις – ποτέ με εξίσωση προς την πραγματική αξία σαν κάποιο τρίτο πράγμα, αλλά με αδιάκοπη ανίσωση του εαυτού της (καθώς θάλεγε ο Χέγκελ, όχι με αφηρημένη ταυτότητα αλλά με αδιάκοπη άρνηση της άρνησης, με άρνηση δηλαδή του εαυτού της σαν άρνησης της πραγματικής αξίας). Το ότι η ίδια πάλι η πραγματική αξία – ανεξάρτητα από το ότι κυριαρχεί στις διακυμάνσεις της αγοραίας τιμής (πέρα απ' το ότι αποτελεί το *νόμο* αυτών των διακυμάνσεων) – αναιρεί τον εαυτό της και ολοένα τοποθετεί την πραγματική αξία των εμπορευμάτων σε αντίφαση προς τον ίδιο της τον προσδιορισμό, υποτιμά δηλαδή ή ανατιμά την πραγματική αξία των διαθέσιμων εμπορευμάτων – αυτό το έδειξα στη μπροσούρα μου ενάντια στον Προυντόν και δε χρειάζεται να αναλυθεί άλλο εδώ. Η *τιμή* διαφέρει λοιπόν από την *αξία*, όχι μόνο όπως διαφέρει το ονομαστικό από το πραγματικό· όχι μόνο από την ονομασία σε χρυσό και άργυρο, αλλά από το ότι η αξία εμφανίζεται σαν νόμος των κινήσεων που διατρέχει η τιμή. Είναι όμως μόνιμα διαφορετικές και δεν καλύπτονται ποτέ, παρά μόνο ολότελα συμπτωματικά και σαν εξαίρεση. Η εμπορευματική τιμή βρίσκεται ολοένα πάνω ή κάτω από την εμπορευματική αξία, και η ίδια η εμπορευματική αξία δεν υπάρχει παρά μέσα στην αυξομείωση των εμπορευματικών τιμών. Ζήτηση και προσφορά καθορίζουν ολοένα τις εμπορευματικές τιμές· δεν καλύπτονται ποτέ, ή μόνο συμπτωματικά· αλλά το κόστος παραγωγής καθορίζει από τη μεριά του τις διακυμάνσεις της ζήτησης και προσφοράς. Ο χρυσός ή άργυρος που εκφράζει την τιμή ενός εμπορεύματος,

την αγοραία αξία του, είναι ο ίδιος μια καθορισμένη ποσότητα συσσωρευμένης εργασίας, ένα καθορισμένο μέγεθος υλοποιημένου χρόνου εργασίας. Με την προϋπόθεση ότι το κόστος παραγωγής του εμπορεύματος και το κόστος παραγωγής του χρυσού και αργύρου μένουν σταθερά, η άνοδος ή πτώση της αγοραίας τιμής του εμπορεύματος δε σημαίνει παρά το ότι ένα εμπόρευμα που είναι = x χρόνο εργασίας ελέγχει στην αγορά συνεχώς > ή < από x χρόνο εργασίας, βρίσκεται πάνω ή κάτω από τη μέση αξία του που καθορίζεται από τον χρόνο εργασίας. Η πρώτη βασική αυταπάτη των οπαδών του ωριαίου κουπονιού βρίσκεται στο ότι καταργώντας την *ονομαστική ανομοιότητα* ανάμεσα σε πραγματική και αγορεία αξία, ανάμεσα σε ανταλλακτική αξία και τιμή – εκφράζοντας δηλαδή την αξία στον ίδιο τον χρόνο εργασίας αντί σε μια ορισμένη αντικειμενοποίησή του, ας πούμε χρυσό και άργυρο – νομίζουν πως εξαλείφουν και την πραγματική διαφορά και αντίφαση ανάμεσα σε τιμή και αξία. Έτσι είναι αυτονόητος ο τρόπος που η απλή εισαγωγή του ωριαίου κουπονιού θα εξαφάνιζε όλες τις κρίσεις, όλα τα ελαττώματα της αστικής παραγωγής. Η χρηματική τιμή των εμπορευμάτων θα είταν = με την πραγματική τους αξία· η ζήτηση = με την προσφορά· η παραγωγή = με την κατανάλωση· το χρήμα θα είχε ταυτόχρονα καταργηθεί και διατηρηθεί· ο χρόνος εργασίας που παράγει το εμπόρευμα, που υλοποιείται στο εμπόρευμα, δε θα χρειαζόταν παρά να διαπιστωθεί, για να δημιουργήσει μιαν αντίστοιχη προς το εμπόρευμα απεικόνιση σ' ένα σύμβολο αξίας, σε χρήμα, σε ωριαία κουπόνια. Κάθε εμπόρευμα θα μετατρεπόταν έτσι άμεσα σε χρήμα, κι από τη μεριά τους ο χρυσός και ο άργυρος θα υποβιβάζονταν στην τάξη όλων των άλλων εμπορευμάτων.

Δε χρειάζεται ανάλυση, πως η αντίφαση ανάμεσα σε ανταλλακτική αξία και τιμή – ανάμεσα στη μέση τιμή και τις τιμές που τη σχηματίζουν σαν μέσο όρο – η διαφορά ανάμεσα στα μεγέθη και το μέσο τους μέγεθος, δεν αίρεται |12| με την άρση απλά και μόνο της *διαφοράς στην ονομασία* τους, λέγοντας δηλαδή: 1 λίβρα ψωμί = $^1/_x$ ώρα εργασίας, αντί για: 1 λίβρα ψωμί κοστίζει 8 πένες. Αντίθετα· αν 8 πένες = $^1/_x$ ώρα εργασίας, και αν ο υλοποιημένος σε μια λίβρα ψωμί χρόνος εργασίας είναι περισσότερος ή λιγότερος από $^1/_x$ ώρα εργασίας, τότε το γεγονός ότι το μέτρο της αξίας θα είταν ταυτόχρονα το στοιχείο όπου εκφράζεται η τιμή απλά και μόνο θα έδειχνε εκτυφλωτικά τη διαφορά αξίας και τιμής που κρύβεται στην τιμή χρυσού ή αργύρου. Αποτέλεσμα θα είταν μια αόριστη εξίσωση. $^1/_x$ ώρα εργασίας (που περιέχεται σε 8 πένες ή εκφράζεται μ' ένα κουπόνι) > < από $^1/_x$ ώρα εργασίας (που περιέχεται στη μια λίβρα ψωμί).

Το ωριαίο κουπόνι, που αντιπροσωπεύει τον *μέσο χρόνο εργασίας*, δε θα αντιστοιχούσε ποτέ στον *πραγματικό χρόνο εργασίας* και δεν θα είταν ποτέ μετατρέψιμο σ' αυτόν· δηλαδή ο αντικειμενοποιημένος σ' ένα εμπόρευμα χρόνος εργασίας δε θα έλεγχε ποτέ μια ίση με τον εαυτό του ποσότητα εργασιακού χρήματος και αντίστροφα, αλλά περισσότερο ή λιγότερο· όπως και σήμερα κάθε διακύμανση των αγοραίων αξιών εκφράζεται με μια άνοδο ή πτώση των τιμών τους σε χρυσό ή άργυρο.

Η αδιάκοπη υποτίμηση των εμπορευμάτων – σε σχετικά μεγάλα χρονικά διαστήματα – απέναντι στα ωριαία κουπόνια, για την οποία μιλήσαμε προηγούμενα, είταν αποτέλεσμα του νόμου της αυξανόμενης παραγωγικότητας του χρόνου εργασίας, αποτέλεσμα των διαταραχών της ίδιας της σχετικής αξίας που δημιουργούνται από τη δική της ενύπαρκτη αρχή, τον χρόνο εργασίας. Η μη-μετατρεψιμότητα των ωριαίων κουπονιών για την οποία μιλά-

με τώρα δεν είναι παρά μια άλλη έκφραση για τη μη-μετατρεψιμότητα ανάμεσα σε πραγματική και αγοραία αξία, ανάμεσα σε ανταλλακτική αξία και τιμή. Αντίθετα απ' όλα τα άλλα εμπορεύματα το ωριαίο κουπόνι θα αντιπροσώπευε έναν ιδεατό χρόνο εργασίας που θ' ανταλλαζόταν άλλοτε με περισσότερο κι άλλοτε με λιγότερο πραγματικό χρόνο εργασίας, και που θα αποκτούσε στο κουπόνι μια χωριστή, δική του ύπαρξη αντίστοιχη μ' αυτή την πραγματική ανισότητα. Το γενικό ισοδύναμο, μέσο κυκλοφορίας και μέτρο των εμπορευμάτων θα πρόβαλλε απέναντι στα εμπορεύματα πάλι σαν εξατομικευμένο, υποκείμενο σε δικούς του νόμους, αποξενωμένο – με όλες δηλαδή τις ιδιότητες του σημερινού χρήματος, χωρίς να προσφέρει τις υπηρεσίες του τελευταίου. Αλλά η σύγχυση θάπαιρνε ολότελα διαφορετικές διαστάσεις, καθώς το μέσο όπου συγκρίνονται τα εμπορεύματα, οι αντικειμενοποιημένες αυτές ποσότητες χρόνου εργασίας, θα είταν όχι ένα τρίτο εμπόρευμα αλλά το ίδιο το μέτρο της αξίας τους, ο ίδιος ο χρόνος εργασίας. Το εμπόρευμα α, η αντικειμενοποίηση 3 ωρών χρόνου εργασίας, είναι = 2 κουπόνια ωρών εργασίας· το εμπόρευμα β, η αντικειμενοποίηση επίσης 3 ωρών χρόνου εργασίας, είναι = 4 κουπόνια ωρών εργασίας. Η αντίφαση αυτή εκφράζεται πραγματικά, αλλά συγκαλυμένα, στις χρηματικές τιμές. Η διαφορά ανάμεσα σε τιμή και αξία, ανάμεσα στο εμπόρευμα όπως μετριέται με τον χρόνο εργασίας που το παράγει, και το προϊόν του χρόνου εργασίας με τον οποίο το εμπόρευμα ανταλλάζεται – αυτή η διαφορά απαιτεί ένα τρίτο εμπόρευμα σαν μέτρο όπου θα εκφράζεται η πραγματική ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος. *Επειδή η τιμή δεν είναι ίση με την αξία, γιαυτό το στοιχείο που καθορίζει την αξία – ο χρόνος εργασίας – δεν μπορεί να είναι το στοιχείο όπου εκφράζονται οι τιμές· γιατί ο χρόνος εργασίας θάπρεπε τότε να εκφράζει τον εαυτό του ταυτόχρονα σαν το καθοριστικό και το μη-καθοριστικό, σαν το ίσο και άνισο του εαυτού του.* Επειδή ο χρόνος εργασίας σαν μέτρο αξίας υπάρχει μόνο ιδεατά, δεν μπορεί να χρησιμεύει σαν το υλικό όπου συγκρίνονται οι τιμές. (Εδώ φωτίζεται ταυτόχρονα το πώς και γιατί η αξιακή σχέση αποκτά στο χρήμα μια υλική και ξεχωριστή ύπαρξη. Αυτό να αναλυθεί παραπέρα.) Η διαφορά ανάμεσα σε τιμή και αξία απαιτεί οι αξίες σαν τιμές να μετριούνται μ' ένα μέτρο διαφορετικό από το δικό τους. Η τιμή σε διάκριση από την αξία είναι αναγκαστικά *χρηματική τιμή*. Εδώ γίνεται φανερό πως η *ονομαστική* διαφορά ανάμεσα σε τιμή και αξία καθορίζεται από την *πραγματική* τους διαφορά.

Εμπόρευμα α = 1 σελίνι (δηλαδή = $^{1}/_{x}$ αργύρου)· εμπόρευμα β = 2 σελίνια (δηλαδή $^{2}/_{x}$ αργύρου). Άρα εμπόρευμα β = με τη διπλάσια αξία του εμπορεύματος α. Η αξιακή σχέση ανάμεσα στο α και το β εκφράζεται με την αναλογία στην οποία και τα δυο ανταλλάζονται με την ποσότητα ενός τρίτου εμπορεύματος, με άργυρο· όχι με μια σχέση αξίας.

Κάθε εμπόρευμα (προϊόν ή παραγωγικό εργαλείο) είναι = με την αντικειμενοποίηση ενός καθορισμένου χρόνου εργασίας. Η αξία του, η αναλογία στην οποία ανταλλάζεται με άλλα εμπορεύματα ή άλλα εμπορεύματα ανταλλάζονται μ' αυτό είναι = με την πραγματοποιημένη μέσα του ποσότητα χρόνου εργασίας. Αν πχ. το εμπόρευμα = 1 ώρα εργασίας, τότε ανταλλάζεται με όλα τα άλλα εμπορεύματα που είναι προϊόντα 1 ώρας χρόνου εργασίας. (Ολόκληρος αυτός ο συλλογισμός βασίζεται στην προϋπόθεση ότι η ανταλλακτική αξία είναι = με την αγοραία αξία· ότι η πραγματική αξία είναι = με την τιμή.) Η αξία του εμπορεύματος διαφέρει από το ίδιο το εμπόρευμα. Αξία (ανταλλακτική αξία) είναι το εμπόρευμα μόνο στην ανταλ-

λαγή (πραγματική ή φανταστική): αξία δεν είναι απλά η ανταλλακτική ικανότητα αυτού του εμπορεύματος γενικά, αλλά η ειδική του ανταλλαξιμότητα. Είναι ταυτόχρονα ο δείκτης της αναλογίας στην οποία το εμπόρευμα ανταλλάζεται με άλλα εμπορεύματα, και ο δείκτης της αναλογίας στην οποία έχει ήδη ανταλλαγεί με άλλα εμπορεύματα (με υλοποιημένο χρόνο εργασίας) στην παραγωγή· είναι η ποσοτικά καθορισμένη του ανταλλαξιμότητα. Τα εμπορεύματα, πχ. ένας πήχυς βαμβάκι κι ένα μετράδι λάδι, διαφέρουν φυσικά σαν βαμβάκι και λάδι, έχουν διαφορετικές ιδιότητες, μετριούνται με διαφορετικά μέτρα, είναι ασύμμετρα. Σαν αξίες, όλα τα εμπορεύματα είναι ποιοτικά ίδια και διαφέρουν μόνο ποσοτικά, όλα τους λοιπόν μετρούν και αναπληρώνουν το ένα το άλλο (ανταλλάζονται, είναι μετατρέψιμα το ένα στο άλλο) σε καθορισμένες ποσοτικές αναλογίες. Η αξία είναι η κοινωνική τους σχέση, η οικονομική τους ποιότητα. Ένα βιβλίο που έχει μια ορισμένη αξία κι ένα καρβέλι ψωμί που έχει την ίδια αξία ανταλλάζονται μεταξύ τους, αποτελούν την ίδια αξία απλά και μόνο σε διαφορετικό υλικό. Σαν αξία, το εμπόρευμα είναι ταυτόχρονα ισοδύναμο για όλα τα άλλα εμπορεύματα σε μια καθορισμένη αναλογία. Σαν αξία, το εμπόρευμα αποτελεί ισοδύναμο· σαν ισοδύναμο, έχουν μέσα του σβήσει όλες οι φυσικές του ιδιότητες· δεν βρίσκεται πια σε ποιοτική, ιδιαίτερη σχέση προς τα άλλα εμπορεύματα· αντίθετα, είναι τόσο το γενικό μέτρο όσο και ο γενικός αντιπρόσωπος και το γενικό ανταλλακτικό μέσο όλων των άλλων εμπορευμάτων. Σαν αξία, είναι *χρήμα*. Επειδή όμως το εμπόρευμα – ή καλύτερα, το προϊόν ή το παραγωγικό εργαλείο – διαφέρει από τον εαυτό του σαν αξία, γιαυτό και σαν αξία διαφέρει από τον εαυτό του σαν προϊόν. Η ιδιότητα του εμπορεύματος να είναι αξία όχι μόνο μπορεί, αλλά και πρέπει αναγκαστικά να αποκτήσει και μια ύπαρξη διαφορετική από τη φυσική του ύπαρξη. Γιατί; Επειδή τα εμπορεύματα σαν αξίες διαφέρουν ανάμεσά τους μόνο ποσοτικά, πρέπει κάθε εμπόρευμα να διαφέρει ποιοτικά από τη δική του αξία. Η αξία του πρέπει άρα να έχει και μια ύπαρξη που να μπορεί να διακριθεί ποιοτικά απ' αυτό· και στην πραγματική ανταλλαγή αυτή η δυνατότητα αποχωρισμού γίνεται αναγκαστικά πραγματικός αποχωρισμός, γιατί η φυσική ανομοιότητα των εμπορευμάτων έρχεται αναγκαστικά σε αντίφαση με την οικονομική τους ισοδυναμία, και οι δυο ιδιότητες μπορούν να συνυπάρξουν μόνο με το να αποκτήσει το εμπόρευμα μια διπλή ύπαρξη, δίπλα στη φυσική του μια καθαρά οικονομική, όπου να είναι απλό σύμβολο, ένα γράμμα που παριστάνει μια σχέση παραγωγής, ένα απλό σύμβολο της δικής του αξίας. Σαν αξία, κάθε εμπόρευμα είναι εξίσου διαιρετό· στη φυσική του ύπαρξη όχι. Σαν αξία, δεν αλλάζει όσες μεταμορφώσεις και μορφές ύπαρξης κι αν διατρέξει· στην πραγματικότητα, τα εμπορεύματα ανταλλάζονται ακριβώς επειδή είναι ανόμοια και αντιστοιχούν σε διαφορετικά συστήματα αναγκών. Σαν αξία είναι γενικό, σαν πραγματικό εμπόρευμα είναι μια ιδιαιτερότητα. Σαν αξία είναι πάντα ανταλλάξιμο· στην πραγματική ανταλλαγή είναι ανταλλάξιμο μόνο όταν εκπληρώνει ιδιαίτερους όρους. Σαν αξία, το μέτρο της ανταλλαξιμότητάς του καθορίζεται απ' αυτό το ίδιο: η ανταλλακτική αξία εκφράζει ακριβώς την αναλογία στην οποία αναπληρώνει άλλα εμπορεύματα· στην πραγματική ανταλλαγή είναι ανταλλάξιμο μόνο σε ποσότητες που συνδέονται με τις φυσικές του ιδιότητες και αντιστοιχούν στις ανάγκες των συναλλασσομένων. (Μ' ένα λόγο, όλες οι ιδιότητες που απαριθμούνται σαν ιδιότητες ειδικά του χρήματος είναι ιδιότητες του εμπορεύματος σαν ανταλλακτικής αξίας· του προϊόντος σαν αξίας σε διάκριση από την αξία σαν προϊ- |13|

όν.) (Η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος, σαν ιδιαίτερη ύπαρξη δίπλα στο ίδιο το εμπόρευμα, είναι *χρήμα*· είναι η μορφή όπου όλα τα εμπορεύματα μοιάζουν, εξισώνονται, μετριούνται· σ' αυτήν αναλύονται όλα τα εμπορεύματα, αυτή διαλύεται μέσα σ' όλα τα εμπορεύματα· το γενικό ισοδύναμο.) Κάθε στιγμή, στους λογαριασμούς, στη λογιστική κλπ. μετατρέπουμε τα εμπορεύματα σε σύμβολα αξίας, τα καθορίζουμε σαν απλές ανταλλακτικές αξίες, κάνοντας αφαίρεση από το υλικό τους και όλες τις φυσικές τους ιδιότητες. Στο χαρτί, στο νου η μεταμόρφωση αυτή γίνεται απλά με την αφαίρεση· στην πραγματική όμως ανταλλαγή χρειάζεται μια πραγματική *διαμεσολάβηση*, ένα μέσο για να πετύχει αυτή την αφαίρεση. Το εμπόρευμα στις φυσικές του ιδιότητες δεν είναι ούτε αδιάκοπα ανταλλάξιμο, ούτε ανταλλάξιμο με *κάθε άλλο εμπόρευμα*· δεν είναι ανταλλάξιμο στη φυσική του ισότητα με τον εαυτό του· αλλά σαν άνισο προς τον εαυτό του, σαν κάτι το ανόμοιο προς τον εαυτό του, σαν κάτι που έχει τοποθετηθεί σαν ανταλλακτική αξία. Πρέπει να το μετατρέψουμε πρώτα στον εαυτό του σαν ανταλλακτική αξία, για να συγκρίνουμε ύστερα και να ανταλλάξουμε αυτή την ανταλλακτική αξία με άλλες. Στην πιο πρωτόγονη ανταλλαγή σε είδος, όταν ανταλλάζονται μεταξύ τους δυο εμπορεύματα, καθένα τους εξισώνεται πρώτα μ' ένα σύμβολο που εκφράζει την ανταλλακτική του αξία· για παράδειγμα, σε ορισμένους Νέγρους των ακτών της Δυτικής Αφρικής, = x ράβδοι. Το ένα εμπόρευμα είναι = 1 ράβδος· το άλλο = 2 ράβδοι. Σ' αυτή την αναλογία ανταλλάζονται. Τα εμπορεύματα μετατρέπονται σε ράβδους πρώτα στο νου και στη γλώσσα, πριν ανταλλαγούν το ένα με το άλλο. Εκτιμούνται πριν ανταλλαγούν, και για να εκτιμηθούν πρέπει να οδηγηθούν σε ορισμένες αριθμητικές μεταξύ τους αναλογίες. Για να οδηγηθούν σε τέτοιες αριθμητικές αναλογίες και να γίνουν σύμμετρα πρέπει να αποκτήσουν τον ίδιο παρονομαστή (την ίδια μονάδα). (Η ράβδος έχει απλά φανταστική ύπαρξη· όπως και γενικά, μια σχέση μονάχα με την αφαίρεση μπορεί ν' αποκτήσει ιδιαίτερη ενσάρκωση, να εξατομικευτεί με τη σειρά της η ίδια.) Για να καλυφθεί στην ανταλλαγή το πλεόνασμα της μιας αξίας πάνω απ' την άλλη, για να εξοφληθεί το υπόλοιπο χρειάζεται, στην πιο πρωτόγονη ανταλλαγή σε είδος όπως και σήμερα στο διεθνές εμπόριο, πληρωμή σε χρήμα.

Τα προϊόντα (ή οι δραστηριότητες) ανταλλάζονται μόνο σαν εμπορεύματα· στην ίδια την ανταλλαγή τα εμπορεύματα υπάρχουν μόνο σαν αξίες· μονάχα σαν τέτοιες συγκρίνονται. Για να καθορίσω το βάρος ψωμιού που μπορώ ν' ανταλλάξω μ' ένα πήχυ λινό εξισώνω πρώτα τον πήχυ λινό με την ανταλλακτική του αξία, δηλαδή = $^1/_x$ χρόνο εργασίας. Όμοια, εξισώνω τη λίβρα ψωμί με την ανταλλακτική της αξία = $^1/_x$ ή $^2/_x$ κλπ. χρόνο εργασίας.
|14| Τοποθετώ καθένα από τα εμπορεύματα σαν = μ' ένα τρίτο· σαν άνισο δηλαδή προς τον εαυτό του. Αυτό το τρίτο, που διαφέρει κι από τα δυο – αφού εκφράζει μια σχέση – υπάρχει αρχικά στο νου, στη φαντασία· όπως και γενικά, τις σχέσεις μόνο να τις *σκεφτεί* κανείς μπορεί, όταν πρόκειται να εντοπιστούν σε διάκριση από τα σχετιζόμενα υποκείμενα. Καθώς ένα προϊόν (ή μια δραστηριότητα) γίνεται ανταλλακτική αξία, δε μετατρέπεται μόνο σε μια ορισμένη ποσοτική σχέση, μιαν αριθμητική αναλογία – δηλαδή έναν αριθμό που εκφράζει ποια ποσότητα από άλλα εμπορεύματα είναι ίση μ' αυτό, αποτελεί το ισοδύναμό του, ή σε ποια αναλογία αυτό αποτελεί το ισοδύναμο άλλων εμπορευμάτων – αλλά πρέπει ταυτόχρονα να μετατραπεί και ποιοτικά, να μεταφραστεί σ' ένα άλλο στοιχείο, ώστε και τα δυο εμπορεύματα να γίνουν μεγέθη ρητά, της ίδιας μονάδας, άρα σύμμετρα. Το εμ-

πόρευμα πρέπει πρώτα να μεταφραστεί σε χρόνο εργασίας, δηλαδή σε κάτι ποιοτικά διαφορετικό απ' αυτό (ποιοτικά διαφορετικό 1) γιατί το εμπόρευμα δεν είναι χρόνος εργασίας σαν χρόνος εργασίας, αλλά υλοποιημένος χρόνος εργασίας· χρόνος εργασίας στη μορφή όχι της κίνησης αλλά της ηρεμίας· όχι της διαδικασίας αλλά του αποτελέσματος· 2) γιατί το εμπόρευμα δεν είναι η αντικειμενοποίηση του χρόνου εργασίας γενικά, που υπάρχει μόνο στη φαντασία (ο χρόνος εργασίας δεν είναι ο ίδιος παρά η χωρισμένη από την ποιότητά της, ποσοτικά μόνο διαφοροποιημένη εργασία), αλλά το συγκεκριμένο αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης, φυσικά–καθορισμένης εργασίας που διαφέρει ποιοτικά από άλλες), για να συγκριθεί ύστερα σαν καθορισμένη ποσότητα χρόνου εργασίας, καθορισμένο εργασιακό μέγεθος με άλλες ποσότητες χρόνου εργασίας, με άλλα εργασιακά μεγέθη. Για την απλή σύγκριση των προϊόντων με τον ιδεατό τους αξιακό καθορισμό – για την εκτίμηση των προϊόντων – ο μετασχηματισμός αυτός αρκεί να γίνει στο νου (μετασχηματισμός όπου το προϊόν υπάρχει απλά σαν έκφραση ποσοτικών σχέσεων παραγωγής). Στη σύγκριση των εμπορευμάτων η αφαίρεση αυτή είναι αρκετή· στην πραγματική ανταλλαγή η αφαίρεση πρέπει πάλι να αντικειμενοποιηθεί, να συμβολιστεί, να πραγματοποιηθεί μ' ένα σύμβολο. Η αναγκαιότητα αυτή εμφανίζεται γιατί: 1) όπως είπαμε ήδη, τα εμπορεύματα που πρόκειται ν' ανταλλαγούν μετατρέπονται και τα δυο στο νου σε κοινές αναλογίες μεγέθους, σε ανταλλακτικές αξίες, κι έτσι εκτιμούνται το ένα απέναντι στο άλλο. Αν όμως τώρα πρόκειται πραγματικά ν' ανταλλαγούν, οι φυσικές τους ιδιότητες έρχονται σ' αντίφαση με τον προσδιορισμό τους σαν ανταλλακτικών αξιών, σαν απλά ρητών αριθμών. Δεν είναι κατά βούληση διαιρετά κλπ. 2) Στην πραγματική ανταλλαγή ανταλλάζονται πάντα ιδιαίτερα εμπορεύματα με ιδιαίτερα εμπορεύματα· και η ανταλλαξιμότητα κάθε εμπορεύματος, όπως και η αναλογία στην οποία είναι ανταλλάξιμο, εξαρτιέται από τοπικές και χρονικές συνθήκες κλπ. Η μετατροπή όμως του εμπορεύματος σε ανταλλακτική αξία δεν το εξισώνει με κάποιο άλλο συγκεκριμένο εμπόρευμα αλλά το εκφράζει σαν ισοδύναμο, εκφράζει τη σχέση ανταλλαξιμότητάς του προς όλα τα άλλα εμπορεύματα. Η σύγκριση αυτή, που στο νου γίνεται μεμιάς, υλοποιείται στην πραγματικότητα μόνο μέσα σ' ένα συγκεκριμένο κύκλο, καθορισμένο από τις ανάγκες, και μόνο διαδοχικά. (Για παράδειγμα, ανταλλάζω σταδιακά ένα εισόδημα 100 ταλήρων, όπως επιβάλλουν οι ανάγκες μου, μ' ένα ολόκληρο κύκλο εμπορευμάτων που το άθροισμά τους είναι = με την ανταλλακτική αξία των 100 ταλήρων.) Ώστε η ανταλλαγή μ' ένα ξεχωριστό εμπόρευμα δεν είναι αρκετή για να πραγματοποιήσει μεμιάς το εμπόρευμα σαν ανταλλακτική αξία και να του δόσει την καθολική επίδραση της ανταλλακτικής αξίας. Το εμπόρευμα πρέπει να ανταλλαγεί μ' ένα τρίτο πράγμα, που να μην είναι πάλι κι αυτό ένα ξεχωριστό εμπόρευμα αλλά το σύμβολο του εμπορεύματος σαν εμπορεύματος, της ίδιας της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος· *που να αντιπροσωπεύει, λοιπόν, ας πούμε τον χρόνο εργασίας σαν τέτοιον* – ας πούμε ένα κομάτι χαρτί ή πετσί που να αντιπροσωπεύει ένα κλασματικό μέρος χρόνου εργασίας. (Ένα τέτοιο σύμβολο προϋποθέτει τη γενική αναγνώριση· δεν μπορεί να είναι παρά μόνο κοινωνικό σύμβολο· δεν εκφράζει, πραγματικά, παρά μια κοινωνική σχέση.) Το σύμβολο αυτό αντιπροσωπεύει τα κλασματικά μέρη του χρόνου εργασίας· την ανταλλακτική αξία σε τέτοια κλασματικά μέρη που να μπορούν με απλό αριθμητικό συνδυασμό να εκφράσουν όλες τις σχέσεις των ανταλλακτικών αξιών μεταξύ τους. Το σύμβολο αυτό, το υλικό

αυτό σημάδι της ανταλλακτικής αξίας είναι προϊόν της ίδιας της ανταλλαγής, δεν αποτελεί την εκτέλεση κάποιας a priori [προκατασκευασμένης] Ιδέας. (Στην πραγματικότητα το εμπόρευμα που χρησιμοποιείται σαν μεσολαβητής της ανταλλαγής σταδιακά μόνο μετατρέπεται σε χρήμα, σε σύμβολο· μόλις συντελεστεί αυτή η μετατροπή μπορεί πάλι κι αυτό το ίδιο να αντικατασταθεί από ένα σύμβολο του εαυτού του. Τώρα γίνεται συνειδητό σύμβολο της ανταλλακτικής αξίας.)

Η διαδικασία είναι λοιπόν απλά η ακόλουθη: Το προϊόν γίνεται εμπόρευμα, δηλαδή *απλό συνθετικό στοιχείο της ανταλλαγής*. Το εμπόρευμα μετατρέπεται σε ανταλλακτική αξία. Για να εξισωθεί με τον εαυτό του σαν ανταλλακτική αξία αλλάζεται μ' ένα σύμβολο που αντιπροσωπεύει το εμπόρευμα με την ιδιότητα της ανταλλακτικής αξίας σαν τέτοιας. Σαν τέτοια συμβολισμένη ανταλλακτική αξία, το εμπόρευμα μπορεί τότε πάλι ν' ανταλλαγεί με κάθε άλλο εμπόρευμα σε καθορισμένες αναλογίες. Το ότι το προϊόν γίνεται εμπόρευμα, και το εμπόρευμα ανταλλακτική αξία, δίνει στο προϊόν μια διπλή ύπαρξη πρώτα στο νου. Ο ιδεατός αυτός διπλασιασμός εξελίσσεται (και εξελίσσεται αναγκαστικά) στο να εμφανίζεται το εμπόρευμα στην πραγματική ανταλλαγή διπλά: από τη μια σαν φυσικό προϊόν, από την άλλη σαν ανταλλακτική αξία. Δηλαδή η ανταλλακτική του αξία αποκτά μια ύπαρξη υλικά διαχωρισμένη απ' αυτό.

|15| Ο προσδιορισμός του προϊόντος στην ανταλλακτική αξία συνεπάγεται λοιπόν αναγκαστικά ότι η ανταλλακτική αξία αποκτά μια διαχωρισμένη από το προϊόν, αποσπασμένη ύπαρξη. Η ανταλλακτική αξία που έχει αποσπαστεί από τα ίδια τα εμπορεύματα και υπάρχει η ίδια σαν ένα εμπόρευμα δίπλα σ' αυτά είναι – *χρήμα*. Στο *χρήμα*, όλες οι ιδιότητες του εμπορεύματος σαν ανταλλακτικής αξίας εμφανίζονται σαν ένα αντικείμενο διαφορετικό από το εμπόρευμα, σαν μια κοινωνική μορφή ύπαρξης αποσπασμένη από τη φυσική του υπαρξιακή μορφή. (Αυτό να καταδειχτεί παραπέρα, καθώς θα απαριθμούνται οι συνηθισμένες ιδιότητες του χρήματος.) (Το υλικό όπου εκφράζεται αυτό το σύμβολο δεν είναι καθόλου αδιάφορο, όσο ποικίλο κι αν εμφανίζεται ιστορικά. Η εξέλιξη της κοινωνίας επεξεργάζεται μαζί με το σύμβολο και το υλικό που ολοένα περισσότερο του αντιστοιχεί, και που η κοινωνία προσπαθεί ύστερα πάλι ν' αποτινάξει· ένα σύμβολο, όταν δεν είναι αυθαίρετο, απαιτεί την παρουσία ορισμένων όρων στο υλικό που το παριστάνει. Έτσι, για παράδειγμα, τα σύμβολα των λέξεων έχουν μια ιστορία. Αλφαβητική γραφή κλπ.). Η ανταλλακτική αξία του προϊόντος δημιουργεί λοιπόν το χρήμα δίπλα στο προϊόν. Τώρα, όπως είναι αδύνατο να καταργήσει κανείς τις περιπλοκές και αντιφάσεις που προέρχονται από την ύπαρξη του χρήματος δίπλα στα ιδιαίτερα εμπορεύματα αλλάζοντας τη μορφή του χρήματος (παρόλο που μια ανώτερη μορφή του χρήματος μπορεί να αποφύγει δυσκολίες που ανήκουν σε μια κατώτερη), εξίσου αδύνατο είναι να καταργηθεί το ίδιο το χρήμα όσο η ανταλλακτική αξία εξακολουθεί να αποτελεί την κοινωνική μορφή των προϊόντων. Αυτό είναι απαραίτητο να το δούμε ξεκάθαρα, για να μη βάζουμε στον εαυτό μας καθήκοντα αδύνατα, και για να γνωρίζουμε μέσα σε ποια όρια οι χρηματικές μεταρυθμίσεις και οι κυκλοφοριακές μετατροπές μπορούν να αναμορφώσουν τις σχέσεις παραγωγής και τις κοινωνικές σχέσεις που βασίζονται πάνω τους.

Οι ιδιότητες του χρήματος – 1) μέτρο της εμπορευματικής ανταλλαγής· 2) ανταλλακτικό μέσο· 3) αντιπρόσωπος των εμπορευμάτων (και γιαυτό, το αντικείμενο των συμβάσεων)· 4) γενικό εμπόρευμα δίπλα στα ιδιαίτερα εμ-

πορεύματα – προκύπτουν όλες τους απλά από τον προσδιορισμό του σαν αποχωρισμένη από τα ίδια τα εμπορεύματα και αντικειμενοποιημένη ανταλλακτική αξία. (Χάρη στην ιδιότητα να είναι το γενικό εμπόρευμα απέναντι σ' όλα τα άλλα, να είναι η ενσάρκωση της ανταλλακτικής τους αξίας, το χρήμα γίνεται ταυτόχρονα η πραγματοποιημένη και πάντα-πραγματοποιήσιμη μορφή του κεφαλαίου· γίνεται η πάντοτε-έγκυρη μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου, κι αυτή η ιδιότητα προβάλλει στις διαροές χρυσού· αυτή κάνει το κεφάλαιο να εμφανίζεται ιστορικά στην αρχή αποκλειστικά με τη μορφή του χρήματος· αυτή, τέλος, εξηγεί τη συνάρτηση του χρήματος με το επιτόκιο και την επίδρασή του πάνω στο τελευταίο.)

Όσο περισσότερο η παραγωγή διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο που κάθε παραγωγός έρχεται να εξαρτηθεί από την ανταλλακτική αξία του προϊόντος του, όσο περισσότερο δηλαδή το προϊόν γίνεται πραγματικά ανταλλακτική αξία και η ανταλλακτική αξία γίνεται το άμεσο αντικείμενο της παραγωγής, τόσο περισσότερο αναπτύσσονται αναγκαστικά οι *χρηματικές σχέσεις* και οι αντιφάσεις που ενυπάρχουν στη *χρηματική σχέση*, τη σχέση του προϊόντος προς τον εαυτό του σαν χρήμα. Η ανάγκη για ανταλλαγή και η μετατροπή του προϊόντος σε καθαρή ανταλλακτική αξία αναπτύσσονται στον ίδιο βαθμό με τον καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή με τον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής. Αλλά καθώς αυξάνεται ο τελευταίος, στον ίδιο βαθμό αυξάνεται και η δύναμη του *χρήματος*, δηλαδή η ανταλλακτική σχέση παγιώνεται σαν μια εξωτερική απέναντι στους παραγωγούς και ανεξάρτητη απ' αυτούς δύναμη. Αυτό που στην αρχή εμφανιζόταν σαν μέσο για την προώθηση της παραγωγής γίνεται μια ξένη προς τους παραγωγούς σχέση. Στην ίδια αναλογία που οι παραγωγοί εξαρτιούνται από την ανταλλαγή, η ανταλλαγή φαίνεται να γίνεται ανεξάρτητη απ' αυτούς και να βαθαίνει το χάσμα ανάμεσα στο προϊόν σαν προϊόν και το προϊόν σαν ανταλλακτική αξία. Δεν προκαλεί το χρήμα αυτές τις αντιθέσεις και αντιφάσεις· αντίθετα, η ανάπτυξη αυτών των αντιφάσεων και αντιθέσεων προκαλεί τη φαινομενικά υπερβατική δύναμη του χρήματος. (Να αναλυθεί η επίδραση της μετατροπής όλων των σχέσεων σε χρηματικές σχέσεις: του φόρου σε είδος σε χρηματικό φόρο, της φυσικής προσόδου σε χρηματική πρόσοδο, της στρατιωτικής υπηρεσίας σε μισθοφορικό στρατό, όλων γενικά των προσωπικών παροχών σε χρηματικές παροχές, της πατριαρχικής εργασίας, της εργασίας των δούλων, των δουλοπάροικων, της συντεχνιακής εργασίας σε καθαρά μισθωτή εργασία.)

Το προϊόν γίνεται εμπόρευμα· το εμπόρευμα γίνεται ανταλλακτική αξία· η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος είναι η ενύπαρκτη σ' αυτό χρηματική ιδιότητα· αυτή η χρηματική του ιδιότητα αποχωρίζεται απ' αυτό με τη μορφή του χρήματος, αποκτά μια γενική κοινωνική ύπαρξη, διαχωρισμένη απ' όλα τα ιδιαίτερα εμπορεύματα και τον φυσικό τους τρόπο ύπαρξης· η σχέση του προϊόντος προς τον εαυτό του σαν ανταλλακτική αξία γίνεται σχέση του προς ένα χρήμα που υπάρχει δίπλα στο προϊόν, δηλαδή σχέση όλων των προϊόντων προς το υπαρκτό έξω απ' όλα τα προϊόντα χρήμα. Όπως η πραγματική ανταλλαγή των προϊόντων παράγει την ανταλλακτική τους αξία, έτσι και η ανταλλακτική τους αξία παράγει το χρήμα.

Το επόμενο ερώτημα που προβάλλει τώρα είναι: Η ύπαρξη του χρήματος δίπλα στα εμπορεύματα, δεν κρύβει μέσα της εξαρχής αντιφάσεις που συνδέονται μ' αυτή την ίδια τη σχέση;

Πρώτο: Το απλό γεγονός ότι το εμπόρευμα υπάρχει διπλά, τη μια σαν

συγκεκριμένο προϊόν που περιέχει ιδεατά (περιέχει σε λανθάνουσα μορφή) την ανταλλακτική του αξία στη φυσική του μορφή ύπαρξης, κι ύστερα σαν εκδηλωμένη ανταλλακτική αξία (*χρήμα*), που έχει αποβάλει πάλι κάθε συνάρτηση με τη φυσική μορφή ύπαρξης του προϊόντος, αυτή η διπλή *διαφοροποιημένη* ύπαρξη περνά αναγκαστικά στη *διαφορά*, η διαφορά στην *αντίθε-*
|16| *ση* και *αντίφαση*. Η ίδια αντίφαση ανάμεσα στην ιδιαίτερη φύση του εμπορεύματος σαν προϊόντος και την γενική του φύση σαν ανταλλακτικής αξίας, αντίφαση που δημιούργησε την αναγκαιότητα να τοποθετηθεί το εμπόρευμα διπλά, τη μια φορά σαν αυτό το συγκεκριμένο εμπόρευμα, την άλλη φορά σαν χρήμα, η αντίφαση ανάμεσα στις ιδιαίτερες φυσικές του ιδιότητες και τις γενικές κοινωνικές του ιδιότητες, περιέχει εξαρχής τη δυνατότητα οι δυο αυτές χωριστές μορφές ύπαρξης του εμπορεύματος να μην είναι μετατρέψιμες η μια στην άλλη. Η ανταλλαξιμότητα του εμπορεύματος υπάρχει, με τη μορφή του χρήματος, σαν ένα πράγμα δίπλα στο εμπόρευμα, σαν κάτι διαφορετικό απ' αυτό, που δεν ταυτίζεται πια άμεσα μ' αυτό. Από τη στιγμή που το χρήμα είναι ένα εξωτερικό πράγμα δίπλα στο εμπόρευμα, η ανταλλαξιμότητα του εμπορεύματος απέναντι στο χρήμα συνδέεται αμέσως με εξωτερικούς όρους, που μπορεί να συντρέξουν ή όχι· βρίσκεται στη διάθεση εξωτερικών συνθηκών. Το εμπόρευμα ζητιέται στην ανταλλαγή εξαιτίας των φυσικών του ιδιοτήτων, εξαιτίας των αναγκών των οποίων είναι αντικείμενο. Το χρήμα, αντίθετα, ζητιέται μόνο για την ανταλλακτική του αξία, σαν ανταλλακτική αξία. Ώστε, το αν το εμπόρευμα είναι μετατρέψιμο σε χρήμα, αν μπορεί να ανταλλαγεί με χρήμα, αν τη θέση του μπορεί να πάρει η ανταλλακτική του αξία εξαρτιέται από περιστάσεις που άμεσα δεν έχουν καμιά σχέση με το εμπόρευμα σαν ανταλλακτική αξία και είναι ανεξάρτητες απ' αυτό. Η μετατρεψιμότητα του εμπορεύματος εξαρτιέται από τις φυσικές ιδιότητες του προϊόντος· η μετατρεψιμότητα του χρήματος ταυτίζεται με την ύπαρξή του σαν συμβολισμένης ανταλλακτικής αξίας. Γεννιέται λοιπόν η δυνατότητα, το εμπόρευμα στη συγκεκριμένη του μορφή σαν προϊόν να μη μπορεί πια ν' ανταλλαγεί, να εξισωθεί με τη γενική του μορφή σαν χρήμα.

Η ανταλλαξιμότητα του εμπορεύματος, με το να υπάρχει σαν χρήμα έξω από το εμπόρευμα, έγινε κάτι διαφορετικό από το εμπόρευμα, ξένο προς αυτό· κάτι με το οποίο το εμπόρευμα πρέπει πρώτα να εξισωθεί, που άρα αρχικά τού είναι άνισο· ενώ η εξίσωση έρχεται η ίδια να εξαρτηθεί από εξωτερικές συνθήκες, γίνεται άρα τυχαία.

Δεύτερο: Όπως η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος υπάρχει διπλά, σαν το συγκεκριμένο εμπόρευμα και σαν χρήμα, έτσι και η πράξη της ανταλλαγής διασπάται σε δυο ανεξάρτητες μεταξύ τους πράξεις: ανταλλαγή του εμπορεύματος με χρήμα, ανταλλαγή του χρήματος με εμπόρευμα· αγορά και πώληση. Καθώς τώρα αυτές οι πράξεις απόκτησαν μια τοπικά και χρονικά χωριστή και αμοιβαία-αδιάφορη μορφή ύπαρξης, η άμεση ταυτότητά τους παύει. Μπορεί να αντιστοιχούν ή να μην αντιστοιχούν η μια στην άλλη· μπορεί να καλύπτονται ή όχι· μπορεί να βρεθούν σε δυσαναλογία μεταξύ τους. Θα προσπαθούν βέβαια πάντα να εξισωθούν· στη θέση όμως της προηγούμενης άμεσης ισότητας προβάλλει τώρα η αδιάκοπη εξισωτική κίνηση, που προϋποθέτει ακριβώς την αδιάκοπη ανίσωση. Η συμφωνία μπορεί τώρα να μην είναι εφικτή παρά μόνο μέσα από τις πιο ακραίες παραφωνίες.

Τρίτο: Με τον χωρισμό αγοράς και πώλησης, τη διάσπαση της ανταλλαγής σε δυο τοπικά και χρονικά ανεξάρτητες μεταξύ τους πράξεις, προβάλλει και μια άλλη καινούρια σχέση.

Όπως η ανταλλαγή διασπάται η ίδια σε δυο ανεξάρτητες μεταξύ τους πράξεις, έτσι και η συνολική κίνηση της ανταλλαγής χωρίζεται η ίδια από τους συναλλασσόμενους, τους παραγωγούς των εμπορευμάτων. Η ανταλλαγή για την ανταλλαγή χωρίζεται από την ανταλλαγή για τα εμπορεύματα. Μια επαγγελματική τάξη εμπόρων παρεμβάλλεται ανάμεσα στους παραγωγούς, μια επαγγελματική τάξη που αγοράζει μόνο για να πουλήσει και πουλά μόνο για να ξαναγοράσει, και που σ' αυτή την πράξη σκοπό δεν έχει την κατοχή των εμπορευμάτων σαν προϊόντων παρά μόνο την απόκτηση ανταλλακτικών αξιών σαν τέτοιων, χρήματος. (Στην απλή ανταλλαγή σε είδος μπορεί να σχηματιστεί μια επαγγελματική τάξη εμπόρων. Επειδή όμως στη διάθεσή της έχει μόνο το πλεόνασμα της παραγωγής των δυο πλευρών, η επιρροή της πάνω στην ίδια την παραγωγή μένει ολότελα δευτερεύουσα, όπως και η συνολική της σημασία.) Στην ανεξαρτητοποίηση της ανταλλακτικής αξίας στο χρήμα, αποσπασμένο από τα προϊόντα, αντιστοιχεί η ανεξαρτητοποίηση της ανταλλαγής (του εμπορίου) σαν λειτουργίας αποσπασμένης από τους συναλλασσόμενους. Η ανταλλακτική αξία είταν το μέτρο της εμπορευματικής ανταλλαγής· σκοπός όμως της τελευταίας είταν η άμεση κατοχή του ανταλλαγμένου εμπορεύματος, η κατανάλωσή του (είτε τώρα η κατανάλωση αυτή βρίσκεται στη χρήση του εμπορεύματος άμεσα σαν προϊόντος, για την ικανοποίηση αναγκών, είτε στη χρήση του πάλι σαν παραγωγικού εργαλείου). Σκοπός του εμπορίου δεν είναι άμεσα η κατανάλωση, αλλά η απόκτηση χρήματος, ανταλλακτικών αξιών. Μ' αυτό τον διπλασιασμό της ανταλλαγής – ανταλλαγής για την κατανάλωση και ανταλλαγής για την ανταλλαγή – γεννιέται μια νέα δυσαναλογία. Ο έμπορος καθοδηγείται στην ανταλλαγή του απλά και μόνο από τη διαφορά ανάμεσα στην τιμή αγοράς και πώλησης των προϊόντων· ο καταναλωτής όμως είναι υποχρεωμένος να αναπληρώσει οριστικά την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος που αγοράζει. Η κυκλοφορία, η ανταλλαγή μέσα στην επαγγελματική τάξη των εμπόρων, και το τέλος της κυκλοφορίας, η ανταλλαγή ανάμεσα στην επαγγελματική τάξη των εμπόρων και τους καταναλωτές, όσο κι αν τελικά βρίσκονται αναγκαστικά σε αλληλεξάρτηση, καθορίζονται από ολότελα διαφορετικούς νόμους και κίνητρα και μπορεί ναρθούν στην πιο μεγάλη αντίφαση μεταξύ τους. Αυτός ο χωρισμός περιέχει ήδη τη δυνατότητα των εμπορικών κρίσεων. Καθώς όμως η παραγωγή δουλεύει άμεσα για το εμπόριο και μόνο έμμεσα για την κατανάλωση, αναγκαστικά εξίσου επηρεάζεται απ' αυτή τη |17| δυσαρμονία ανάμεσα σε εμπόριο και καταναλωτική ανταλλαγή όσο κι από τη μεριά της την παράγει. (Οι σχέσεις ζήτησης και προσφοράς αντιστρέφονται ολότελα.) (Από το καθαυτό εμπόριο χωρίζεται ύστερα πάλι το χρηματεμπόριο.)

Αφορισμοί. (Όλα τα εμπορεύματα είναι φθαρτό χρήμα· το χρήμα είναι το άφθαρτο εμπόρευμα. Όσο περισσότερο αναπτύσσεται ο καταμερισμός της εργασίας, τόσο το άμεσο προϊόν παύει να είναι μέσο ανταλλαγής. Εμφανίζεται η αναγκαιότητα ενός γενικού μέσου ανταλλαγής, δηλαδή ενός ανταλλακτικού μέσου που να είναι ανεξάρτητο από την ιδιαίτερη παραγωγή τού καθενός. Στο χρήμα, η αξία των πραγμάτων έχει χωριστεί από τη δική τους υπόσταση. Το χρήμα είναι αρχικά ο αντιπρόσωπος όλων των αξιών· στην πράξη το πράγμα αντιστρέφεται, και όλα τα πραγματικά προϊόντα και εργασίες γίνονται οι αντιπρόσωποι του χρήματος. Στην άμεση ανταλλαγή σε είδος δεν μπορεί κάθε είδος να ανταλλαγεί με οποιοδήποτε άλλο, και μια

ορισμένη δραστηριότητα μπορεί να ανταλλαγεί με ορισμένα μόνο προϊόντα. Το χρήμα μπορεί να άρει τις δυσκολίες που χαρακτηρίζουν την ανταλλαγή σε είδος μονάχα γενικεύοντάς τες, κάνοντάς τες καθολικές. Είναι απόλυτα αναγκαίο τα συναρτημένα στην ουσία τους στοιχεία που αποχωρίστηκαν με τη βία ν' αποδειχτούν μ' ένα βίαιο ξέσπασμα σαν *χωρισμός* ενός ουσιαστικά συναρτημένου. Η ενότητα επιβάλλεται *βίαια*. Μόλις η εχθρικη διάσπαση οδηγήσει σε εκρήξεις, οι οικονομολόγοι επισημαίνουν την *ουσιαστική ενότητα* και κάνουν αφαίρεση από την αποξένωση. Η απολογητική τους σοφία βρίσκεται στο να ξεχνούν, σ' όλες τις αποφασιστικές στιγμές, τους ίδιους τους δικούς τους προσδιορισμούς. Το προϊόν σαν άμεσο μέσο ανταλλαγής είναι 1) συναρτημένο ακόμα άμεσα με τη φυσική του ποιότητα, άρα περιορίζεται με κάθε τρόπο απ' αυτή· πχ. μπορεί να αλλοιωθεί κλπ.· 2) συναρτημένο με την άμεση ανάγκη που ο άλλος έχει ή δεν έχει γι αυτό ακριβώς το προϊόν, ή και για το δικό του προϊόν. Καθώς το προϊόν της εργασίας και η ίδια η εργασία υποτάσσονται στην ανταλλαγή, έρχεται μια στιγμή που χωρίζονται από τον κάτοχό τους. Το αν απ' αυτό τον χωρισμό θα ξαναγυρίσουν στον κάτοχό τους με διαφορετική μορφή, γίνεται *ζήτημα τύχης*. Με την παρεμβολή του χρήματος στην ανταλλαγή είμαι αναγκασμένος να ανταλλάξω το προϊόν μου με τη γενική ανταλλακτική αξία ή την γενική ανταλλακτική ικανότητα, κι έτσι το προϊόν μου έρχεται να εξαρτηθεί από την γενική συναλλαγή και αποσπάται από τα τοπικά, φυσικά και ατομικά του όρια. Ακριβώς μ' αυτό τον τρόπο μπορεί να πάψει να είναι προϊόν.)

Τέταρτο: Όπως στο χρήμα η ανταλλακτική αξία προβάλλει σαν *γενικό εμπόρευμα* δίπλα σε όλα τα ιδιαίτερα εμπορεύματα, έτσι η ανταλλακτική αξία προβάλλει μ' αυτό τον τρόπο στο χρήμα και σαν *ιδιαίτερο εμπόρευμα* (αφού έχει ιδιαίτερη ύπαρξη) δίπλα σε όλα τα άλλα εμπορεύματα. Όχι μόνο γεννιέται μια δυσαρμονία από το ότι το χρήμα, επειδή υπάρχει μόνο στην ανταλλαγή, προβάλλει σαν η γενική ανταλλακτική ικανότητα απέναντι στην ιδιαίτερη ανταλλακτική ικανότητα των εμπορευμάτων και άμεσα την εξαλείφει, και παρόλ' αυτά εμπόρευμα και χρήμα υποτίθεται πως μένουν αδιάκοπα μετατρέψιμα το ένα στο άλλο· αλλά και το χρήμα έρχεται σε αντίφαση προς τον εαυτό του και τον προσδιορισμό του· γιατί το ίδιο το χρήμα αποτελεί ένα *ιδιαίτερο* εμπόρευμα (ακόμα κι όταν είναι απλό σύμβολο) και άρα στην ανταλλαγή του με άλλα εμπορεύματα υποτάσσεται πάλι σε ιδιαίτερους ανταλλακτικούς όρους που αντιφάσκουν προς τη γενική του χωρίς όρους ανταλλαξιμότητα. (Εδώ δεν έγινε ακόμα καθόλου λόγος για το χρήμα σαν παγιωμένο στην υπόσταση ενός συγκεκριμένου προϊόντος κλπ.). Δίπλα στην ύπαρξή της στο εμπόρευμα η ανταλλακτική αξία απόκτησε μια δική της ύπαρξη στο χρήμα, χωρίστηκε από τη δική της υπόσταση επειδή ακριβώς ο φυσικός καθορισμός αυτής της υπόστασης βρισκόταν σ' αντίφαση προς τον γενικό της προσδιορισμό σαν ανταλλακτικής αξίας. Κάθε εμπόρευμα είναι σαν ανταλλακτική αξία ίσο (ή συγκρίσιμο) με το άλλο (*ποιοτικά*: καθένα δεν αντιπροσωπεύει πια παρά μόνο ένα *ποσοτικό* + ή – της ανταλλακτικής αξίας). Γιαυτό η ισότητα, η ενότητά τους αυτή διαφέρει από τη φυσική τους ανομοιότητα· και άρα εμφανίζεται, με τη μορφή του χρήματος, τόσο σαν το κοινό τους στοιχείο όσο και σαν ένα τρίτο πράγμα απέναντί τους. Όμως, από τη μια μεριά η ανταλλακτική αξία παραμένει, φυσικά, ενύπαρκτη ποιότητα των εμπορευμάτων ενώ ταυτόχρονα υπάρχει και έξω απ' αυτά· από την άλλη μεριά το χρήμα, καθώς δεν υπάρχει πια σαν ιδιότητα των εμπορευμά-

των, σαν ένα γενικό τους στοιχείο, αλλά έχει εξατομικευτεί δίπλα σ' αυτά, γίνεται το ίδιο ένα *ιδιαίτερο* εμπόρευμα δίπλα στα άλλα εμπορεύματα (που μπορεί να καθορίζεται από ζήτηση και προσφορά· διασπάται σε ιδιαίτερα χρηματικά είδη κλπ.). Γίνεται ένα εμπόρευμα όπως τα άλλα εμπορεύματα, και ταυτόχρονα δεν είναι εμπόρευμα σαν τα άλλα εμπορεύματα. Παρά τον γενικό του προσδιορισμό, είναι ένα ανταλλάξιμο δίπλα σε άλλα ανταλλάξιμα. Δεν αποτελεί μόνο την γενική ανταλλακτική αξία αλλά ταυτόχρονα και μια ιδιαίτερη ανταλλακτική αξία δίπλα σε άλλες ιδιαίτερες ανταλλακτικές αξίες. Εδώ υπάρχει νέα πηγή αντιφάσεων, που εκδηλώνονται στην πράξη. (Στον αποχωρισμό του χρηματεμπορίου από το πραγματικό εμπόριο προβάλλει πάλι η ιδιαίτερη φύση του χρήματος.)

Βλέπουμε λοιπόν πώς είναι ενύπαρκτη ιδιότητα του χρήματος να εκπληρώνει τους σκοπούς του καθώς ταυτόχρονα τους αναιρεί· να αποκτά αυτοτέλεια απέναντι στα εμπορεύματα· από μέσο να γίνεται σκοπός· να πραγματοποιεί την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων αποσπώντας τα απ' αυτήν· να διευκολύνει την ανταλλαγή με το να την διασπά· να ξεπερνά τις |18| δυσκολίες της άμεσης εμπορευματικής ανταλλαγής γενικεύοντάς τες· να ανεξαρτητοποιεί την ανταλλαγή απέναντι στους παραγωγούς στον ίδιο βαθμό που οι παραγωγοί γίνονται εξαρτημένοι από την ανταλλαγή.

(Θα χρειαστεί αργότερα, πριν εγκαταλείψουμε αυτό το ζήτημα, να διορθώσουμε τον ιδεαλιστικό τρόπο παρουσίασης, που δημιουργεί την επίφαση πως τάχα πρόκειται μόνο για εννοιολογικούς προσδιορισμούς και για τη διαλεκτική αυτών των εννοιών. Πάνω απ' όλα λοιπόν να διορθωθεί η φράση: το προϊόν (ή η δραστηριότητα) γίνεται εμπόρευμα· το εμπόρευμα ανταλλακτική αξία· η ανταλλακτική αξία χρήμα.)

(*Εκόν*[*ομιστ*]. *24 Γενάρη 1857.* Στο κατάλληλο σημείο σχετικά με τις τράπεζες να παρθεί υπόψη η ακόλουθη παρατήρηση:

«Στο μέτρο που οι εμπορευόμενες τάξεις συμμετέχουν στα κέρδη των τραπεζών, πράγμα που τώρα συμβαίνει πολύ γενικά – και μπορεί να συμβεί σε ακόμα μεγαλύτερη έκταση με την πλατύτερη διάδοση των μετοχικών τραπεζών, την κατάργηση όλων των εταιρικών προνομίων, και την επέκταση της απόλυτης ελευθερίας του εμπορίου και στον τραπεζικό κλάδο – στο μέτρο αυτό ωφελήθηκαν από την αυξημένη τιμή του χρήματος. Στην πραγματικότητα οι εμπορευόμενες τάξεις, με την έκταση των καταθέσεών τους, είναι ουσιαστικά τραπεζίτες του εαυτού τους· και στο βαθμό που έτσι έχουν τα πράγματα, μικρή σημασία πρέπει νάχει γι αυτές το προεξοφλητικό επιτόκιο. Φυσικά, όλα τα τραπεζικά και τα άλλα αποθεματικά δεν μπορεί παρά να προέρχονται από την αδιάκοπη παραγωγική δραστηριότητα, από αποταμιεύσεις που γίνονται από τα κέρδη· κατά συνέπεια οι εμπορευόμενες και παραγωγικές τάξεις σαν σύνολο δεν μπορεί παρά να είναι τραπεζίτες του εαυτού τους· και χρειάζεται μόνο να επεκταθούν οι αρχές του ελεύθερου εμπορίου σε όλες τις επιχειρήσεις για να εξισωθούν ή να εξουδετερωθούν γι αυτές τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα όλων των διακυμάνσεων στη χρηματαγορά.»)

Όλες οι αντιφάσεις του *χρηματικού συστήματος* και της ανταλλαγής προϊόντων κάτω από το χρηματικό σύστημα είναι η ανάπτυξη της σχέσης των προϊόντων σαν *ανταλλακτικών αξιών*, του προσδιορισμού τους σαν *ανταλλακτικής αξίας*, ή *αξίας* απλά και μόνο.

(*Μόρν*[*ινγκ*] *Σταρ. 12 Φλεβάρη 1857.* «Η στενότητα χρήματος τον περα-

σμένο χρόνο, και το υψηλό προεξοφλητικό επιτόκιο που κατά συνέπεια υιοθετήθηκε, ωφέλησαν πολύ τον λογαριασμό κερδών της Τράπεζας της Γαλλίας. Το μέρισμά της αυξήθηκε σταθερά: 118 φράγκα το 1852, 154 φρ. το 1853, 194 φρ. το 1854, 200 φρ. το 1855, 272 φρ. το 1856.»)

Να σημειωθεί και το ακόλουθο κομάτι: «Τα αγγλικά ασημένια νομίσματα [...] εκδίδονται σε τιμή ανώτερη από την αξία του αργύρου που περιέχουν. [...] Μια λίβρα αργύρου εσωτερικής αξίας 60 ώς 62 σελινιών (3 λιρών [»] κατά μέσο όρο [«] σε χρυσό) κόβεται σε 66 σελίνια [...] Το Νομισματοκοπείο πληρώνει την τρέχουσα αγοραία τιμή, από 5 σελίνια ως 5 σελίνια 2 πένες την ουγγιά, και εκδίδει προς 5 σελίνια 6 πένες την ουγγιά. Δυο λόγοι εμποδίζουν να δημιουργηθεί οποιαδήποτε πρακτική δυσχέρεια απ' αυτή τη ρύθμιση: [»] (τη ρύθμιση *με ασημένια κέρματα*, χωρίς εσωτερική αξία) [»] πρώτο, το νόμισμα μπορεί να το προμηθευτεί κανείς μόνο από το Νομισματοκοπείο, και μόνο σ' αυτή την τιμή· σαν εγχώρια λοιπόν κυκλοφορία δεν μπορεί να υποτιμηθεί, και δεν μπορεί να σταλεί στο εξωτερικό γιατί κυκλοφορεί εδώ σε τιμή ανώτερη από την εσωτερική του αξία· και δεύτερο, καθώς είναι νόμιμο χρήμα μόνο μέχρι 40 σελίνια δεν παρεμποδίζει ποτέ τα χρυσά νομίσματα, ούτε επηρεάζει την αξία τους.» Συμβουλεύει τη Γαλλία να εκδόσει κι αυτή δευτερεύοντα νομίσματα από ασημένια κέρματα χωρίς εσωτερική αξία, περιορίζοντας ταυτόχρονα το ποσό μέχρι το οποίο θα πρέπει να αποτελούν νόμιμο χρήμα. Ταυτόχρονα όμως: όταν θα καθορίζει την ποιότητα του νομίσματος ν' αφήσει μεγαλύτερο περιθώριο ανάμεσα στην εσωτερική και την ονομαστική αξία απ' όσο έχουμε στην Αγγλία, γιατί η ανερχόμενη αξία του αργύρου ως προς τον χρυσό μπορεί πιθανότατα, και σύντομα, να φτάσει τη σημερινή μας τιμή Νομισματοκοπείου, και τότε μπορεί να υποχρεωθούμε πάλι να την αλλάξουμε. Το ασημένιο μας νόμισμα είναι τώρα λίγο περισσότερο από 5% κάτω από την εσωτερική του αξία· πριν λίγο καιρό είταν 10% κάτω. (*Εκόν*[*ομιστ*]. 24 Γενάρη 1857).

Θα μπορούσε τώρα να νομίσει κανείς πως η έκδοση ωριαίων κουπονιών ξεπερνά όλες αυτές τις δυσκολίες. (Φυσικά, η ύπαρξη του ωριαίου κουπονιού ήδη προϋποθέτει όρους που δεν είναι άμεσα δοσμένοι όταν ερευνούμε τη σχέση ανταλλακτικής αξίας και χρήματος· τόσο η ανταλλακτική αξία όσο και το χρήμα μπορούν να υπάρχουν, και υπάρχουν, και χωρίς τους όρους αυτούς: «δημόσια πίστη», τράπεζα κλπ.· ωστόσο όλα αυτά δεν χρειάζεται να τα θίξουμε άλλο εδώ – γιατί φυσικά οι οπαδοί του ωριαίου κουπονιού το θεωρούν σαν το *τελευταίο* προϊόν της «σειράς», που ενώ περισσότερο απ' όλα αντιστοιχεί στην «καθαρή» έννοια του χρήματος «εκδηλώνεται» στην πραγματικότητα τελευταίο.) Πρώτα-πρώτα: Αν υποτεθούν σαν εκπληρωμένες οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες η τιμή των εμπορευμάτων είναι = με την ανταλλακτική τους αξία, δηλαδή: κάλυψη ζήτησης και προσφοράς· παραγωγής και κατανάλωσης· σε τελευταία ανάλυση, *σύμμετρη παραγωγή* (οι λεγόμενες σχέσεις διανομής είναι κι οι ίδιες παραγωγικές σχέσεις), τότε το χρηματικό ζήτημα γίνεται ολότελα δευτερεύον – και ειδικά το αν θα εκδίδονται κουπόνια μπλε ή πράσινα, τσίγκινα ή χάρτινα, ή με ποιον άλλο τρόπο θα διεξάγεται η κοινωνική λογιστική. Τότε είναι ολότελα γελοίο να τηρεί κανείς το πρόσχημα ότι τάχα πρόκειται να ερευνηθούν οι πραγματικές χρηματικές σχέσεις.

Η τράπεζα (οποιαδήποτε τράπεζα) εκδίδει τα ωριαία κουπόνια. Το εμπό- |19|
ρευμα, που είναι = με την ανταλλακτική αξία x, δηλαδή = με x χρόνο εργασίας, ανταλλάζεται με χρήμα που αντιπροσωπεύει x χρόνο εργασίας. Η τράπεζα θάταν εξίσου υποχρεωμένη να αγοράσει το εμπόρευμα, δηλαδή να το ανταλλάξει με τον χρηματικό του αντιπρόσωπο, όπως πχ. η Τράπεζα της Αγγλίας είναι τώρα υποχρεωμένη να ανταλλάζει χρυσό με τραπεζογραμμάτια. Το εμπόρευμα, η υποστασιακή και γιαυτό τυχαία ύπαρξη της ανταλλακτικής αξίας, ανταλλάζεται με τη συμβολική ύπαρξη της ανταλλακτικής αξίας σαν ανταλλακτικής αξίας. Έτσι, δεν είναι δύσκολο να μετατεθεί από τη μορφή του εμπορεύματος στη μορφή του χρήματος. Αρκεί να έχει επαληθευτεί αυθεντικά ο χρόνος εργασίας που περιέχεται σ' αυτό (πράγμα, με την ευκαιρία, όχι τόσο εύκολο όσο ο έλεγχος της καθαρότητας και του βάρους του χρυσού και του αργύρου) για να δημιουργήσει έτσι αμέσως το *αντίτιμό* του, τη χρηματική του ύπαρξη. Όπως και να βασανίσουμε το ζήτημα, σε τελική ανάλυση καταλήγει στο εξής: Η τράπεζα που εκδίδει τα ωριαία κουπόνια αγοράζει το εμπόρευμα στο κόστος παραγωγής του, αγοράζει όλα τα εμπορεύματα – και μάλιστα η αγορά αυτή δεν της κοστίζει παρά την παραγωγή χάρτινων κουπονιών – και δίνει στον πωλητή, αντί για την ανταλλακτική αξία που αυτός κατέχει σε μια καθορισμένη υποστασιακή μορφή, τη συμβολική ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος, μ' άλλα λόγια ένα ένταλμα πάνω σε όλα τα άλλα εμπορεύματα για το ποσό της ίδιας ανταλλακτικής αξίας. Φυσικά, η ανταλλακτική αξία σαν τέτοια μόνο συμβολικά μπορεί να υπάρχει· παρόλο που αυτό το σύμβολο, για να μπορεί να χρησιμοποιείται σαν πράγμα – όχι απλά και μόνο σαν παραστατική μορφή – έχει εμπράγματη ύπαρξη· δεν είναι ιδεατή μόνο παράσταση, αλλά παριστάνεται πραγματικά με αντικειμενικό τρόπο. (Μέτρο σημαίνει κάτι χειροπιαστό· η ανταλλακτική αξία μετράει, αλλά ανταλλάζει μόνο καθώς το μέτρο περνά από χέρι σε χέρι.) Η τράπεζα δίνει λοιπόν χρήμα για το εμπόρευμα· χρήμα που είναι ακριβώς ένταλμα πάνω στην ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος, δηλαδή πάνω σ' όλα τα εμπορεύματα της ίδιας αξίας: η τράπεζα αγοράζει. Η τράπεζα είναι ο γενικός αγοραστής, ο αγοραστής όχι μόνο αυτού ή εκείνου του εμπορεύματος αλλά κάθε εμπορεύματος. Γιατί πρέπει ακριβώς να εκτελέσει τη μετατροπή κάθε εμπορεύματος στη συμβολική του ύπαρξη σαν ανταλλακτικής αξίας. Αν όμως είναι ο γενικός αγοραστής, πρέπει να είναι και ο γενικός πωλητής· όχι μόνο η αποβάθρα όπου αποθέτονται όλα τα εμπορεύματα, όχι μόνο η γενική αποθήκη, αλλά κάτοχος των εμπορευμάτων με την ίδια έννοια που είναι και κάθε άλλος έμπορος. Αντάλλαξα το εμπόρευμά μου α με το ωριαίο κουπόνι β, που παριστάνει την ανταλλακτική του αξία· αλλά μόνο για να μπορέσω τώρα να μεταμορφώσω πάλι αυτό το β κατά βούληση σε όλα τα πραγματικά εμπορεύματα γ, δ, ε κλπ. Μπορεί τώρα αυτό το χρήμα να κυκλοφορήσει έξω από την τράπεζα; Μπορεί να κυκλοφορήσει διαφορετικά παρά ανάμεσα στον κάτοχο του κουπονιού και στη τράπεζα; Πώς εξασφαλίζεται η μετατρεψιμότητα αυτού του κουπονιού; Δυο μόνο περιπτώσεις είναι δυνατές. Είτε όλοι οι κάτοχοι εμπορευμάτων (προϊόντων ή εργασίας) θέλουν να πουλήσουν το εμπόρευμά τους στην ανταλλακτική του αξία, είτε μερικοί θέλουν και άλλοι όχι. Αν όλοι θέλουν να το πουλήσουν στην ανταλλακτική του αξία, τότε δε θα περιμένουν να τύχει να βρεθεί – ή να μη βρεθεί – κάποιος αγοραστής, παρά τρέχουν αμέσως στην τράπεζα, της παραχωρούν το εμπόρευμα και παίρνουν σ' αντάλλαγμα το δικό της σύμβολο ανταλλακτικής αξίας, χρήμα: εξαργυρώνουν το εμπόρευμα με το

χρήμα της τράπεζας. Σ' αυτή την περίπτωση η τράπεζα είναι ταυτόχρονα ο γενικός αγοραστής και πωλητής ενωμένοι στο ίδιο πρόσωπο. Είτε συμβαίνει το αντίθετο. Σ' αυτή την περίπτωση το τραπεζικό κουπόνι είναι σκέτο χαρτί, απλά ισχυρίζεται πως είναι το γενικά αναγνωρισμένο σύμβολο της ανταλλακτικής αξίας, αλλά δεν έχει καμιά αξία. Γιατί το σύμβολο αυτό έχει το χαρακτηριστικό πως όχι μόνο παριστάνει την ανταλλακτική αξία αλλά και *είναι* η ανταλλακτική αξία στην πραγματική ανταλλαγή. Στη δεύτερη περίπτωση το τραπεζικό κουπόνι δε θάταν χρήμα, ή θα είταν μόνο συμβατικό χρήμα ανάμεσα στην τράπεζα και τους πελάτες της, όχι στη γενική αγορά. Θάταν το ίδιο με μια δωδεκάδα κουπόνια φαγητού που τα αγοράζω με συνδρομή από ένα εστιατόριο, ή μια δωδεκάδα εισιτήρια για το θέατρο – που και τα δυο παριστάνουν χρήμα, το ένα όμως χρήμα μόνο γι αυτό το εστιατόριο, το άλλο μόνο γι αυτό το συγκεκριμένο θέατρο. Το τραπεζικό κουπόνι θα είχε πάψει ν' ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του χρήματος, μια και δε θα κυκλοφορούσε στο γενικό κοινό παρά μόνο ανάμεσα στην τράπεζα και τους πελάτες της. Πρέπει λοιπόν να εγκαταλείψουμε τη δεύτερη υπόθεση.

Η τράπεζα θα είταν λοιπόν ο γενικός αγοραστής και πωλητής. Αντί για τα τραπεζογραμμάτια θα μπορούσε να εκδίδει και επιταγές, κι αντί γι αυτές θα μπορούσε να κρατά απλούς λογαριασμούς στα βιβλία της. Ανάλογα με το ποσό των εμπορευματικών αξιών που θα της είχε μεταβιβάσει ο Χ, θα είχε πιστωθεί απέναντί της με το ίδιο ποσό αξιών σε άλλα εμπορεύματα. Θα είταν αναγκαία μια δεύτερη ιδιότητα της τράπεζας: να καθορίζει αυθεντικά την ανταλλακτική αξία όλων των προϊόντων, δηλαδή τον υλοποιημένο μέσα τους χρόνο εργασίας. Αλλά οι λειτουργίες της δε θα μπορούσαν να τελειώνουν εδώ. Θάπρεπε να καθορίζει τον χρόνο εργασίας που χρειάζεται για να παραχθούν τα εμπορεύματα με τα κατά μέσο όρο μέσα της βιομηχανίας, τον χρόνο στον οποίο πρέπει να παραχθούν. Αλλά κι αυτό δε θάταν αρκετό. Θάπρεπε όχι μόνο να καθορίζει τον χρόνο στον οποίο πρέπει να παραχθεί μια ορισμένη ποσότητα προϊόντων και να τοποθετεί τους παραγωγούς σε τέτοιες συνθήκες ώστε η εργασία τους να είναι εξίσου παραγωγική (άρα και να εξισώνει και να ρυθμίζει την κατανομή των μέσων εργασίας), αλλά να
|20| καθορίζει και τις ποσότητες χρόνου εργασίας που πρέπει να αφιερωθούν στους διάφορους παραγωγικούς κλάδους. Το τελευταίο θα είταν απαραίτητο, αφού για να πραγματοποιήσει η τράπεζα την ανταλλακτική αξία, για να κάνει το χρήμα της πραγματικά μετατρέψιμο θάπρεπε να εξασφαλιστεί η γενική παραγωγή, και μάλιστα σε τέτοιες αναλογίες ώστε να ικανοποιούνται οι ανάγκες των συναλλασσομένων. Κι αυτό δεν είναι όλο. Η μεγαλύτερη ανταλλαγή δεν είναι η ανταλλαγή των εμπορευμάτων, αλλά της εργασίας με εμπορεύματα. (Περισσότερα πάνω σ' αυτό, αμέσως παρακάτω.) Οι εργάτες δε θα πουλούσαν την εργασία τους στην τράπεζα αλλά θα εισέπρατταν την ανταλλακτική αξία ολόκληρου του προϊόντος της εργασίας τους κλπ. Ακριβέστερα, η τράπεζα δε θάταν τότε μόνο ο γενικός αγοραστής και πωλητής: θα είταν και ο γενικός παραγωγός. Στην πραγματικότητα, είτε θα αποτελούσε τη δεσποτική διεύθυνση της παραγωγής και διαχείριση της διανομής, είτε απλά ένα λογιστικό γραφείο για την συλλογικά εργαζόμενη κοινωνία. Προϋπόθεση είναι ο κοινός χαρακτήρας των μέσων παραγωγής κλπ. κλπ. Οι σαινσιμονιστές έκαναν την τράπεζά τους πάπα της παραγωγής.

Η διάλυση όλων των προϊόντων και δραστηριοτήτων σε ανταλλακτικές αξίες προϋποθέτει τη διάλυση όλων των πάγιων προσωπικών (ιστορικών) σχέσεων εξάρτησης στην παραγωγή, όσο και την ολόπλευρη αμοιβαία εξάρ-

τηση των παραγωγών. Η παραγωγή κάθε ατόμου εξαρτιέται από την παραγωγή όλων των άλλων· όπως και η μετατροπή του προϊόντος σε μέσο διαβίωσης γι αυτόν έχει εξαρτηθεί από την κατανάλωση όλων των άλλων. Οι τιμές είναι πανάρχαιες· το ίδιο και η ανταλλαγή· τόσο όμως ο καθορισμός των πρώτων ολοένα περισσότερο από το κόστος παραγωγής όσο και η επικράτηση της δεύτερης πάνω σε όλες τις παραγωγικές σχέσεις βρίσκονται για πρώτη φορά σε πλήρη ανάπτυξη, και αναπτύσσονται ολοένα πληρέστερα, μόνο στην αστική κοινωνία, την κοινωνία του ελεύθερου ανταγωνισμού. Αυτό που ο Άνταμ Σμιθ με γνήσια νοοτροπία 18ου αιώνα τοποθετεί στην προϊστορική περίοδο, βάζει να προηγείται από την ιστορία, αποτελεί, αντίθετα, ιστορικό προϊόν.

Η αμοιβαία αυτή εξάρτηση εκφράζεται στη αδιάκοπη ανάγκη για ανταλλαγή, και στην ανταλλακτική αξία σαν ολόπλευρο μεσολαβητή. Να πώς το εκφράζουν αυτό οι οικονομολόγοι: Καθένας επιδιώκει το ιδιωτικό του συμφέρον και μόνο αυτό· και εξυπηρετεί μ' αυτό τον τρόπο, χωρίς να θέλει και χωρίς να το ξέρει, τα ιδιωτικά συμφέροντα όλων, τα γενικά συμφέροντα. Η ουσία εδώ δεν είναι ότι επιδιώκοντας καθένας το ιδιωτικό του συμφέρον εκπληρώνεται η ολότητα των ιδιωτικών συμφερόντων, άρα το γενικό συμφέρον. Αντίθετα, από την αφηρημένη αυτή φράση θα μπορούσε κανείς να βγάλει το συμπέρασμα ότι καθένας εμποδίζει να εκπληρωθούν τα συμφέροντα του άλλου και ότι, αντί για μια γενική κατάφαση, απ' αυτό τον bellum omnium contra omnes [πόλεμο όλων εναντίον όλων] προκύπτει, αντίθετα, μια γενική άρνηση. Το νόημα βρίσκεται, αντίθετα, στο ότι το ίδιο το ιδιωτικό συμφέρον είναι ήδη ένα κοινωνικά καθορισμένο συμφέρον και μπορεί να εκπληρωθεί μονάχα μέσα στις συνθήκες που τοποθετεί και με τα μέσα που παρέχει η κοινωνία· άρα εξαρτιέται από την αναπαραγωγή αυτών των συνθηκών και μέσων. Είναι το συμφέρον των ιδιωτών· αλλά το περιεχόμενό του, όπως και η μορφή και τα μέσα της πραγματοποίησής του καθορίζονται από κοινωνικές συνθήκες ανεξάρτητες απ' όλα τα άτομα.

Η αμοιβαία και ολόπλευρη εξάρτηση των αδιάφορων μεταξύ τους ατόμων αποτελεί τον κοινωνικό τους δεσμό. Αυτός ο κοινωνικός δεσμός εκφράζεται στην *ανταλλακτική αξία*, όπου η δραστηριότητα ή το προϊόν κάθε ατόμου γίνεται για πρώτη φορά δραστηριότητα και προϊόν γι αυτό το άτομο· το άτομο είναι υποχρεωμένο να παράγει ένα γενικό προϊόν, την *ανταλλακτική αξία* – ή, την ανταλλακτική αξία απομονωμένη καθαυτή, εξατομικευμένη: *χρήμα*. Από την άλλη μεριά, η εξουσία που κάθε άτομο ασκεί πάνω στην δραστηριότητα των άλλων ή πάνω στον γενικό πλούτο βρίσκεται στον εαυτό του σαν ιδιοκτήτη *ανταλλακτικών αξιών, χρήματος*. Το άτομο κουβαλά την κοινωνική του εξουσία, όπως και τον δεσμό του με την κοινωνία, στην τσέπη του. Η δραστηριότητα, με όποια ατομική μορφή κι αν εμφανίζεται, και το προϊόν της δραστηριότητας, όποια κι αν είναι η ιδιαίτερή του υφή, είναι η *ανταλλακτική αξία*, δηλαδή κάτι το γενικό όπου κάθε ατομικότητα, κάθε ιδιομορφία έχει αναιρεθεί και εξαλειφθεί. Πραγματικά, αυτή είναι μια κατάσταση πολύ διαφορετική από εκείνη όπου το άτομο, ή το φυσικά ή ιστορικά διευρυμένο σε οικογένεια και φυλή (αργότερα κοινότητα) άτομο αναπαράγεται άμεσα από τη φύση, ή όπου η παραγωγική του δραστηριότητα και το μερίδιό του στην παραγωγή εξαρτιέται από μια καθορισμένη μορφή της εργασίας και του προϊόντος και η σχέση του με τους άλλους είναι καθορισμένη ακριβώς μ' αυτό τον τρόπο.

Ο κοινωνικός χαρακτήρας της δραστηριότητας, όπως και η κοινωνική

μορφή του προϊόντος, όπως και το μερίδιο του ατόμου στην παραγωγή, εμφανίζονται εδώ σαν κάτι το ξένο απέναντι στα άτομα, κάτι εμπράγματο· όχι σαν η σχέση του ενός με το άλλο αλλά σαν υποταγή τους σε σχέσεις που υπάρχουν ανεξάρτητα απ' αυτά και γεννιούνται από τη σύγκρουση των αδιάφορων ατόμων μεταξύ τους. Η γενική ανταλλαγή δραστηριοτήτων και προϊόντων που έγινε όρος ζωής για κάθε ξεχωριστό άτομο, η αμοιβαία τους συνάρτηση, εμφανίζεται στα ίδια τα άτομα σαν ξένη, ανεξάρτητη, σαν ένα πράγμα. Στην ανταλλακτική αξία η κοινωνική σχέση των προσώπων έχει
|21| μετατραπεί σε κοινωνικό συσχετισμό των πραγμάτων· ο προσωπικός πλούτος ικανοτήτων σε εμπράγματο πλούτο. Όσο λιγότερη κοινωνική δύναμη έχει το ανταλλακτικό μέσο, όσο πιο στενά είναι ακόμα συναρτημένο με τη φύση του άμεσου προϊόντος της εργασίας και τις άμεσες ανάγκες των συναλλασσομένων, τόσο μεγαλύτερη θα είναι ακόμα αναγκαστικά η δύναμη της κοινότητας που συνδέει τα άτομα – πατριαρχική σχέση, αρχαία κοινότητα, φεουδαρχία και συντεχνιακό σύστημα. (Βλέπε το Τετράδιό μου XII, 34β.) Κάθε άτομο κατέχει την κοινωνική εξουσία με τη μορφή ενός πράγματος. Αφαιρέστε από το πράγμα αυτή την κοινωνική εξουσία και θα υποχρεωθείτε να τη δόσετε σε πρόσωπα για να άρχουν πάνω σε πρόσωπα. Οι προσωπικές σχέσεις εξάρτησης (στην αρχή ολότελα φυσικές) αποτελούν τις πρώτες κοινωνικές μορφές, όπου η ανθρώπινη παραγωγικότητα αναπτύσσεται σε μικρή μόνο έκταση και σε μεμονωμένα σημεία. Η προσωπική ανεξαρτησία που βασίζεται σε *εμπράγματη* εξάρτηση είναι η δεύτερη μεγάλη μορφή, όπου διαμορφώνεται για πρώτη φορά ένα σύστημα γενικού κοινωνικού μεταβολισμού, ένα σύστημα καθολικών σχέσεων, ολόπλευρων αναγκών και καθολικών ικανοτήτων. Η ελεύθερη ατομικότητα που βασίζεται στην καθολική ανάπτυξη των ατόμων και στην καθυπόταξη της συλλογικής τους, κοινωνικής παραγωγικότητας σαν κοινωνικής τους περιουσίας αποτελεί την τρίτη βαθμίδα. Η δεύτερη δημιουργεί τους όρους της τρίτης. Οι πατριαρχικές όπως και οι αρχαίες συνθήκες (όπως και οι φεουδαρχικές) καταστρέφονται λοιπόν με την ανάπτυξη του εμπορίου, της πολυτέλειας, του *χρήματος*, της *ανταλλακτικής αξίας*, εξίσου όπως και η σύγχρονη κοινωνία αναπτύσσεται συμβαδίζοντας μ' αυτά.

Ανταλλαγή και καταμερισμός της εργασίας βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση. Αφού καθένας δουλεύει για τον εαυτό του και το προϊόν του δεν είναι τίποτα γι αυτόν, πρέπει φυσικά να ανταλλάξει, όχι μόνο για να πάρει μέρος στο γενικό παραγωγικό δυναμικό αλλά και για να μετατρέψει το δικό του προϊόν σε μέσο διαβίωσης γι αυτόν. (Βλέπε το κείμενό μου «Παρατηρήσεις πάνω στην πολιτική οικονομία» σ. V (13, 14).) Η ανταλλαγή, σαν διαμεσολαβημένη από την ανταλλακτική αξία και το χρήμα, προϋποθέτει βέβαια την ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των παραγωγών, ταυτόχρονα όμως την πλήρη απομόνωση των ιδιωτικών τους συμφερόντων και ένα καταμερισμό της κοινωνικής εργασίας, που η ενότητα και συμπληρωματικότητά της υπάρχει κι αυτή σαν μια φυσική σχέση έξω από τα άτομα, ανεξάρτητη απ' αυτά. Η πίεση που η γενική ζήτηση και προσφορά εξασκούν η μια πάνω στην άλλη διαμεσολαβεί τη συνάρτηση των αμοιβαία αδιάφορων ατόμων.

Η ίδια η αναγκαιότητα να μετατραπεί το προϊόν ή η δραστηριότητα των ατόμων πρώτα στη μορφή της *ανταλλακτικής αξίας*, σε *χρήμα*, και το γεγονός ότι τα άτομα μόνο μ' αυτή την *εμπράγματη* μορφή αποκτούν και αποδείχνουν την κοινωνική τους *εξουσία* αποδείχνει δυο πράγματα: 1) ότι τα άτομα παράγουν πια μόνο για την κοινωνία και μέσα στην κοινωνία· 2) ότι η

παραγωγή τους δεν είναι *άμεσα* κοινωνική, δεν είναι ο καρπός συνεταιρισμού που κατανέμει στα πλαίσιά του την εργασία. Τα άτομα είναι υποταγμένα στην κοινωνική παραγωγή, που υπάρχει σαν μοίρα έξω απ' αυτά· αλλά η κοινωνική παραγωγή δεν είναι υποταγμένη στα άτομα, που να τη διαχειρίζονται σαν κοινή τους περιουσία. Δεν υπάρχει λοιπόν μεγαλύτερη ανοησία και λάθος από το να υποθέτει κανείς πάνω στη βάση της *ανταλλακτικής αξίας*, του *χρήματος*, τον έλεγχο των συνεταιρισμένων ατόμων πάνω στη συνολική τους παραγωγή – όπως έγινε πιο πάνω με την τράπεζα των ωριαίων κουπονιών. Η *ιδιωτική ανταλλαγή* όλων των προϊόντων της εργασίας, των ικανοτήτων και δραστηριοτήτων βρίσκεται σε αντίθεση τόσο προς τη διανομή που βασίζεται σε ιεραρχία και υποταγή (φυσική ή πολιτική) των ατόμων μεταξύ τους (όπου η καθαυτό *ανταλλαγή* είναι απλά παράπλευρη, ή σε γενικές γραμμές δεν κυριεύει τόσο τη ζωή ολόκληρων κοινοτήτων όσο, αντίθετα, παρεμβάλλεται ανάμεσα σε διαφορετικές κοινότητες· γενικά, με κανένα τρόπο δεν υποτάσσει όλες τις σχέσεις παραγωγής και συναλλαγής) (όποιο χαρακτήρα κι αν παίρνει αυτή η ιεραρχία και υποταγή: πατριαρχικό, αρχαίο ή φεουδαρχικό), όσο και προς την ελεύθερη ανταλλαγή ατόμων συνεταιρισμένων πάνω στη βάση της κοινής ιδιοποίησης και του κοινού ελέγχου των μέσων παραγωγής. (Ο συνεταιρισμός αυτός δεν είναι κάτι αυθαίρετο: προϋποθέτει την ανάπτυξη υλικών και πνευματικών όρων, που δεν μπορούν να αναλυθούν εδώ περισσότερο.) Όπως ο καταμερισμός της εργασίας παράγει συνάθροιση, συνδυασμό, συνεργασία, την αντίθεση των ιδιωτικών συμφερόντων, ταξικά συμφέροντα, τον ανταγωνισμό, συγκέντρωση του κεφαλαίου, μονοπώλιο, μετοχικές εταιρίες – όλες τους αντιθετικές μορφές της ενότητας, που η ίδια γεννά την αντίθεση – έτσι και η ιδιωτική ανταλλαγή παράγει το παγκόσμιο εμπόριο, η ιδιωτική ανεξαρτησία πλήρη εξάρτηση από τη λεγόμενη παγκόσμια αγορά, και οι κατακερματισμένες πράξεις της ανταλλαγής ένα τραπεζικό και πιστωτικό σύστημα που η λογιστική του διαπιστώνει τουλάχιστο τους συμψηφισμούς της ιδιωτικής ανταλλαγής. Στην |22| τιμή συναλλάγματος – παρόλο που τα ιδιωτικά συμφέροντα κάθε έθνους το χωρίζουν σε τόσα έθνη όσα και τα ενήλικα άτομα που διαθέτει, και τα συμφέροντα των εξαγωγέων και των εισαγωγέων του ίδιου έθνους είναι εδώ αντίθετα – το εθνικό εμπόριο αποκτά μιαν *επίφαση* ύπαρξης κλπ. κλπ. Κανείς δεν πρόκειται γι αυτό το λόγο να πιστέψει πως μια *χρηματιστηριακή μεταρύθμιση* θα μπορούσε να καταργήσει τις *βάσεις* του εσωτερικού ή εξωτερικού ιδιωτικού εμπορίου. Αλλά στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας, της κοινωνίας που βασίζεται στην *ανταλλακτική αξία*, παράγονται συναλλακτικές όσο και παραγωγικές σχέσεις που αποτελούν άλλες τόσες νάρκες για να την ανατινάξουν. (Μια μάζα από αντιθετικές μορφές της κοινωνικής ενότητας, που ωστόσο ο αντιθετικός τους χαρακτήρας δεν μπορεί ποτέ να σπάσει με κάποιαν αθόρυβη μεταμόρφωση. Από την άλλη μεριά, αν στην κοινωνία έτσι όπως είναι σήμερα δεν βρίσκαμε κρυμένους τους υλικούς όρους παραγωγής και τις αντίστοιχές τους συναλλακτικές σχέσεις για μια αταξική κοινωνία, τότε όλες οι απόπειρες για ανατροπή θα είταν δονκιχωτισμός.)

Είδαμε ότι, παρόλο που η ανταλλακτική αξία είναι = με τον σχετικό χρόνο εργασίας που έχει υλοποιηθεί στα προϊόντα, κι από τη μεριά του το χρήμα είναι = με την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων αποσπασμένη από τη δική τους υπόσταση, ωστόσο αυτή η ανταλλακτική αξία ή χρηματική σχέση περιέχει αντιφάσεις ανάμεσα στα εμπορεύματα και την ανταλλακτική τους αξία, ανάμεσα στα εμπορεύματα σαν ανταλλακτικές αξίες και το χρή-

μα. Είδαμε ότι μια τράπεζα που να παράγει άμεσα την εικόνα του εμπορεύματος σε εργασιακό χρήμα είναι ουτοπία. Παρόλο λοιπόν που το χρήμα είναι απλά η αποσπασμένη από την υπόσταση των εμπορευμάτων ανταλλακτική αξία και χρωστά την προέλευσή του αποκλειστικά στην τάση αυτής της ανταλλακτικής αξίας να τοποθετείται στην καθαρή της μορφή, ωστόσο το εμπόρευμα δεν μπορεί να μετατραπεί άμεσα σε χρήμα· δηλαδή η αυθεντική βεβαίωση της ποσότητας του χρόνου εργασίας που πραγματοποιήθηκε στο εμπόρευμα δεν μπορεί να χρησιμέψει σαν τιμή του εμπορεύματος στον κόσμο των ανταλλακτικών αξιών. Πώς γίνεται αυτό;

(Σε μια από τις μορφές του χρήματος – στο μέτρο που είναι *μέσο* ανταλλαγής (όχι *μέτρο* της ανταλλακτικής αξίας) – οι οικονομολόγοι βλέπουν ξεκάθαρα ότι η ύπαρξη του χρήματος προϋποθέτει την εμπραγμάτωση του κοινωνικού δεσμού· στο μέτρο δηλαδή που το χρήμα εμφανίζεται σαν *εχέγγυο* που ο ένας πρέπει ν' αφήσει στα χέρια του άλλου για να πάρει απ' αυτόν ένα εμπόρευμα. Εδώ οι ίδιοι οι οικονομολόγοι λένε ότι οι άνθρωποι δίνουν στο πράγμα (στο χρήμα) την εμπιστοσύνη που δεν δίνουν ο ένας στον άλλο σαν πρόσωπα. Γιατί όμως εμπιστεύονται το πράγμα; Ολοφάνερα βέβαια, εμπιστεύονται το πράγμα μόνο σαν *εμπραγματωμένη σχέση* των προσώπων μεταξύ τους· σαν εμπραγματωμένη ανταλλακτική αξία – και η ανταλλακτική αξία δεν είναι παρά μια σχέση ανάμεσα στις παραγωγικές δραστηριότητες των προσώπων. Κάθε άλλο εχέγγυο μπορεί να χρησιμέψει άμεσα σαν τέτοιο στον κάτοχό του· το χρήμα τού χρησιμεύει μόνο σαν «*ενέχυρο της κοινωνίας*», είναι όμως τέτοιο ενέχυρο χάρη στην κοινωνική του (συμβολική) ιδιότητα και μόνο· και μπορεί να έχει κοινωνική ιδιότητα μόνο επειδή τα άτομα έχουν αποξενώσει την ίδια τους την κοινωνική σχέση στη μορφή ενός αντικειμένου.

Στους *τρέχοντες τιμοκαταλόγους*, όπου όλες οι αξίες είναι μετρημένες σε χρήμα, η ανεξαρτησία του κοινωνικού χαρακτήρα των πραγμάτων από τα πρόσωπα, όπως ταυτόχρονα και η δραστηριότητα του εμπορίου πάνω σ' αυτή τη βάση της αλλοτριότητας με την οποία εμφανίζονται οι συνολικές παραγωγικές και συναλλακτικές σχέσεις απέναντι στο άτομο, απέναντι σε όλα τα άτομα, φαίνονται να υποτάσσουν πάλι αυτές τις σχέσεις στα άτομα. Καθώς η ανεξαρτητοποίηση, αν θέλετε, της παγκόσμιας αγοράς (όπου συμπεριλαμβάνεται η δραστηριότητα του κάθε ατόμου) μεγαλώνει με την ανάπτυξη των χρηματικών σχέσεων (της ανταλλακτικής αξίας) και αντίστροφα, έτσι και η γενική συνάρτηση και η ολόπλευρη παραγωγική και καταναλωτική εξάρτηση μεγαλώνει με την αμοιβαία ανεξαρτησία και αδιαφορία των καταναλωτών και παραγωγών· καθώς η αντίφαση αυτή οδηγεί σε κρίσεις κλπ, έτσι, ταυτόχρονα με την ανάπτυξη αυτής της αποξένωσης, γίνεται προσπάθεια να αρθεί πάνω στο ίδιο της το έδαφος: τρέχοντες τιμοκατάλογοι, συναλλαγματικές ισοτιμίες, διασυνδέσεις των εμπορευομένων μεταξύ τους με επιστολές, τηλεγραφήματα κλπ. (τα μέσα επικοινωνίας αναπτύσσονται βέβαια ταυτόχρονα), όπου κάθε άτομο πληροφορείται για τη δραστηριότητα των άλλων και προσπαθεί ανάλογα να προσαρμόσει τη δική του. (Δηλαδή, παρόλο που η ζήτηση και προσφορά όλων από όλους εξελίσσεται ανεξάρτητα, ωστόσο καθένας προσπαθεί να πληροφορηθεί για την κατάσταση της γενικής ζήτησης και προσφοράς· και η γνώση αυτή επιδρά τότε πάλι πρακτικά πάνω στην προσφορά και τη ζήτηση. Αν και όλα αυτά πάνω στη δοσμένη βάση δεν αίρουν την αλλοτριότητα, ωστόσο εισάγουν σχέσεις και διασυνδέσεις που κλείνουν μέσα τους τη δυνατότητα να αρθεί η παλιά σκο-

πιά.) (Τη δυνατότητα γενικής στατιστικής, κλπ.). (Κατά τα άλλα, αυτό να αναπτυχθεί στις κατηγορίες «*τιμές, ζήτηση και προσφορά*». Απομένει μόνο να παρατηρηθεί εδώ ότι η εποπτεία του συνολικού εμπορίου και της συνολικής παραγωγής, στο μέτρο που υπάρχει πρακτικά στους τρέχοντες τιμοκαταλόγους, είναι πραγματικά η καλύτερη απόδειξη για το πώς η ίδια η ανταλλαγή και η παραγωγή των ατόμων προβάλλουν απέναντι στα άτομα σαν *εμπράγματη, ανεξάρτητη* απ' αυτά σχέση. Στην *παγκόσμια αγορά*, η *συνάρτηση του ατόμου* με όλους, αλλά ταυτόχρονα και η *ανεξαρτησία αυτής της* |23| *συνάρτησης από* τα ίδια *τα άτομα*, έχουν αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε η διαμόρφωση της παγκόσμιας αγοράς περιέχει ήδη και τον μεταβατικό όρο για το ξεπέρασμά της.) Η *σύγκριση* στη θέση της πραγματικής συλλογικότητας και καθολικότητας.

(Έχει ειπωθεί και μπορεί να ειπωθεί, πως η ομορφιά και το μεγαλείο βασίζονται ακριβώς σ' αυτή την αυτόφυτη συνάρτηση – υλική και πνευματική ανταλλαγή της ύλης – που είναι ανεξάρτητη από τη γνώση και θέληση των ατόμων και προϋποθέτει ακριβώς την αμοιβαία τους ανεξαρτησία και αδιαφορία. Και βέβαια η εμπράγματη αυτή συνάρτηση είναι προτιμότερη από την έλλειψη κάθε συνάρτησης των ατόμων, ή από μια τοπική μόνο συνάρτηση βασισμένη σε πανάρχαια φυσική συγγένεια και σε [σχέσεις] κυριαρχίας και υποταγής. Είναι εξίσου βέβαιο ότι τα άτομα δεν μπορούν να υποτάξουν τους κοινωνικούς τους δεσμούς πριν τους δημιουργήσουν. Αλλά είναι ανόητο να θεωρεί κανείς την αποκλειστικά *εμπράγματη* αυτή *συνάρτηση* σαν τη μόνη φυσική, σαν αδιαχώριστη από τη φύση των ατόμων (αντίθετα από τη διαλογισμένη γνώση και θέληση) και ενύπαρκτη σ' αυτήν. Είναι προϊόν αυτών των ατόμων. Είναι ιστορικό προϊόν. Ανήκει σε μια καθορισμένη φάση της εξέλιξής τους. Η αλλοτριότητα και αυτοτέλεια με την οποία υπάρχει ακόμα απέναντι στα άτομα αποδείχνει μόνο πως αυτά βρίσκονται ακόμα στη δημιουργία των όρων της κοινωνικής τους ζωής, αντί να την έχουν αρχίσει με αφετηρία αυτούς τους όρους. Είναι η συνάρτηση, η αυτόφυτη συνάρτηση ατόμων μέσα σε καθορισμένες, περιορισμένες σχέσεις παραγωγής. Τα άτομα με καθολική ανάπτυξη που υποτάσσουν τις κοινωνικές τους συνθήκες, σαν δικές τους, συλλογικές σχέσεις, και στο δικό τους συλλογικό έλεγχο δεν είναι προϊόν της φύσης αλλά της ιστορίας. Ο βαθμός και η καθολικότητα της ανάπτυξης των ικανοτήτων όπου γίνεται δυνατή *αυτή* η ατομικότητα προϋποθέτουν ακριβώς την παραγωγή πάνω στη βάση των ανταλλακτικών αξιών, παραγωγή που μαζί με τη γενικότητα της αποξένωσης του ατόμου από τον εαυτό του και τους άλλους παράγει ωστόσο για πρώτη φορά και τη γενικότητα και σφαιρικότητα των σχέσεων και ικανοτήτων του. Σε προηγούμενες βαθμίδες της εξέλιξης το ξεχωριστό άτομο εμφανίζεται πληρέστερο, ακριβώς γιατί δεν έχει ακόμα επεξεργαστεί την πληρότητα των σχέσεών του και δεν τις έχει ακόμα αντιπαραθέσει στον εαυτό του σαν ανεξάρτητες απ' αυτό κοινωνικές δυνάμεις και σχέσεις. Όσο γελοίο είναι να νοσταλγεί κανείς την αρχέγονη εκείνη πληρότητα – άλλο τόσο γελοία είναι η πίστη πως όλα πρέπει να σταματήσουν σ' αυτό το ολοκληρωτικό κενό. Η αστική σκοπιά ποτέ δεν προχώρησε πέρα από την αντίθεση στη ρομαντική. Και γιαυτό η τελευταία θα την συνοδεύει, σαν νόμιμη αντίθεσή της, μέχρι το ευλογημένο της τέλος.)

(Σαν παράδειγμα μπορεί να αναφέρουμε εδώ τη σχέση του ατόμου με την επιστήμη.)

(Η παρομοίωση του χρήματος με το αίμα – αφορμή γι αυτό έδοσε η λέξη:

κυκλοφορία – είναι περίπου τόσο σωστή όσο και η παραβολή του Μενήνιου Αγρίππα, των πατρικίων με το στομάχι.) (Δεν είναι λιγότερο λαθεμένη η παρομοίωση του χρήματος με τη γλώσσα. Στη γλώσσα οι ιδέες δεν μετατρέπονται με τρόπο που η ιδιαιτερότητά τους να διαλύεται και ο κοινωνικός τους χαρακτήρας να υπάρχει δίπλα τους μέσα στη γλώσσα, όπως οι τιμές δίπλα στα εμπορεύματα. Οι ιδέες δεν υπάρχουν χωριστά από τη γλώσσα. Ιδέες που από τη μητρική τους γλώσσα πρέπει πρώτα να μεταφραστούν σε μια ξένη γλώσσα για να κυκλοφορήσουν, για να γίνουν ανταλλάξιμες, προσφέρουν ήδη μεγαλύτερη αναλογία· τότε όμως η αναλογία δεν βρίσκεται στη γλώσσα αλλά στο ότι αυτή είναι ξένη.)

(Η ανταλλαξιμότητα όλων των προϊόντων, δραστηριοτήτων, σχέσεων μ' ένα τρίτο πράγμα, με κάτι *εμπράγματο* που μπορεί πάλι ν' ανταλλαγεί με όλα *χωρίς διάκριση* – η ανάπτυξη λοιπόν των ανταλλακτικών αξιών (και των χρηματικών σχέσεων) είναι ταυτόσημη με τη γενική αργυρωνησία, διαφθορά. Η γενική πορνεία εμφανίζεται σαν μια αναγκαία φάση στην ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα των προσωπικών κλίσεων, δυνατοτήτων, ικανοτήτων, δραστηριοτήτων. Διατυπωμένο πιο ευγενικά: Η γενική σχέση ωφελιμότητας και χρησιμότητας. Η εξίσωση των ανόμοιων, όπως ωραία καταλαβαίνει το χρήμα ο Σαίξπηρ. Το πάθος για πλουτισμό είναι σαν τέτοιο αδύνατο χωρίς χρήμα· κάθε άλλη συσσώρευση και μανία για συσσώρευση φαίνεται πρωτόγονη, περιορισμένη, καθορισμένη τόσο από τις ανάγκες όσο κι από την περιορισμένη φύση των προϊόντων (sacra auri fames [καταραμένη δίψα για χρυσάφι]).)

(Το χρηματικό σύστημα, στην ανάπτυξή του, ολοφάνερα προϋποθέτει ήδη άλλες γενικές αναπτύξεις.)

Όταν εξετάζονται κοινωνικές σχέσεις που παράγουν ένα ανεξέλικτο σύστημα ανταλλαγής, ανταλλακτικών αξιών και χρήματος, ή που τους αντιστοιχεί μια λιγότερο εξελιγμένη βαθμίδα των τελευταίων, είναι εξαρχής ξεκάθαρο ότι τα άτομα, παρόλο που οι σχέσεις τους εμφανίζονται πιο προσωπικές, σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σαν άτομα με κάποιο συγκεκριμένο καθορισμό: σαν φεουδάρχης και βασάλος, γαιοκτήμονας και δουλοπάροικος κλπ. ή σαν μέλη μιας κάστας κλπ. ή μιας κλειστής-τάξης κλπ. Στη χρηματική σχέση, στο αναπτυγμένο ανταλλακτικό σύστημα (κι αυτή η επίφαση παραπλανά τους οπαδούς της δημοκρατίας) οι δεσμοί της προσωπικής εξάρτησης, οι διαφορές αίματος, εκπαίδευσης κλπ. πραγματικά συντρίβονται, ξεσχίζονται (οι προσωπικοί δεσμοί εμφανίζονται τουλάχιστο όλοι τους σαν *προσωπικές* σχέσεις)· και τα άτομα *φαίνονται* ανεξάρτητα (αυτή η ανεξαρτησία, που δεν είναι άλλωστε παρά απλή αυταπάτη και θάπρεπε πιο σωστά να λέγεται αδιαφορία – με την έννοια της έλλειψης ενδιαφέροντος), ελεύθερα να συγκρούονται μεταξύ τους και να ανταλλάζουν μέσα σ' αυτή την ελευθερία· φαίνονται όμως έτσι μόνο σ' αυτόν που κάνει αφαίρεση από τους *όρους*, τους *όρους ύπαρξης* (κι αυτοί είναι πάλι ανεξάρτητοι από άτομα και εμφανίζονται, αν και δημιουργημένοι από την κοινωνία, σαν νάταν *φυσικοί όροι*, δηλαδή ανεξέλεγκτοι από τα άτομα) κάτω από τους οποίους τα άτομα
|24| αυτά έρχονται σ' επαφή. Ο συγκεκριμένος καθορισμός, που στην πρώτη περίπτωση εμφανίζεται σαν προσωπικός περιορισμός του ατόμου από ένα άλλο, εμφανίζεται στη δεύτερη περίπτωση διαμορφωμένος σαν ένας εμπράγματος περιορισμός του ατόμου από σχέσεις ανεξάρτητες απ' αυτό και αυτοδύναμες. (Καθώς το ξεχωριστό άτομο δεν μπορεί να αποβάλει τον προσωπικό του καθορισμό, οπωσδήποτε όμως μπορεί να ξεπεράσει και να υπο-

τάξει εξωτερικές σχέσεις, η ελευθερία του στη δεύτερη περίπτωση *φαίνεται* μεγαλύτερη. Αν όμως ερευνήσουμε από πιο κοντά αυτές τις εξωτερικές σχέσεις, αυτές τις συνθήκες, βλέπουμε πως είναι αδύνατο για τα άτομα μιας τάξης κλπ. να τις ξεπεράσουν μαζικά χωρίς να τις καταργήσουν. Το άτομο μπορεί κατά τύχη να τις βγάλει από τη μέση· όχι όμως η μάζα των κυριαρχούμενων απ' αυτές, αφού η ύπαρξη και μόνο αυτών των σχέσεων εκφράζει την υποταγή, την αναγκαία υποταγή των ατόμων σ' αυτές.) Οι εξωτερικές αυτές σχέσεις διόλου δεν εξαλείφουν τις «σχέσεις εξάρτησης», δεν αποτελούν παρά τη διάχυση των τελευταίων σε μια γενική μορφή· αποτελούν, αντίθετα, την επεξεργασία του γενικού *θεμέλιου* των προσωπικών σχέσεων εξάρτησης. Κι εδώ τα άτομα σχετίζονται μεταξύ τους μονάχα σαν καθορισμένα. Αυτές οι *εμπράγματες* σχέσεις εξάρτησης, αντίθετα από τις προσωπικές, εμφανίζονται επίσης με τέτοιο τρόπο (η εμπράγματη σχέση εξάρτησης δεν είναι παρά οι κοινωνικές σχέσεις που προβάλλουν σαν αυτοτελείς απέναντι στα φαινομενικά ανεξάρτητα άτομα· δηλαδή οι δικές τους, ανεξαρτητοποιημένες απέναντι σ' αυτά τα ίδια, αμοιβαίες σχέσεις παραγωγής) ώστε τα άτομα κυριαρχούνται τώρα από *αφαιρέσεις*, ενώ προηγούμενα είταν εξαρτημένα το ένα από το άλλο. Όμως η αφαίρεση, η ιδέα, δεν είναι παρά η θεωρητική έκφραση εκείνων των υλικών σχέσεων που κυριαρχούν πάνω στα άτομα. Φυσικά, οι σχέσεις μπορούν να εκφραστούν μόνο με ιδέες· κι έτσι οι φιλόσοφοι θεώρησαν σαν το χαρακτηριστικό της Νέας Εποχής την κυριάρχησή της από ιδέες, και ταύτισαν τη δημιουργία της ελεύθερης ατομικότητας με την ανατροπή αυτής της ιδεοκρατίας. Το λάθος είταν από ιδεολογική άποψη τόσο ευκολότερο να γίνει, όσο αυτή η κυριαρχία των σχέσεων (η εμπράγματη αυτή εξάρτηση, που άλλωστε μεταστρέφεται πάλι σε καθορισμένες προσωπικές σχέσεις εξάρτησης – μόνο που είναι γυμνωμένες από κάθε αυταπάτη) εμφανίζεται στη συνείδηση των ίδιων των ατόμων σαν κυριαρχία ιδεών, και καθώς οι κυρίαρχες τάξεις στερεώνουν φυσικά με κάθε τρόπο, τροφοδοτούν, ενσταλάζουν την πίστη στην αιωνιότητα αυτών των ιδεών, δηλαδή αυτών των εμπράγματων σχέσεων εξάρτησης.

(Απέναντι στην αυταπάτη των «καθαρά προσωπικών σχέσεων» των φεουδαρχικών χρόνων κλπ. δεν πρέπει φυσικά να ξεχνιέται ούτε στιγμή, 1) ότι οι σχέσεις αυτές μέσα στη δική τους σφαίρα απόκτησαν οι ίδιες σε μια ορισμένη φάση εμπράγματο χαρακτήρα, όπως δείχνει πχ. η ανάπτυξη των σχέσεων γαιοκτησίας από καθαρά στρατιωτικές σχέσεις υποταγής· αλλά 2) ότι η εμπράγματη σχέση μέσα στην οποία καταρρέουν έχει η ίδια περιορισμένο, φυσικά-καθορισμένο χαρακτήρα και *εμφανίζεται* άρα σαν προσωπική, ενώ στον σύγχρονο κόσμο οι προσωπικές σχέσεις προβάλλουν σαν καθαρή απόρροια των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής.)

Το προϊόν γίνεται εμπόρευμα. Το εμπόρευμα γίνεται ανταλλακτική αξία. Η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος αποκτά ιδιαίτερη ύπαρξη δίπλα στο εμπόρευμα· το εμπόρευμα δηλαδή, στη μορφή όπου 1) είναι ανταλλάξιμο με όλα τα άλλα εμπορεύματα· όπου 2) είναι άρα γενικό εμπόρευμα και η φυσική του ιδιαιτερότητα έχει εξαλειφθεί· 3) όπου έχει τοποθετηθεί το μέτρο της ανταλλαξιμότητάς του, η καθορισμένη αναλογία στην οποία εξισώνεται με όλα τα άλλα εμπορεύματα, σ' αυτή τη μορφή το εμπόρευμα υπάρχει σαν χρήμα· και μάλιστα όχι σαν χρήμα γενικά, αλλά σαν ένα *καθορισμένο ποσό χρήματος* – γιατί, για να παραστήσει την ανταλλακτική αξία σε όλες της τις διαφορές το χρήμα πρέπει να είναι μετρητό, ποσοτικά διαιρετό.

Το χρήμα, η κοινή μορφή στην οποία μετατρέπονται όλα τα εμπορεύματα

σαν ανταλλακτικές αξίες, το γενικό εμπόρευμα, πρέπει να υπάρχει κι αυτό σαν ένα *ιδιαίτερο* εμπόρευμα δίπλα στα άλλα· γιατί τα εμπορεύματα δεν πρέπει μόνο να μετρηθούν με το χρήμα στο νου αλλά και να ανταλλαγούν και ν' αλλάξουν θέση μ' αυτό στην πραγματική ανταλλαγή. Η αντίφαση που εμφανίζεται έτσι να αναπτυχθεί σε άλλο σημείο. Το χρήμα, όπως και το κράτος, δε γεννιέται με σύμβαση. Γεννιέται αυθόρμητα από την ανταλλαγή και μέσα στην ανταλλαγή, είναι προϊόν της. *Αρχικά* θα χρησιμεύει σαν χρήμα – θα παίρνεται δηλαδή με ανταλλαγή, όχι σαν αντικείμενο της ανάγκης και της κατανάλωσης, αλλά για να ανταλλαγεί πάλι με άλλα εμπορεύματα – εκείνο το προϊόν που ανταλλάζεται πιο πολύ, κυκλοφορεί, σαν αντικείμενο της ανάγκης· εκείνο λοιπόν που είναι πιο σίγουρο πως θα μπορεί πάλι ν' ανταλλαγεί με άλλα ιδιαίτερα εμπορεύματα· εκείνο λοιπόν που στη δοσμένη κοινωνική οργάνωση αντιπροσωπεύει τον πλούτο κατ' ἐξοχήν, που είναι αντικείμενο της πιο γενικής ζήτησης και προσφοράς και έχει κάποιαν ιδιαίτερη αξία χρήσης. Έτσι: αλάτι, δέρματα, ζώα, δούλοι. Ένα τέτοιο εμπόρευμα, στην ιδιαίτερή του εμπορευματική μορφή, ανταποκρίνεται στην πράξη πιο πολύ στον εαυτό του σαν ανταλλακτική αξία (κρίμα που στα γερμανικά δεν μπορεί ν' αποδοθεί κατάλληλα η διαφορά ανάμεσα σε denrée [αγαθό] και marchandise [εμπόρευμα]) απ' όσο τα άλλα εμπορεύματα. Η ιδιαίτερη χρησιμότητα του εμπορεύματος, είτε σαν ιδιαίτερου αντικείμενου κατανάλωσης (δέρματα), είτε σαν άμεσου παραγωγικού εργαλείου (δούλος), το σφραγίζει εδώ σαν χρήμα. Στην πορεία της εξέλιξης θα εμφανιστεί ακριβώς το αντίθετο· το εμπόρευμα δηλαδή που λιγότερο απ' όλα αποτελεί άμεσα αντικείμενο της κατανάλωσης ή εργαλείο της παραγωγής θα αντιπροσωπεύει καλύτερα απ' όλα ακριβώς την ιδιότητα ότι εξυπηρετεί την ανάγκη *της*
|25| *ανταλλαγής σαν τέτοιας*. Στην πρώτη περίπτωση το εμπόρευμα γίνεται χρήμα εξαιτίας της ιδιαίτερης αξίας χρήσης του· στη δεύτερη περίπτωση αποκτά την ιδιαίτερη αξία χρήσης του από το ότι χρησιμεύει σαν χρήμα. Η διάρκεια, το αμετάβλητο, η διαιρετότητα και ανασυνθεσιμότητα, η εύκολη σχετικά μεταφορά επειδή περιέχουν μεγάλη ανταλλακτική αξία σε μικρό χώρο, όλα αυτά κάνουν τα πολύτιμα μέταλλα ιδιαίτερα κατάλληλα σ' αυτή τη δεύτερη βαθμίδα. Ταυτόχρονα, αποτελούν τη φυσική μετάβαση από την πρώτη μορφή του χρήματος. Σε μια κάπως ανώτερη βαθμίδα της παραγωγής και της ανταλλαγής το παραγωγικό εργαλείο γίνεται *σπουδαιότερο* από τα προϊόντα· τα *μέταλλα* όμως (πρώτα οι πέτρες) είναι τα πρώτα και τα πιο απαραίτητα παραγωγικά εργαλεία. Στο *χαλκό*, που παίζει τόσο μεγάλο ρόλο στο χρήμα των αρχαίων, συνυπάρχουν ακόμα και τα δυο: η ιδιαίτερη αξία χρήσης σαν παραγωγικό εργαλείο και οι υπόλοιπες ιδιότητες, που δεν απορρέουν από την αξία χρήσης του εμπορεύματος αλλά αντιστοιχούν στον προσδιορισμό του σαν ανταλλακτικής αξίας (όπου περιλαμβάνεται και το μέσο ανταλλαγής). Από τα άλλα μέταλλα ξεχωρίζουν ύστερα πάλι τα *ευγενή*, καθώς είναι ανοξείδωτα, ομοιόμορφης ποιότητας κλπ. και αντιστοιχούν ύστερα καλύτερα στην ανώτερη βαθμίδα, καθώς η άμεση χρησιμότητά τους για κατανάλωση και παραγωγή υποχωρεί, αυτά όμως, ήδη εξαιτίας της σπανιότητάς τους, παριστάνουν πιο πολύ την αξία που βασίζεται καθαρά στην ανταλλαγή. Παριστάνουν εξαρχής το πλεόνασμα, τη μορφή με την οποία εμφανίζεται αρχικά ο πλούτος. Επίσης, τα μέταλλα ανταλλάζονται καλύτερα με μέταλλα παρά με άλλα εμπορεύματα.

Η πρώτη μορφή του χρήματος αντιστοιχεί σε μια χαμηλή βαθμίδα της ανταλλαγής και της συναλλαγής σε είδος, όπου το χρήμα πιο πολύ προβάλ-

λει ακόμα στον προσδιορισμό του *μέτρου* παρά σαν πραγματικό *όργανο ανταλλαγής*. Σ' αυτή τη βαθμίδα το μέτρο μπορεί ακόμα να είναι καθαρά φανταστικό (ωστόσο η ράβδος των Νέγρων περιέχει το σίδερο) (τα *όστρακα* κλπ. αντιστοιχούν όμως πιο πολύ στη σειρά που τελική κορυφή της είναι ο χρυσός και ο άργυρος).

Επειδή το εμπόρευμα γίνεται γενική ανταλλακτική αξία, η ανταλλακτική αξία γίνεται ιδιαίτερο εμπόρευμα: κι αυτό είναι δυνατό μόνο όταν ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα αποκτά απέναντι σ' όλα τα άλλα το προνόμιο να αντιπροσωπεύει, να συμβολίζει, την ανταλλακτική τους αξία· δηλαδή να γίνεται *χρήμα*. Το ότι απέναντι στη χρηματική ιδιότητα όλων των εμπορευμάτων ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα εμφανίζεται σαν χρηματικό υποκείμενο – αυτό προκύπτει από την ουσία της ίδιας της ανταλλακτικής αξίας. Στην πορεία της εξέλιξης η ανταλλακτική αξία του χρήματος μπορεί να αποκτήσει πάλι μια ύπαρξη χωριστή από την ύλη του, τη δική του υπόσταση – όπως στο χαρτονόμισμα – χωρίς ωστόσο να καταργεί το προνόμιο του ιδιαίτερου αυτού εμπορεύματος, αφού η αποχωρισμένη ύπαρξη εξακολουθεί αναγκαστικά να έχει παρονομαστή της το ιδιαίτερο εμπόρευμα.

Επειδή το εμπόρευμα είναι ανταλλακτική αξία, γιαυτό είναι ανταλλάξιμο με χρήμα, εξισώνεται με χρήμα. Η αναλογία στην οποία εξισώνεται με το χρήμα, δηλαδή ο καθορισμός της ανταλλακτικής του αξίας, είναι *προϋπόθεση* για τη μετατροπή του σε χρήμα. Η αναλογία στην οποία το ιδιαίτερο εμπόρευμα ανταλλάζεται με χρήμα, δηλαδή η ποσότητα χρήματος στην οποία είναι μετατρέψιμη μια ορισμένη ποσότητα εμπορεύματος, καθορίζεται από τον αντικειμενοποιημένο στο εμπόρευμα χρόνο εργασίας. Σαν πραγματοποίηση ενός *καθορισμένου* χρόνου εργασίας το εμπόρευμα είναι ανταλλακτική αξία· στο χρήμα, το μερίδιο χρόνου εργασίας που το εμπόρευμα αντιπροσωπεύει μετριέται όσο και περιέχεται στη γενική του, αντίστοιχη προς την έννοια, ανταλλάξιμη μορφή. Το χρήμα είναι το εμπράγματο μέσο όπου οι ανταλλακτικές αξίες βυθίζονται και αποκτούν μια μορφή που αντα-ποκρίνεται στον γενικό τους προσδιορισμό. Ο Άνταμ Σμιθ λέει ότι η εργασία (ο χρόνος εργασίας) είναι το αρχικό χρήμα που αγοράζει όλα τα εμπορεύματα. Ως προς την πράξη της παραγωγής, αυτό μένει πάντα σωστό (το ίδιο και για τον καθορισμό των σχετικών αξιών). Κάθε εμπόρευμα ανταλλάζεται στην παραγωγή αδιάκοπα με χρόνο εργασίας. Η αναγκαιότητα ενός χρήματος διαφορετικού από τον χρόνο εργασίας προέρχεται ακριβώς από το ότι το μερίδιο χρόνου εργασίας πρέπει να εκφραστεί όχι στο άμεσό του και ιδιαίτερο προϊόν αλλά σ' ένα διαμεσολαβημένο και γενικό προϊόν, στο ιδιαίτερό του προϊόν σαν ίσο και μετατρέψιμο σε όλα τα άλλα προϊόντα του ίδιου χρόνου εργασίας· του χρόνου εργασίας που περιέχεται όχι σε ένα μόνο εμπόρευμα, αλλά σε όλα τα εμπορεύματα ταυτόχρονα, και γιαυτό σ' ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα που αντιπροσωπεύει όλα τα άλλα. Ο χρόνος εργασίας δεν μπορεί να αποτελεί ο ίδιος άμεσα το χρήμα (απαίτηση που ισοδυναμεί μ' άλλα λόγια με το να αποτελεί κάθε εμπόρευμα άμεσα το δικό του χρήμα), ακριβώς επειδή στην πράξη υπάρχει πάντα (σαν αντικείμενο) μόνο σε ιδιαίτερα προϊόντα: σαν γενικό αντικείμενο μπορεί να υπάρχει μόνο συμβολικά, πάλι ακριβώς σ' ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα που τοποθετείται σαν χρήμα. Ο χρόνος εργασίας δεν υπάρχει σαν γενικό αντικείμενο της ανταλλαγής, ανεξάρτητο και αποχωρισμένο (αποσπασμένο) από τις φυσικές ιδιαιτερότητες των εμπορευμάτων. Με τέτοια μορφή θάπρεπε να υπάρχει για να εκπληρώνει άμεσα τους όρους του χρήματος. Ακριβώς η αντικειμενοποίηση του γενι-

κού, κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας (και γιαυτό του χρόνου εργασίας που περιέχεται στην ανταλλακτική αξία) κάνει το προϊόν της εργασίας ανταλλακτική αξία· δίνει στο εμπόρευμα την ιδιότητα του χρήματος, ιδιότητα όμως που περιλαμβάνει πάλι την αυτοτελή, έξω από το εμπόρευμα, ύπαρξη ενός χρηματικού υποκειμένου.

Ο καθορισμένος χρόνος εργασίας έχει αντικειμενοποιηθεί σ' ένα καθορισμένο, ιδιαίτερο εμπόρευμα με ιδιαίτερες ιδιότητες και ιδιαίτερες σχέσεις προς τις ανάγκες· σαν ανταλλακτική αξία όμως, πρέπει να είναι αντικειμενοποιημένος σ' ένα εμπόρευμα που δεν εκφράζει παρά την αναλογία ή την ποσότητά του, που είναι αδιάφορο απέναντι στις φυσικές του ιδιότητες και που μπορεί άρα να μεταμορφωθεί σε κάθε άλλο εμπόρευμα, δηλαδή να ανταλλαγεί με κάθε άλλο εμπόρευμα, που αντικειμενοποιεί τον ίδιο χρόνο εργασίας. Σαν αντικείμενο πρέπει να έχει τον γενικό αυτό χαρακτήρα, που
|26| βρίσκεται σε αντίφαση με τη φυσική του ιδιαιτερότητα. Η αντίφαση αυτή μπορεί να λυθεί μόνο με το να αντικειμενοποιηθεί η ίδια· με το να τοποθετηθεί δηλαδή το εμπόρευμα διπλά, τη μια φορά στη φυσική του άμεση μορφή, ύστερα στη διαμεσολαβημένη του μορφή, σαν χρήμα. Αυτή η διπλή τοποθέτηση είναι δυνατή μόνο αν ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα γίνει, ας πούμε, η γενική υπόσταση των ανταλλακτικών αξιών· μ' άλλα λόγια, με το να ταυτιστεί η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων με μιαν ιδιαίτερη υπόσταση, μ' ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα σε αντιδιαστολή απ' όλα τα άλλα. Δηλαδή: με το να πρέπει τὸ εμπόρευμα να ανταλλαγεί πρώτα μ' αυτό το γενικό εμπόρευμα, το συμβολικό γενικό προϊόν ή την αντικειμενοποίηση του χρόνου εργασίας, για να είναι ύστερα σαν ανταλλακτική αξία αδιάκριτα ανταλλάξιμο με όλα τα άλλα εμπορεύματα κατά βούληση, για να είναι μεταμορφώσιμο σ' αυτά. Το χρήμα είναι ο χρόνος εργασίας σαν γενικό αντικείμενο, ή η αντικειμενοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας, ο χρόνος εργασίας σαν *γενικό εμπόρευμα*. Αν λοιπόν φαίνεται πολύ απλό ότι ο χρόνος εργασίας, επειδή ρυθμίζει τις ανταλλακτικές αξίες, αποτελεί πραγματικά όχι μόνο το ενύπαρκτο μέτρο τους αλλά και την ίδια τη δική τους υπόσταση (γιατί σαν ανταλλακτικές αξίες τα εμπορεύματα δεν έχουν καμιάν άλλη υπόσταση, καμιά φυσική υφή) και θα μπορούσε και άμεσα να χρησιμέψει σαν *χρήμα* τους, να προσφέρει δηλαδή το στοιχείο όπου οι ανταλλακτικές αξίες πραγματοποιούνται σαν τέτοιες, τότε αυτή η επίφαση απλότητας είναι απατηλή. Αντίθετα, η σχέση των ανταλλακτικών αξιών – των εμπορευμάτων σαν ίσων μεταξύ τους και εξισώσιμων αντικειμενοποιήσεων του χρόνου εργασίας – περιέχει αντιφάσεις που βρίσκουν την εμπράγματή τους έκφραση σ' ένα *χρήμα διαφορετικό* από τον χρόνο εργασίας.

Στον Άνταμ Σμιθ, η αντίφαση αυτή εμφανίζεται ακόμα σαν παράθεση. Δίπλα στο ιδιαίτερο εργασιακό προϊόν (τον χρόνο εργασίας σαν ιδιαίτερο αντικείμενο) ο εργάτης πρέπει να δημιουργήσει και μια ποσότητα γενικού εμπορεύματος (τον χρόνο εργασίας σαν γενικό αντικείμενο). Οι δυο προσδιορισμοί της ανταλλακτικής αξίας φαίνονται στον Άνταμ Σμιθ να υπάρχουν εξωτερικά ο ένας *δίπλα* στον άλλο. Το εσωτερικό του συνολικού εμπορεύματος δεν φαίνεται ακόμα να έχει καταληφθεί και διαπεραστεί από την αντίφαση. Αυτό αντιστοιχεί στη βαθμίδα της παραγωγής που είχε μπροστά του ο Άνταμ Σμιθ, όταν ο εργάτης κατείχε ακόμα ένα μέρος από τα μέσα συντήρησής του άμεσα στο προϊόν του· όταν δεν είχε εξαρτηθεί ακόμα από την ανταλλαγή ούτε ολόκληρη η δραστηριότητα, ούτε ολόκληρο το προϊόν του· όταν δηλαδή κυριαρχούσε ακόμα σε μεγάλο βαθμό η γεωργία για αυτο-

συντήρηση (ή κάπως έτσι, όπως την ονομάζει ο Στιούαρτ) και η πατριαρχική βιομηχανία (χειροτεχνική υφαντουργία, οικιακή κλωστουργία συνδυασμένη με τη γεωργία). Ακόμα μόνο το πλεόνασμα ανταλλάζεται σε μεγάλη έκταση στα πλαίσια του έθνους. Η ανταλλακτική αξία και ο καθορισμός από τον χρόνο εργασίας δεν έχουν ακόμα αναπτυχθεί ολοκληρωμένα σε εθνική κλίμακα.

(*Με την ευκαιρία*: Για τον χρυσό και τον άργυρο είναι λιγότερο σωστό παρά για οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα να λέγεται πως η κατανάλωσή τους μπορεί να αυξάνεται μόνο ανάλογα με τη μείωση του κόστους παραγωγής τους. Αυξάνεται, αντίθετα, ανάλογα με την αύξηση του γενικού πλούτου, μια και η χρήση τους – επειδή αυτά τα ίδια *αντιπροσωπεύουν* τον γενικό πλούτο – αντιπροσωπεύει ειδικά τον πλούτο, το πλεόνασμα, την πολυτέλεια. Ανεξάρτητα από τη χρηματική τους χρήση, ο άργυρος και ο χρυσός καταναλώνονται περισσότερο όσο αυξάνεται ο γενικός πλούτος. Όταν λοιπόν η προσφορά τους αυξάνεται ξαφνικά, βρίσκουν – ακόμα και χωρίς ανάλογη μείωση του κόστους παραγωγής ή της αξίας τους – μια γοργά διευρυνόμενη αγορά που συγκρατεί την υποτίμησή τους. Μερικά πράγματα στην περίπτωση *Αυστραλίας-Καλιφόρνιας* που είναι ανεξήγητα για τους οικονομολόγους – που εξαρτούν γενικά την κατανάλωση χρυσού και αργύρου αποκλειστικά από την πτώση του κόστους παραγωγής τους –, ζητήματα όπου αυτοί κινούνται σε φαύλο κύκλο, εξηγούνται μ' αυτό τον τρόπο. Αυτό συνδέεται ακριβώς με το ότι ο χρυσός και ο άργυρος αντιπροσωπεύουν τον πλούτο· δηλαδή με την ιδιότητά τους να είναι χρήμα.)

(Η αντιδιαστολή που βρίσκουμε στον Πέττυ ανάμεσα στον χρυσό και άργυρο σαν το αιώνιο εμπόρευμα και στα υπόλοιπα εμπορεύματα υπάρχει ήδη στον *Ξενοφώντα*: *Πόροι*, I, αναφορικά με το μάρμαρο και τον άργυρο.

Οὐ μόνον δὲ κρατεῖ τοῖς ἐπ' ἐνιαυτὸν θάλλουσί τε καὶ γηράσκουσιν, ἀλλὰ καὶ ἀίδια ἀγαθὰ ἔχει ἡ χώρα. Πέφυκε μὲν γὰρ λίθος ἐν αὐτῇ ἄφθονος κλπ. (δηλαδή μάρμαρο)... Ἔστι δὲ καὶ γῆ, ἥ σπειρομένη μὲν οὐ φέρει καρπὸν, ὀρυσσομένη δὲ πολλαπλασίους τρέφει ἢ εἰ σῖτον ἔφερε. [Και η χώρα (η Αττική) δεν ξεχωρίζει μόνο για τα αγαθά που ανθούν και μαραίνονται κάθε χρόνο, αλλά έχει και αγαθά που διαρκούν για πάντα. Γιατί η φύση τής έδοσε άφθονα πετρώματα... Και υπάρχει γη που αν τη σπείρει κανείς δεν δίνει καρπό, αν όμως ορυχθεί συντηρεί πολλαπλάσιο αριθμό ανθρώπων παρά αν έδινε σιτηρά.] (Να σημειωθεί ιδιαίτερα, ότι η ανταλλαγή ανάμεσα σε διάφορες φυλές ή λαούς – κι αυτή είναι η πρώτη μορφή, όχι η ιδιωτική ανταλλαγή – δεν αρχίζει παρά με την αγορά (υποκλοπή) πλεονάσματος από μια απολίτιστη φυλή, πλεονάσματος που δεν είναι προϊόν της εργασίας της αλλά φυσικό προϊόν του εδάφους και της φύσης που κατέχει αυτή η φυλή.)

(Το χρήμα πρέπει να συμβολιστεί μ' ένα καθορισμένο εμπόρευμα, ύστερα πρέπει να συμβολιστεί το ίδιο αυτό το εμπόρευμα (χρυσός κλπ.)· να αναπτυχθούν οι συνηθισμένες οικονομικές αντιφάσεις που προκύπτουν απ' αυτό. Αυτό σαν 2ο. Ύστερα, μια και όλα τα εμπορεύματα πρέπει να ανταλλαγούν με το χρήμα για να καθοριστούν σαν *τιμές* – είτε τώρα η ανταλλαγή αυτή είναι πραγματική είτε γίνεται μόνο στο νου – να καθοριστεί η σχέση της ποσότητας χρυσού ή αργύρου με τις τιμές των εμπορευμάτων. Αυτό σαν 3ο. Είναι ξεκάθαρο ότι, απλά και μόνο *μετρώντας* τα εμπορεύματα σε χρυσό ή άργυρο, η ποσότητα χρυσού ή αργύρου καθόλου δεν επηρεάζει την τιμή των εμπορευμάτων· η δυσκολία έρχεται με την πραγματική ανταλλαγή, στο μέτρο που το χρήμα χρησιμεύει πραγματικά σαν όργανο κυκλοφορίας· οι

σχέσεις ζήτησης και προσφοράς κλπ. Καθετί όμως που επηρεάζει την αξία του χρήματος σαν κυκλοφοριακού οργάνου, το επηρεάζει ολοφάνερα σαν μέτρο.)

|27| Ο ίδιος ο χρόνος εργασίας υπάρχει σαν τέτοιος μόνο υποκειμενικά, μόνο με τη μορφή της δραστηριότητας. Στο βαθμό που είναι ανταλλάξιμος σαν τέτοιος (δηλαδή είναι ο ίδιος εμπόρευμα), ο χρόνος εργασίας καθορίζεται όχι μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, και είναι διαφοροποιημένος – καθόλου γενικός και ίσος με τον εαυτό του χρόνος εργασίας· αντίθετα, αντιστοιχεί σαν υποκείμενο τόσο λίγο στο γενικό χρόνο εργασίας που καθορίζει τις ανταλλακτικές αξίες, όσο λίγο αντιστοιχούν σ' αυτόν σαν αντικείμενο και τα ιδιαίτερα εμπορεύματα και προϊόντα.

Η φράση του Ά. Σμιθ ότι ο εργάτης πρέπει δίπλα στο ιδιαίτερό του εμπόρευμα να παράγει κι ένα γενικό εμπόρευμα, με άλλα λόγια ότι σ' ένα μέρος του εμπορεύματός του πρέπει να δίνει τη μορφή του χρήματος – στο εμπόρευμά του γενικά, στο βαθμό που δεν πρόκειται να χρησιμέψει σαν αξία χρήσης γι αυτόν αλλά σαν ανταλλακτική αξία – σημαίνει, υποκειμενικά διατυπωμένη, απλά και μόνο ότι ο ιδιαίτερός του χρόνος εργασίας δεν μπορεί να ανταλλαγεί άμεσα με κάθε άλλον ιδιαίτερο χρόνο εργασίας, αλλά ότι αυτή η γενική του ανταλλαξιμότητα πρέπει πρώτα να διαμεσολαβηθεί, ότι αυτός ο ιδιαίτερός του χρόνος εργασίας πρέπει πρώτα να αποκτήσει μια αντικειμενική, διαφορετική από τον εαυτό του μορφή για να πετύχει αυτή τη γενική ανταλλαξιμότητα.

Η εργασία του ατόμου, θεωρημένη μέσα στην ίδια την πράξη της παραγωγής, είναι το χρήμα με το οποίο το άτομο αγοράζει άμεσα το προϊόν, το αντικείμενο της ιδιαίτερης δραστηριότητάς του· αλλά είναι ένα *ιδιαίτερο* χρήμα, που αγοράζει ακριβώς μονάχα αυτό το *καθορισμένο προϊόν*. Για να αποτελεί άμεσα το *γενικό χρήμα*, η εργασία του ατόμου θάπρεπε εξαρχής να μην είναι *ιδιαίτερη* εργασία αλλά *γενική*, δηλαδή να έχει *τοποθετηθεί* εξαρχής σαν αρμός της *γενικής παραγωγής*. Μ' αυτήν όμως την προϋπόθεση, τον γενικό χαρακτήρα της ατομικής εργασίας δε θα τον πρωτόδινε η ανταλλαγή, αλλά ο υποθετικά συλλογικός χαρακτήρας της εργασίας του ατόμου θα καθόριζε τη συμμετοχή στα προϊόντα. Ο συλλογικός χαρακτήρας της παραγωγής θα έκανε το προϊόν εξαρχής συλλογικό, γενικό. Η ανταλλαγή που θα γινόταν αρχικά μέσα στην παραγωγή – που δε θάταν ανταλλαγή ανταλλακτικών αξιών, αλλά δραστηριοτήτων που θα καθορίζονταν από συλλογικές ανάγκες, από συλλογικούς σκοπούς – θα περιείχε εξαρχής τη συμμετοχή του ατόμου στο συλλογικό κόσμο των προϊόντων. Στη βάση των ανταλλακτικών αξιών, η εργασία *τοποθετείται* σαν γενική για πρώτη φορά με την *ανταλλαγή*. Σ' αυτή την υποθετική βάση, θα είχε *τοποθετηθεί* σαν γενική πριν την ανταλλαγή· δηλαδή η ανταλλαγή των προϊόντων δε θάταν καθόλου το *μέσο* που θα διαμεσολαβούσε τη συμμετοχή του ατόμου στη γενική παραγωγή. Διαμεσολάβηση πρέπει φυσικά να υπάρξει. Στην πρώτη περίπτωση, όπου αφετηρία είναι η αυτοτελής παραγωγή των ατόμων – όσο κι αν οι αυτοτελείς αυτές παραγωγές καθορίζονται, τροποποιούνται post festum [εκ των υστέρων] μέσα από τις αμοιβαίες τους σχέσεις – η διαμεσολάβηση γίνεται με την ανταλλαγή των εμπορευμάτων, με την ανταλλακτική αξία, το χρήμα· που είναι όλα τους εκφράσεις μιας και της ίδιας σχέσης. Στη δεύτερη περίπτωση η *ίδια η προϋπόθεση είναι διαμεσολαβημένη*· προϋπόθεση είναι δηλαδή μια συλλογική παραγωγή, η συλλογικότητα σαν βάση της παραγωγής. Η εργασία του ατόμου έχει τοποθετηθεί εξαρχής σαν κοινωνική εργασία. Όποια

λοιπόν κι αν είναι η ιδιαίτερη υλική μορφή του προϊόντος που το άτομο δημιουργεί ή βοηθά να δημιουργηθεί, αυτό που αγόρασε με την εργασία του δεν είναι ένα καθορισμένο ιδιαίτερο προϊόν αλλά ένα καθορισμένο μερίδιο από τη συλλογική παραγωγή. Γιαυτό και δεν χρειάζεται να ανταλλάξει κανένα ιδιαίτερο προϊόν. Το προϊόν του *δεν* είναι *ανταλλακτική αξία*. Το προϊόν δεν είναι υποχρεωμένο να μετατεθεί πρώτα σε μια ιδιαίτερη μορφή για να αποκτήσει γενικό χαρακτήρα για το άτομο. Αντί για ένα καταμερισμό της εργασίας που δημιουργεί αναγκαστικά η ανταλλαγή ανταλλακτικών αξιών, θα συντελούνταν μια οργάνωση της εργασίας με συνέπεια τη συμμετοχή του ατόμου στη συλλογική κατανάλωση. Στην πρώτη περίπτωση ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής *τοποθετείται* μόνο post festum [εκ των υστέρων], με την ανύψωση των προϊόντων σε ανταλλακτικές αξίες και την ανταλλαγή αυτών των ανταλλακτικών αξιών. Στη δεύτερη περίπτωση προϋπόθεση είναι ο *κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής*, και η συμμετοχή στον κόσμο των προϊόντων, στην κατανάλωση, δεν διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή ανεξάρτητων μεταξύ τους εργασιών ή προϊόντων εργασίας. Διαμεσολαβείται από τους κοινωνικούς όρους παραγωγής που στα πλαίσιά τους δρα το άτομο. Το να θέλει λοιπόν κανείς να κάνει την εργασία του ατόμου (άρα και το προϊόν του) άμεσα *χρήμα, πραγματοποιημένη ανταλλακτική αξία*, σημαίνει να προσδιορίζει αυτή την εργασία *άμεσα* σαν γενική εργασία, να αρνείται δηλαδή ακριβώς τους όρους που την μετατρέπουν αναγκαστικά σε χρήμα και ανταλλακτικές αξίες και την εξαρτούν από την ιδιωτική ανταλλαγή. Η απαίτηση μπορεί να ικανοποιηθεί μόνο σε συνθήκες όπου δεν μπορεί πια να τεθεί. Η εργασία πάνω στη βάση των ανταλλακτικών αξιών προϋποθέτει ακριβώς ότι ούτε η εργασία του ατόμου ούτε το προϊόν του έχουν *άμεσα* γενικό χαρακτήρα· ότι το προϊόν πετυχαίνει για πρώτη φορά αυτή τη μορφή με μια *αντικειμενική διαμεσολάβηση*, μ' ένα *χρήμα* διαφορετικό από το προϊόν.

Έχοντας προϋποθέσει συλλογική παραγωγή, ο χρονικός προσδιορισμός παραμένει φυσικά ουσιώδης. Όσο λιγότερο χρόνο χρειάζεται η κοινωνία για να παράγει σιτάρι, ζώα κλπ. τόσο περισσότερο χρόνο κερδίζει για άλλη παραγωγή, υλική ή πνευματική. Όπως και για το ξεχωριστό άτομο, η σφαιρικότητα της ανάπτυξης, της απόλαυσης και της δραστηριότητας της κοινωνίας εξαρτιέται από την εξοικονόμηση χρόνου. Οικονομία χρόνου, εδώ αναλύεται τελικά κάθε οικονομία. Όμοια, η κοινωνία πρέπει να καταμερίσει σκόπιμα τον χρόνο της, για να πετύχει μια παραγωγή σύμφωνη με τις συνολικές της ανάγκες· όπως και το άτομο πρέπει να καταμερίσει τον χρόνο του σωστά για να αποκτήσει γνώσεις στις κατάλληλες αναλογίες ή για να ανταποκριθεί στις διάφορες απαιτήσεις πάνω στη δραστηριότητά του. Η οικονομία χρόνου, όπως και η σχεδιασμένη κατανομή του χρόνου εργασίας στους διάφορους κλάδους της παραγωγής, παραμένει λοιπόν πρώτος οικονομικός νόμος πάνω στη βάση της συλλογικής παραγωγής. Γίνεται μάλιστα νόμος σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Αυτό όμως διαφέρει ουσιαστικά από τη μέτρηση |28| των ανταλλακτικών αξιών (εργασιών ή προϊόντων εργασίας) με τον χρόνο εργασίας. Οι εργασίες των ατόμων στον ίδιο εργασιακό κλάδο, και τα διάφορα είδη της εργασίας, δε διαφέρουν μόνο *ποσοτικά*, αλλά *ποιοτικά*. Τι προϋποθέτει η αποκλειστικά *ποσοτική* διαφορά των πραγμάτων; Την ταυτότητα της *ποιότητάς* τους. Ώστε η ποσοτική μέτρηση των εργασιών προϋποθέτει την ισοτιμία, την ταυτότητα της *ποιότητάς* τους.

(*Στράβων*, βιβλίο XI. Για τους Αλβανούς στον Καύκασο:

«Καὶ οἱ ἄνθρωποι κάλλει, καὶ μεγέθει διαφέροντες· ἁπλοῖ δὲ, καὶ οὐ καπηλικοὶ· οὐδὲ γὰρ νομίσματι τὰ πολλὰ χρῶνται, οὐδὲ ἀριθμὸν ἴσασι μείζω τῶν ἑκατόν· ἀλλὰ φορτίοις τὰς ἀμοιβὰς ποιοῦνται. Και παρακάτω: ἄπειροι δ' εἰσὶ καὶ μέτρων τῶν ἐπ' ἀκριβὲς καί σταθμῶν). [Και οι άνθρωποι αυτής της χώρας είναι ξεχωριστά μεγαλόσωμοι και ωραίοι· και στις συναλλαγές τους είναι απλοί, και όχι παραδόπιστοι· γιατί ούτε νόμισμα γενικά χρησιμοποιούν, ούτε γνωρίζουν αριθμό μεγαλύτερο από το εκατό, αλλά πραγματοποιούν τις ανταλλαγές τους σε είδος ... και δεν γνωρίζουν ακριβή μέτρα και σταθμά .]

Το χρήμα εμφανίζεται νωρίτερα σαν *μέτρο* (πχ. στον Όμηρο τα βόδια) παρά σαν *μέσο ανταλλαγής*, γιατί στην ανταλλαγή σε είδος κάθε εμπόρευμα είναι ακόμα ανταλλακτικό μέσο του εαυτού του. Δεν μπορεί όμως να είναι μέτρο ή κανόνας σύγκρισης του εαυτού του.

2) Από τα παραπάνω προκύπτει ότι: Ένα ιδιαίτερο προϊόν (*εμπόρευμα*) (υλικό) πρέπει να γίνει το υποκείμενο του χρήματος, που υπάρχει σαν ιδιότητα κάθε ανταλλακτικής αξίας. Το υποκείμενο όπου παριστάνεται αυτό το σύμβολο δεν είναι αδιάφορο, μια και οι απαιτήσεις πάνω σ' αυτό που παριστάνει εμπεριέχονται στους όρους – τους εννοιολογικούς προσδιορισμούς, τις καθορισμένες σχέσεις – εκείνου που πρόκειται να παρασταθεί. Η έρευνα σχετικά με τα πολύτιμα μέταλλα σαν τα υποκείμενα, τις ενσαρκώσεις, της χρηματικής σχέσης δεν βρίσκεται λοιπόν καθόλου – όπως πιστεύει ο Προυντόν – έξω από τη σφαίρα της πολιτικής οικονομίας· όπως και η φυσική σύσταση των χρημάτων και του μαρμάρου δεν βρίσκεται έξω από τη σφαίρα της ζωγραφικής και γλυπτικής. Οι ιδιότητες που έχει το εμπόρευμα σαν ανταλλακτική αξία, και που γι αυτές δεν επαρκούν οι φυσικές του ιδιότητες, εκφράζουν τις απαιτήσεις που πρέπει να τεθούν στα εμπορεύματα που αποτελούν κατ' ἐξοχὴν το υλικό του χρήματος. Οι απαιτήσεις αυτές, στη βαθμίδα που μόνο σ' αυτή μπορούμε ώς τώρα να αναφερόμαστε, έχουν πραγματοποιηθεί με τον πιο ολοκληρωμένο τρόπο στα πολύτιμα μέταλλα. Τα μέταλλα καθαυτά, σαν παραγωγικά εργαλεία, υπερέχουν από τα υπόλοιπα εμπορεύματα· κι ανάμεσα στα μέταλλα, εκείνο που πρώτο βρίσκεται στη φυσική του πληρότητα και καθαρότητα – ο χρυσός· ύστερα ο χαλκός, ύστερα ο άργυρος και ο σίδηρος. Τα πολύτιμα μέταλλα πραγματοποιούν πάλι καλύτερα από τα άλλα το *μέταλλο*, όπως θάλεγε ο Χέγκελ.

Τα πολύτιμα μέταλλα είναι ομοιόμορφα στις φυσικές τους ιδιότητες, έτσι ώστε ίσες ποσότητες απ' αυτά να ταυτίζονται τόσο που να μην υπάρχει λόγος να προτιμηθεί η μια απ' την άλλη. Αυτό δεν ισχύει πχ. για ίσα πλήθη ζώων και ίσες ποσότητες σιτηρών.

α) Χρυσός και άργυρος σε σχέση με τα άλλα μέταλλα.

Τα κοινά μέταλλα οξειδώνονται στην ατμόσφαιρα· τα ευγενή (υδράργυρος, άργυρος, χρυσός, λευκόχρυσος) μένουν αμετάβλητα στην ατμόσφαιρα.

Aurum [χρυσός] (Au). Πυκνότητα = 19,5· σημείο τήξης: 1200^0 C. «Το λαμπερό χρυσάφι είναι το πιο υπέροχο απ' όλα τα μέταλλα, και γιαυτό ήδη από τους αρχαίους ονομάστηκε ήλιος ή βασιλέας των μετάλλων. Αρκετά διαδεδομένο, ποτέ σε μεγάλες ποσότητες, γιαυτό είναι και πολυτιμότερο

από τα άλλα μέταλλα. Βρίσκεται κατά κανόνα σαν αυτοφυής χρυσός, ενμέρει σε μεγαλύτερα τεμάχια, ενμέρει σε μικρά κοκκίδια διάσπαρτα μέσα σε άλλα πετρώματα. Με την αποσάθρωση των τελευταίων δημιουργείται η χρυσοφόρα άμμος που συμπαρασύρουν πολλοί ποταμοί, και απ' αυτή μπορεί να ξεπλυθεί ο χρυσός χάρη στη μεγάλη του πυκνότητα. Εξαιρετική ελατότητα του χρυσού: ένας κόκκος μπορεί να τραβηχτεί σε σύρμα μέχρι 500 πόδια μακρύ, και να σφυρηλατηθεί σε λεπτά φύλλα με πάχος ούτε $^{1}/_{200\,000}$ [της ίντσας]. Ο χρυσός δεν προσβάλλεται από κανένα οξύ, τον διαλύει μόνο το ελεύθερο χλώριο (*βασιλικόν ύδωρ*, μίγμα από νιτρικό και υδροχλωρικό οξύ). Επιχρύσωση.

Argentum [άργυρος] (Ag). Πυκνότητα = 10. Σημείο τήξης = 1000^{0} C. Φωτεινή όψη· το πιο φιλικό απ' όλα τα μέταλλα· πολύ λευκό και ελατό· μπορεί να δουλευτεί όμορφα και να τραβηχτεί σε λεπτές ίνες. Ο άργυρος απαντά αυτοφυής· πολύ συχνά συντηγμένος με μόλυβδο σε αργυρούχα μολυβδομεταλλεύματα.

Ώς εδώ, *χημικές* ιδιότητες χρυσού και αργύρου. (Είναι γνωστή η διαιρετότητα και ανασυνθεσιμότητα, η ομοιομορφία του καθαρού χρυσού και αργύρου κλπ.). *Μεταλλειολογικές* ιδιότητες:

Χρυσός. Είναι οπωσδήποτε αξιοσημείωτο ότι τα μέταλλα, όσο ευγενέστερα είναι, τόσο εμφανίζονται πιο απομονωμένα και χωριστά από τα συνηθισμένα σώματα – ανώτερες φύσεις απομακρυσμένες από τις κοινές. Έτσι βρίσκουμε το χρυσό κατά κανόνα αυτοφυή, κρυσταλλικό σε διάφορες κυβικές μορφές ή με τη μεγαλύτερη πολυμορφία: ακανόνιστα τεμάχια και βώλοι, άμμος και σκόνη – και τότε είναι διάσπαρτος μέσα σε πολλά είδη πετρωμάτων, πχ. στο γρανίτη, και με το θρυμματισμό τους βρίσκεται στην άμμο των ποταμών και στα βότσαλα των πλημμυρισμένων εδαφών. Καθώς σ' αυτή την |29| κατάσταση η πυκνότητα του χρυσού φτάνει μέχρι 19,4, μπορούν να εξαχθούν ακόμα και τα λεπτά ψήγματα χρυσού, αν αναταράξει κανείς τη χρυσοφόρα άμμο με νερό. Απ' αυτήν κατακάθεται πρώτα το μέταλλο με το μεγαλύτερο ειδικό βάρος κι έτσι, καθώς λένε, ξεπλένεται. Τις πιο πολλές φορές μαζί με τον χρυσό υπάρχει άργυρος, και συναντά κανείς φυσικά κράματα των δυο μετάλλων που περιέχουν 0,16 μέχρι 38,7% άργυρο· πράγμα που συνεπάγεται φυσικά διαφορές στο χρώμα και την πυκνότητα.

Άργυρος. Με τη μεγάλη ποικιλία των μεταλλευμάτων του εμφανίζεται σαν ένα από τα πιο διαδεδομένα μέταλλα, τόσο αυτοφυής όσο και σε κράμα με άλλα μέταλλα ή ενωμένος με αρσενικό και θείο. (Χλωριούχος άργυρος, βρωμιούχος άργυρος, ανθρακικό οξείδιο του αργύρου, βισμουθιούχο αργυρομετάλλευμα, στερυβεργίτης, πολυβασίτης κλπ.)

Οι κυριότερες *χημικές* ιδιότητες είναι: *όλων των ευγενών μετάλλων*: το ανοξείδωτο στην ατμόσφαιρα· του χρυσού (και λευκόχρυσου), το αδιάλυτο σε οξέα, εκτός του πρώτου μόνο στο χλώριο. Το ανοξείδωτο στην ατμόσφαιρα τα διατηρεί καθαρά, απαλλαγμένα από σκουριά· παρουσιάζονται σαν αυτό που είναι. Αντίσταση στη διάλυση από το οξυγόνο – *αφθαρσία* (που τόσο έχει επαινεθεί από τους φανατικούς του χρυσού και αργύρου στην αρχαιότητα).

Φυσικές ιδιότητες: Ειδικό βάρος, δηλαδή μεγάλο βάρος σε μικρό όγκο· πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό για το όργανο της κυκλοφορίας. Χρυσός 19,5· άργυρος 10. *Λαμπερό χρώμα*. Λάμψη του χρυσού, λευκότητα του αργύρου, λαμπρότητα, *ελατότητα*· γιαυτό είναι τόσο κατάλληλα για κοσμήματα και για τον εξωραϊσμό των υπόλοιπων αντικειμένων. Το *λευκό* χρώμα του αργύ-

ρου (που αντανακλά όλες τις φωτεινές ακτίνες στην αρχική τους σύνθεση)· ερυθροκίτρινο του χρυσού (που εκμηδενίζει όλες τις έγχρωμες φωτεινές ακτίνες του μικτού φωτός που δέχεται, και αντανακλά μόνο το ερυθρό). *Δύσκολη τήξη.*

Γεωλογικές ιδιότητες: Εμφανίζονται (ιδιαίτερα ο χρυσός) σε *αυτοφυή* κατάσταση, χωριστά από τα άλλα σώματα· απομονωμένα, εξατομικευμένα. Ατομική, αυτοτελής εμφάνιση απέναντι στο στοιχειακό.

Για τα άλλα δυο ευγενή μέταλλα: 1) *Λευκόχρυσος*: ακατάλληλο χρώμα: μονότονα γκρίζο (καπνιά των μετάλλων)· υπερβολικά σπάνιος·άγνωστος στους αρχαίους· έγινε γνωστός μόνο μετά την ανακάλυψη της Αμερικής· τον 19ο αιώνα ανακαλύφθηκε και στα Ουράλια· προσβάλλεται μόνο από το χλώριο· πάντοτε αυτοφυής· ειδικό βάρος = 21· άτηκτος και στην ισχυρότερη φλόγα· περισσότερο επιστημονική αξία. 2) *Υδράργυρος*: εμφανίζεται σε υγρή κατάσταση· εξατμίζεται· οι ατμοί είναι δηλητηριώδεις· ενώνεται σε υγρά μίγματα (αμαλγάματα). (Πυκνότητα = 13,5, σημείο βρασμού = 360° C.) Ώστε ούτε ο λευκόχρυσος, ούτε – ακόμα λιγότερο – ο υδράργυρος είναι κατάλληλα για χρήμα.

Μια από τις *γεωλογικές* ιδιότητες είναι κοινή σε όλα τα ευγενή μέταλλα: η *σπανιότητα*. Τώρα, η σπανιότητα είναι στοιχείο της αξίας (πέρα από τη ζήτηση και προσφορά) μόνο στο βαθμό που το καθαυτό και γι-αυτό μη-σπάνιο, η άρνηση της σπανιότητας, το στοιχειακό, δεν έχει καμιά αξία· γιατί δεν εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα της παραγωγής. Στον αρχικό καθορισμό της αξίας, αυτό που είναι πιο ανεξάρτητο από τη συνειδητή και σκόπιμη παραγωγή έχει και τη μεγαλύτερη αξία, με την προϋπόθεση ότι υπάρχει ζήτηση. Τα βότσαλα δεν έχουν – σχετικά μιλώντας – αξία, γιατί βρίσκονται *χωρίς παραγωγή* (ακόμα κι αν αυτή σήμαινε μόνο την έρευνα). Για να αποτελεί κάτι αντικείμενο της ανταλλαγής, για να έχει ανταλλακτική αξία, πρέπει να μη μπορεί να το αποκτήσει ο καθένας χωρίς τη μεσολάβηση της ανταλλαγής· πρέπει να μην εμφανίζεται με τέτοια στοιχειακή μορφή ώστε να είναι κοινό αγαθό. Σ' αυτό το μέτρο, η σπανιότητα είναι στοιχείο της ανταλλακτικής αξίας, και άρα η ιδιότητα αυτή των ευγενών μετάλλων είναι σημαντική, ακόμα και ανεξάρτητα από την παραπέρα σχέση ζήτησης και προσφοράς.

Εξετάζοντας γενικά το πλεονέκτημα των μετάλλων σαν παραγωγικών εργαλείων, ο χρυσός έχει υπέρ-του ότι είναι στο βάθος το *πρώτο μέταλλο που ανακαλύφθηκε σαν μέταλλο*. Και μάλιστα για δυο λόγους. *Πρώτο*, γιατί εμφανίζεται στη φύση σαν το πιο μεταλλικό απ' όλα τα μέταλλα, σαν ξεχωριστό και ευδιάκριτο μέταλλο· *δεύτερο*, γιατί στην παρασκευή του η φύση ανάλαβε αυτή το έργο της τέχνης, και για την πρώτη του ανακάλυψη δε χρειάστηκε παρά σκληρή δουλειά – ούτε επιστήμη, ούτε εξελιγμένα παραγωγικά εργαλεία.

«Βέβαιο είναι, πως ο χρυσός πρέπει να πάρει τη θέση του σαν *το πρώτο γνωστό μέταλλο*, και στο πρώτο γραπτό μνημείο της ανθρώπινης προόδου υποδείχνεται σαν μέτρο για την κατάσταση του ανθρώπου» (επειδή εμφανίζεται σαν *πλεόνασμα*, πρώτη μορφή εμφάνισης του πλούτου. Η πρώτη μορφή της αξίας είναι η *αξία χρήσης*, το καθημερινό που εκφράζει τη σχέση του ατόμου με τη φύση· η δεύτερη είναι η *ανταλλακτική αξία* δίπλα στην αξία χρήσης, η εξουσία του ατόμου πάνω στις αξίες χρήσης άλλων, η κοινωνική του σχέση: αρχικά είναι κι αυτή πάλι αξία της κυριακάτικης χρήσης, της χρήσης που ξεπερνά την άμεση χρεία).

Ανακάλυψη του χρυσού πολύ νωρίς από τον άνθρωπο: «Ο χρυσός διαφέ- |30|
ρει αξιοσημείωτα από τα άλλα μέταλλα, με πολύ λίγες εξαιρέσεις, γιατί βρίσκεται στη φύση στη μεταλλική του κατάσταση. Ο σίδηρος και ο χαλκός, ο κασσίτερος, ο μόλυβδος και ο άργυρος ανακαλύπτονται συνήθως σε χημικές ενώσεις με οξυγόνο, θείο, αρσενικό ή άνθρακα· και οι λίγες εξαιρέσεις όπου τα μέταλλα αυτά παρουσιάζονται σε απλή ή, όπως έλεγαν πριν, παρθένα κατάσταση, πρέπει να αναφέρονται μάλλον σαν μεταλλειολογικά παράξενα παρά σαν συνηθισμένα φαινόμενα. Ο χρυσός όμως βρίσκεται πάντα αυτοφυής ή μεταλλικός ... Άρα, σαν μια μεταλλική μάζα που κινεί την περιέργεια με το κίτρινο χρώμα της, θα τραβούσε τη ματιά και του πιο αμόρφωτου ανθρώπου, ενώ οι άλλες ουσίες που θα είταν πιθανό να συναντήσει δε θα είχαν κανένα γνώρισμα ελκυστικό για τις μόλις εγερμένες παρατηρητικές του ικανότητες. Ο χρυσός πάλι, [...] έχοντας σχηματιστεί στους βράχους που είναι περισσότερο απ' όλους εκτεθειμένοι στην ατμοσφαιρική επίδραση, βρίσκεται στο *σύντριμμα* των βουνών. Με τις αποσυνθετικές επιδράσεις της ατμόσφαιρας, των αλλαγών θερμοκρασίας, της δράσης του νερού, και ιδιαίτερα με τα αποτελέσματα του πάγου, κόβονται συνεχώς θραύσματα βράχου. Αυτά οι πλημμύρες τα φέρνουν στις κοιλάδες και τα στρογγυλεύει σε βότσαλα η αδιάκοπη δράση του τρεχούμενου νερού. Ανάμεσα σ' αυτά ανακαλύπτονται βότσαλα, ή ψήγματα, χρυσού. Οι καλοκαιριάτικες ζέστες, στεγνώνοντας τα νερά, έκαναν αυτές τις κοίτες, που είχαν γίνει κοίτες ποταμών και χειμωνιάτικων χειμάρρων, μονοπάτια για τα ταξίδια του αποδημητικού ανθρώπου· κι εδώ μπορούμε να φανταστούμε την πρώτη ανακάλυψη του χρυσού.»

Ο χρυσός εμφανίζεται τις πιο πολλές φορές καθαρός· ή, σε κάθε περίπτωση, τόσο κοντά στην καθαρή κατάσταση ώστε η μεταλλική του φύση μπορεί αμέσως ν' αναγνωριστεί, τόσο στα ποτάμια όσο και στις φλέβες χαλαζία.

Το ειδικό βάρος του χαλαζία, και των περισσότερων άλλων βαριών συμπαγών βράχων, είναι περίπου $2^1/_2$, ενώ το ειδικό βάρος του χρυσού είναι 18 ή 19. Άρα ο χρυσός είναι κάπου 7 φορές βαρύτερος από οποιονδήποτε βράχο ή πέτρωμα που είναι πιθανό να συνδέεται μαζί του. Ώστε ένα ρεύμα νερού που έχει αρκετή δύναμη για να συμπαρασύρει άμμο ή χαλίκια χαλαζία ή όποιου άλλου βράχου μπορεί να μην είναι ικανό να κινήσει τα θραύσματα χρυσού που συνδέονται μ' αυτά. Έτσι, το τρεχούμενο νερό έκανε προηγούμενα στους χρυσοφόρους βράχους ακριβώς αυτό που θα έκανε τώρα ο χρυσωρύχος: τους έσπασε δηλαδή σε θραύσματα, συμπαράσυρε τα ελαφρότερα μόρια και άφησε πίσω του τον χρυσό. Πραγματικά, οι ποταμοί είναι μεγάλα φυσικά *λίκνα*, σαρώνουν μεμιάς όλα τα ελαφρότερα και λεπτότερα μόρια, ενώ τα βαρύτερα είτε κολλούν πάνω σε φυσικά εμπόδια, είτε κατακαθίζουν εκεί που το ρεύμα ελαττώνει τη δύναμη ή την ταχύτητά του. (Βλέπε *Χρυσό* (Διαλέξεις για τον). Λονδίνο 1852. (σ. 12 και 13.)

Είναι πολύ πιθανό, σύμφωνα με την παράδοση και την παλαιότατη ιστορία, η *ανακάλυψη χρυσού στην άμμο και το χαλίκι ποταμών να είταν το πρώτο βήμα στην αναγνώριση των μετάλλων*· και σε όλες σχεδόν – ίσως σε όλες – τις χώρες της Ευρώπης, της Αφρικής και της Ασίας ξεπλένονταν από πολύ παλιά, με απλές συσκευές, μεγαλύτερες ή μικρότερες ποσότητες χρυσού από τα χρυσοφόρα κοιτάσματα. Κάπου-κάπου η επιτυχία στους χρυσοφόρους ποταμούς είταν αρκετά μεγάλη ώστε να προκαλέσει ένα ρίγος συγκίνησης που για ένα διάστημα διαπερνούσε μια περιοχή, ύστερα όμως πάλι κατάπαυε. Στα 760 οι φτωχοί βγήκαν κατά μάζες να ξεπλύνουν χρυσάφι

από τις αμμουδιές του ποταμού νότια της Πράγας, και τρεις άντρες μπορούσαν να βγάλουν ένα μάρκο ($^1/_2$ λίβρα) χρυσού την ημέρα· και τέτοια είταν η επακόλουθη συρροή στις «ανασκαφές» που τον άλλο χρόνο στη χώρα έπεσε λιμός. Διαβάζουμε ότι παρόμοια γεγονότα επαναλήφθηκαν αρκετές φορές στους αμέσως επόμενους αιώνες· παρόλο που εδώ, όπως κι αλλού, η γενική έλξη προς τα πλούτη της επιφάνειας καταλάγιασε σε κανονική και συστηματική εξόρυξη.

Υπάρχουν δύο κατηγορίες κοιτασμάτων που περιέχουν χρυσό: οι *φλέβες*, που τέμνουν τον συμπαγή βράχο σε κατεύθυνση λίγο-πολύ κάθετη προς τον ορίζοντα· και οι *προσχωματικές κοίτες* ή "ρείθρα", όπου ο χρυσός, αναμιγμένος με χαλίκι, άμμο ή άργιλο, έχει εναποτεθεί, με τη μηχανική δράση του νερού, στην επιφάνεια αυτών των βράχων, που τους διαπερνούν σε άγνωστα βάθη οι φλέβες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει πιο ειδικά η τέχνη της *εξόρυξης*· στη δεύτερη, οι απλές πράξεις της *ανασκαφής*. Η χρυσωρυχία με την κυριολεκτική έννοια είναι, όπως και κάθε άλλη εξόρυξη, μια τέχνη που
|31| απαιτεί την χρησιμοποίηση κεφαλαίου και επιδεξιότητας που μπορεί να αποκτηθεί μόνο με μακρόχρονη πείρα. Καμιά άλλη τέχνη του πολιτισμένου ανθρώπου δεν απαιτεί για την πλήρη της ανάπτυξη τόσες πολλές επιστήμες και βοηθητικές τέχνες. Παρόλο όμως που είναι τόσο ουσιαστικές για τον χρυσωρύχο, καμιά τους σχεδόν δε χρειάζεται σ' αυτόν που ξεπλένει χρυσό, τον ψηγματολόγο, που πρέπει να στηριχτεί κύρια στη δύναμη των χεριών του και την ανθηρή του υγεία. Τα σύνεργα που χρησιμοποιεί πρέπει αναγκαστικά να είναι απλά, για να μεταφέρονται από τόπο σε τόπο, να επισκευάζονται εύκολα αν χαλάσουν, και για να μην απαιτούν καμιά από τις λεπτότητες εκείνες στο χειρισμό που θα μπορούσαν να τον κάνουν να καθυστερήσει στην απόκτηση μικρών ποσοτήτων.

Διαφορά ανάμεσα στα προσχωματικά κοιτάσματα χρυσού, που τα καλύτερα σημερινά παραδείγματα είναι στη Σιβηρία, Καλιφόρνια και Αυστραλία· και τις λεπτές άμμους που κατεβάζουν κάθε χρόνο τα ποτάμια, και που μερικές φορές βρίσκονται να περιέχουν χρυσό σε εκμεταλλεύσιμες ποσότητες. Η άμμος αυτή βρίσκεται βέβαια κυριολεκτικά στην επιφάνεια, ενώ τα προσχωματικά κοιτάσματα μπορεί να τα βρει κανείς κάτω από ένα στρώμα πάχους από 1 ώς 70 πόδια, που αποτελείται από χώμα, τύρφη, άμμο, χαλίκι κλπ. Οι τρόποι εκμετάλλευσης και των δυο βασίζονται υποχρεωτικά στην ίδια αρχή. Για την εκμετάλλευση των χρυσοφόρων ρείθρων η φύση έχει γκρεμίσει τα πιο ψηλά, περήφανα και πλούσια μέρη των φλεβών, κι έχει τόσο κονιορτοποιήσει και ξεπλύνει τα υλικά, ώστε ο ψηγματολόγος βρίσκει κιόλας έτοιμο το πιο δύσκολο κομάτι της δουλειάς· ενώ ο χρυσωρύχος, που δουλεύει τις λιγότερο πλούσιες αλλά διαρκέστερες, βαθύτερες φλέβες, πρέπει να βοηθηθεί με όλα τα μέσα της πιο εκλεπτυσμένης τέχνης.

Ο χρυσός έχει δίκαια θεωρηθεί το ευγενέστερο μέταλλο, χάρη σε διάφορες φυσικές και χημικές ιδιότητες. Μένει αναλλοίωτος στην ατμόσφαιρα και δεν οξειδώνεται. (Η αφθαρσία είναι ακριβώς η αντίσταση στο οξυγόνο της ατμόσφαιρας.) Έχει λαμπερό ερυθρωπό κίτρινο χρώμα όταν βρίσκεται σε συμπαγή κατάσταση· και έχει μεγάλη πυκνότητα. Εξαιρετικά ελατός. Χρειάζεται ισχυρή θερμότητα για να λιώσει. Ειδικό βάρος.

Τρεις λοιπόν τρόποι παραγωγής του: 1) Στην άμμο των ποταμών. Απλά βρίσκεται στην επιφάνεια. *Ξέπλυμα.* 2) Στις προσχωματικές κοίτες. *Σκάψιμο.* 3) *Εξόρυξη.* Η παραγωγή του δεν απαιτεί λοιπόν ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η φύση κάνει εδώ την πιο πολλή δουλειά.

(Οι *ρίζες* των λέξεων για τον χρυσό, τον άργυρο κλπ. (βλέπε *Γκριμμ*)· εδώ πρόκειται αποκλειστικά για γενικές έννοιες της *λάμψης*, του *χρώματος*, που σύντομα μεταφέρονται στις λέξεις. Silber [άργυρος] από το weiss [λευκό], Gold [χρυσός] από το gelb [κίτρινο]... Erz [ορείχαλκος] και Gold [χρυσός], Erz και Eisen [σίδηρος] εναλλάσσουν τα ονόματά τους. Οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν τον ορείχαλκο πριν από το σίδερο. Άμεση συγγένεια ανάμεσα σε aes [χαλκό] και aurum [χρυσό].)

Ο χαλκός (ορείχαλκος, μπρούντζος: κασσίτερος και χαλκός) και ο χρυσός χρησιμοποιήθηκαν πριν από τον άργυρο και το σίδερο.

«Ο χρυσός χρησιμοποιήθηκε [...] πολύ πριν από τον άργυρο, γιατί [...] βρίσκεται σε καθαρή μορφή ή με λίγες μόνο αργυρές προσμίξεις· εξάγεται με απλή πλύση. Ο άργυρος υπάρχει γενικά σε φλέβες έγκλειστες στους πιο σκληρούς βράχους των πρωτογενών εδαφών· η εξαγωγή του απαιτεί περίπλοκα μηχανήματα και εργασίες. [...] Στην ισημερινή Αμερική δεν εκμεταλλεύονται [...] τις φλέβες χρυσού, αλλά τον χρυσό που είναι διάσπαρτος, σαν σκόνη και βώλοι, στα αλλούβια εδάφη. Το ίδιο γινόταν [...] στον καιρό του Ηρόδοτου... Τα αρχαιότερα μνημεία της Ελλάδας, της Ασίας, της Βόρειας Ευρώπης και του Νέου Κόσμου αποδείχνουν πως η χρήση του χρυσού για εργαλεία και κοσμήματα συμβιβάζεται με μια κατάσταση που πλησιάζει τη βαρβαρότητα· και πως η χρήση αργύρου για τον ίδιο σκοπό υποδηλώνει από μόνη της μιαν αρκετά εξελιγμένη κοινωνική κατάσταση.» Πρβλ. Ντυρώ ντε λα Μαλλ, Τετράδιο. (2.)

Ο χαλκός σαν κύριο εργαλείο του πολέμου και της ειρήνης. (στο ίδιο, 2.) (σαν *χρήμα* στην Ιταλία, στο ίδιο.)

β) Διακυμάνσεις της αξιακής σχέσης ανάμεσα στα διάφορα μέταλλα.

Αν πρόκειται να εξεταστεί γενικά η χρήση των μετάλλων σαν σωμάτων του χρήματος, η συγκριτική τους χρήση, η προγενέστερη ή μεταγενέστερη εμφάνισή τους, πρέπει ταυτόχρονα να εξεταστούν και οι *διακυμάνσεις στη σχετική τους αξία*. (Λετρόν, Μπαικχ, Τζαίηκομπ.) (Στο βαθμό που αυτό το ζήτημα συνδέεται με την ποσότητα γενικά των μετάλλων που κυκλοφορούν και τη σχέση της προς τις τιμές να εξεταστεί αργότερα, σαν ιστορικό παράρτημα στο κεφάλαιο που πραγματεύεται τη σχέση του χρήματος με τις τιμές.)

Η διαδοχική μεταβολή των σχέσεων ανάμεσα στον χρυσό, τον άργυρο και το χαλκό σε διάφορες εποχές πρέπει να εξαρτιόταν πρώτα-πρώτα από τη φύση των κοιτασμάτων των τριών αυτών μετάλλων και από τη λιγότερο ή περισσότερο καθαρή κατάστασή τους. Ύστερα, από πολιτικές μεταβολές όπως η εισβολή των Περσών και των Μακεδόνων στην Ασία και σ' ένα τμήμα της Αφρικής, αργότερα η κατάκτηση από τους Ρωμαίους ενός τμήματος των τριών ηπείρων (orbis Romanus [ρωμαϊκή οικουμένη] κλπ). Εξαρτιέται λοιπόν από τη σχετική τους καθαρότητα και την τοποθεσία τους.

Η αξιακή σχέση ανάμεσα στα διάφορα μέταλλα μπορεί να καθοριστεί χωρίς αναφορά σε τιμές – με την απλή *ποσοτική* αναλογία στην οποία ανταλλάζονται μεταξύ τους. Αυτό τον τρόπο μπορούμε γενικά να τον χρησιμοποιήσουμε όταν έχουμε να συγκρίνουμε λίγα μόνο εμπορεύματα που έχουν κοι- |32|

νό μέτρο· πχ. τόσα κουώρτερ σίκαλη, κριθάρι, βρώμη για τόσα κουώρτερ στάρι. Στην ανταλλαγή σε είδος, όπου έτσι κι αλλιώς οι ανταλλαγές είναι ακόμα λιγοστές όπως και τα εμπορεύματα που ανταλλάζονται, χρησιμοποιείται αυτή η μέθοδος, και άρα δε χρειάζεται ακόμα χρήμα.

Οι *Άραβες*, γείτονες των Σαβαίων, είχαν κατά τον Στράβωνα τόσο άφθονο αυτοφυή χρυσό που έδιναν 10 λίβρες χρυσού για 1 λίβρα σιδήρου και 2 λίβρες χρυσού για 1 λίβρα αργύρου. Αφθονία χρυσού στις εκτάσεις της Βακτριανής (Μποχάρα κλπ, σύντομα: Τουρκεστάν) και στο τμήμα της Ασίας που βρίσκεται ανάμεσα στον Παροπάμισο (Ινδο-κούς) και τον Ίμαο (βουνά Μούσταγκ), δηλαδή την Desertum arenosum auro abundans [αμμώδη έρημο πλούσια σε χρυσό] (έρημο Γκόμπι): Κατά τον Ντυρώ ντε λα Μαλλ είναι λοιπόν πιθανό, πως από τον 15ο μέχρι τον 6ο π.Χ. αιώνα η σχέση χρυσού προς άργυρο είταν = 1:6 ή 1:8, σχέση που υπήρχε στην Κίνα και την Ιαπωνία μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα· 1:13 την καθορίζει ο Ηρόδοτος για την Περσία στη διάρκεια της βασιλείας του Υστάσπη Δαρείου. Σύμφωνα με τον κώδικα του Μανού, γραμμένο ανάμεσα στα 1300 και 600 π.Χ., χρυσός προς άργυρο = $1:2^1/_2$. Πραγματικά, τα ορυχεία αργύρου βρίσκονται αποκλειστικά σχεδόν στα πρωτογενή εδάφη, ιδιαίτερα στα διαστρωματωμένα, και σε ορισμένες φλέβες των δευτερογενών εδαφών. Πηγές αργύρου, αντί να είναι οι αλλούβιες άμμοι, είναι συνήθως οι πιο συμπαγείς και σκληροί βράχοι, όπως ο χαλαζίας κλπ. Το μέταλλο αυτό απαντά πιο συχνά στις ψυχρές περιοχές – ψυχρές είτε από το γεωγραφικό τους πλάτος είπε από το απόλυτο υψόμετρό τους – απ' όσο ο χρυσός, που προτιμά τις θερμές χώρες. Αντίθετα από τον χρυσό, πολύ σπάνια συναντά κανείς τον άργυρο σε καθαρή κατάσταση (τις πιο πολλές φορές είναι ενωμένος με αρσενικό ή θείο) (χλώριο, νιτρικό κάλιο). Όσο για την ποσοτική διάδοση των δύο μετάλλων (πριν την ανακάλυψη της Αυστραλίας και της Καλιφόρνιας): ο Χούμπολτ στα 1811 εκτιμά την αναλογία χρυσού προς άργυρο στην Αμερική = 1:46, στην Ευρώπη (συμπεριλαμβάνοντας την ασιατική Ρωσία) = 1:40. Οι μεταλλειολόγοι της γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών υπολογίζουν αυτή την αναλογία σήμερα (1842) σε 52:1· ωστόσο η λίβρα χρυσού αξίζει μόνο 15 λίβρες αργύρου· ώστε η σχέση αξίας = 1:15.

Χαλκός. Πυκνότητα = 8,9. Ωραίο αυγινό χρώμα· αρκετά σκληρός· χρειάζεται πολύ υψηλή θερμοκρασία για να λιώσει. Όχι σπάνια, βρίσκεται σε αυτοφυή κατάσταση· συχνά ενωμένος με οξυγόνο ή θείο. Κοίτη του είναι τα αρχαία πρωτογενή πετρώματα. Συχνά όμως, συχνότερα από τα άλλα ορυκτά, βρίσκεται και στην επιφάνεια της γης, ή σε μικρά βάθη, συσσωματωμένος σε καθαρές μεταλλικές μάζες, με υπολογίσιμο μερικές φορές βάρος. Χρησιμοποιήθηκε στον πόλεμο και την ειρήνη πριν από το σίδερο. (Στην ιστορική εξέλιξη, ο χρυσός σαν χρηματικό υλικό έχει με τον άργυρο την ίδια σχέση που έχει και ο χαλκός, σαν εργαλείο δουλειάς, με το σίδερο.) Κυκλοφορούσε σε μεγάλη ποσότητα στην υποταγμένη στους Ρωμαίους Ιταλία από τον 1ο μέχρι τον 5ο αιώνα. Μπορεί κανείς να καθορίσει από τα πριν τον βαθμό πολιτισμού ενός λαού γνωρίζοντας μόνο το είδος του μέταλλου – χρυσό, χαλκό, άργυρο ή σίδερο – που χρησιμοποιεί για τα όπλα, τα εργαλεία ή τα κοσμήματά του. Ο *Ησίοδος*, στο ποίημά του για τη γεωργία:

«Χαλκῷ δ' εἰργάζοντο· μέλας δ' οὐκ ἔσκε σίδηρος». [Χάλκινα είταν τα εργαλεία τους· και δεν υπήρχε το μαύρο σίδερο.]

Ο *Λουκρήτιος*: «Et prior aeris erat quam ferri cognitus usus.» [Και η χρήση βρέθηκε πρώτα του χαλκού από του σίδερου.] Ο Τζαίηκομπ αναφέρει παν-

άρχαια χαλκωρυχεία στη Νουβία και τη Σιβηρία (βλέπε Ντυρώ I, 58)· ο Ηρόδοτος λέει ότι οι Μασσαγέτες είχαν μόνο ορείχαλκο, όχι σίδερο. Το σίδερο, σύμφωνα με τα Μάρμαρα της Οξφόρδης, είταν άγνωστο πριν το 1431 π.Χ. Στον *Όμηρο*, το σίδερο είναι σπάνιο· αντίθετα, πολύ συχνή χρήση του ορείχαλκου (μπρούντζου), αυτού του κράματος από χαλκό, ψευδάργυρο και κασσίτερο που για τόσο μεγάλο διάστημα χρησιμοποίησε η ελληνική και η ρωμαϊκή κοινωνία, ακόμα και για την κατασκευή τσεκουριών και ξυραφιών. Η Ιταλία είναι αρκετά πλούσια σε αυτοφυή χαλκό· ακόμα, το χάλκινο χρήμα αποτέλεσε μέχρι το 247 π.Χ. αν όχι το μοναδικό, τουλάχιστο το κανονικό νόμισμα, τη νομισματική μονάδα της κεντρικής Ιταλίας. Οι ελληνικές αποικίες της νότιας Ιταλίας έπαιρναν από την Ελλάδα και την Ασία – είτε άμεσα, είτε διαμέσου της Τύρου και της Καρχηδόνας – το ασήμι με το οποίο έφτιαχναν χρήμα από τον 5ο και 6ο αιώνα και μετά. Φαίνεται πως οι Ρωμαίοι είχαν ασημένιο χρήμα πριν την εκδίωξη των βασιλέων· αλλά, λέει ο Πλίνιος, «interdictum id vetere consulto patrum, Italiae parci jubentium» [η εξόρυξη έχει απαγορευτεί με παλιά απόφαση της Συγκλήτου, που απαγορεύει την εκμετάλλευση της Ιταλίας] (δηλαδή των αργυρωρυχείων της). Η Σύγκλητος φοβόταν τις συνέπειες ενός εύχρηστου μέσου κυκλοφορίας – πολυτέλεια, αύξηση των δούλων, συσσώρευση, συγκέντρωση της γαιοκτησίας. Και οι Ετρούσκοι χρησιμοποιούσαν τον χαλκό σαν χρήμα πριν από τον χρυσό.

Ο Γκαρνιέ έχει λάθος όταν λέει (βλέπε Τετράδιο III, σ. 28): «Στο ορυκτό βασίλειο αναζητήθηκε φυσικά και διαλέχτηκε το υλικό που προορίστηκε για τη συσσώρευση.» Αντίθετα, πρώτα βρέθηκε το μεταλλικό χρήμα (είτε κυριολεκτικά σαν χρήμα είτε ακόμα μόνο σαν ευνοούμενο μέσο ανταλλαγής κατά βάρος) και ύστερα άρχισε η συσσώρευση. Γι αυτό το ζήτημα, σε σχέση με τον χρυσό, *να γίνει λόγος ξεχωριστά*. Σωστά ο *Ραϊτεμάγερ* (βλέπε Τετράδιο III, σ. 34): «Ο χρυσός, ο άργυρος και ο χαλκός χρησιμοποιήθηκαν από τους αρχαίους λαούς αρχικά σαν θραυστικά και κοπτικά εργαλεία, παρόλη τη *σχετική* τους *αδυναμία*, πριν από το σίδερο, και πριν αυτά χρησιμοποιηθούν σαν χρήμα.» (Βελτίωση των εργαλείων όταν έμαθαν να σκληραίνουν τον χαλκό με τη βαφή τόσο, ώστε να μπορεί να αντιστέκεται στη συμπαγή πέτρα. Από ένα πολύ σκληρυμένο χαλκό έφτιαχναν τα σκαρπέλα και τα σφυριά που χρησιμοποιούσαν για να υποτάξουν την πέτρα. Τελικά ανακαλύφθηκε ο σίδηρος.) *Ο Τζαίηκομπ λέει*: «Στην πατριαρχική κατάσταση, [»] (βλέπε Τετράδιο IV, σ. 3) [«]όταν τα μέταλλα από τα οποία φτιάχνονταν τα όπλα, όπως 1) ορείχαλκος και 2) σίδερο, είταν σπάνια και εξαιρετικά ακριβά σε σύγκριση με τα συνηθισμένα τότε τρόφιμα και ρούχα, τότε, παρόλο που είταν άγνωστο το νόμισμα από πολύτιμα μέταλλα, ωστόσο ο χρυσός και ο άργυρος είχαν αποκτήσει την ευχέρεια να ανταλλάζονται με τα άλλα μέταλλα πιο εύκολα και πιο άνετα απ' όσο [...] τα σιτηρά και τα ζώα.»

Άλλωστε για να αποκτήσει κανείς τον καθαρό ή σχεδόν καθαρό χρυσό |33| των απέραντων αλλούβιων εδαφών που βρίσκονται ανάμεσα στις οροσειρές του Ινδο-Κους και των Ιμαλαΐων, δε χρειαζόταν παρά μια απλή πλύση. Ο πληθυσμός εκείνων των περιοχών της Ασίας είταν τότε άφθονος· και άρα τα εργατικά χέρια βρίσκονταν σε πολύ καλή τιμή. Ο άργυρος είταν σχετικά ακριβός, γιατί η εξόρυξή του είχε (τεχνικές) δυσκολίες. Το αντίθετο αποτέλεσμα εμφανίστηκε στην Ασία και την Ελλάδα μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου. Οι χρυσοφόρες αμμουδιές εξαντλήθηκαν· η τιμή των δούλων και των εργατικών χεριών αυξήθηκε· καθώς η μηχανική και η γεωμετρία είχαν κάνει

τεράστιες προόδους από τον Ευκλείδη ώς τον Αρχιμήδη, είταν δυνατή η κερδοφόρα εκμετάλλευση τών πλούσιων φλεβών των αργυρωρυχείων της Ασίας, της Θράκης και της Ισπανίας· κι αφού ο άργυρος είταν 52 φορές πιο άφθονος από τον χρυσό, η σχέση αξίας ανάμεσα στα δυο μέταλλα δεν μπορούσε παρά ν' αλλάξει – και η λίβρα χρυσού, που την εποχή του Ξενοφώντα, στα 350 π.Χ., ανταλλαζόταν με 10 λίβρες αργύρου, στα 422 μ.Χ. άξιζε 18 λίβρες απ' αυτό το τελευταίο μέταλλο. Ώστε από 1:10 ανέβηκε σε 1:18.

Στα τέλη του *5ου αιώνα* μ.Χ. ασυνήθιστα μειωμένη μάζα μετρητού χρήματος, παύση των εργασιών στα μεταλλεία. Τον μεσαίωνα μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα σχετικά σημαντικό μέρος του χρήματος βρισκόταν σε χρυσά νομίσματα. (Η μείωση επηρέασε ιδιαίτερα τον άργυρο, που είχε προηγούμενα τη μεγαλύτερη κυκλοφορία.) Αναλογία τον 15ο αιώνα = 1:10, το 18ο αιώνα = 1:14 στην ηπειρωτική Ευρώπη· στην Αγγλία = 1:15. Στη νεότερη Ασία ο άργυρος εμφανίζεται στο εμπόριο πιο πολύ σαν εμπόρευμα· ιδιαίτερα στην Κίνα, όπου το νόμισμα είναι χάλκινο (τεχέν, κράμα από χαλκό, ψευδάργυρο, μόλυβδο)· στην Κίνα ο χρυσός (και ο άργυρος) χρησιμοποιείται σύμφωνα με το βάρος του σαν εμπόρευμα για τον ισοσκελισμό του εξωτερικού εμπορίου.

Στη Ρώμη, μεγάλες διακυμάνσεις ανάμεσα στην αξία χαλκού και αργύρου (στα νομίσματα). Μέχρι τον Σέρβιο, για την ανταλλαγή χρησιμοποιούσαν το μέταλλο σε ράβδους: *aes rude* [άσημος χαλκός]. Χρηματική μονάδα είταν το ασσάριο χαλκού = 1 λίβρα χαλκού. Την εποχή του Σέρβιου άργυρος προς χαλκό = 279:1· μέχρι την έναρξη του καρχηδονιακού πολέμου = 400:1· τον καιρό του πρώτου καρχηδονιακού πολέμου = 140:1· τον καιρό του δεύτερου καρχηδονιακού πολέμου = 112:1.

Ο χρυσός στη Ρώμη είταν στην αρχή πολύ ακριβός, ενώ άργυρο έφερναν από την Καρχηδόνα (και την Ισπανία)· ο χρυσός μέχρι το 547 χρησιμοποιόταν μόνο σε ράβδους. Χρυσός προς άργυρο στο εμπόριο = 13,71:1· στα νομίσματα =17,4:1· την περίοδο του Καίσαρα = 12:1 (όταν ξέσπασε ο εμφύλιος πόλεμος, μετά την καταλήστευση του aerarium [δημόσιου θησαυροφυλακίου] από τον Καίσαρα, μόνο 8:1)· την περίοδο του Ονώριου και Αρκάδιου (397) καθορίστηκε = 14,4:1· την περίοδο του Ονώριου και του Θεοδόσιου του Νεότερου (422) = 18:1. Άργυρος προς χαλκό = 100:1· χρυσός προς άργυρο = 18:1. Το πρώτο ασημένιο νόμισμα στη Ρώμη κόπηκε στα 485 u.c. [από την ίδρυση της Ρώμης], το πρώτο χρυσό νόμισμα στα 547. Μόλις, μετά τον δεύτερο καρχηδονιακό πόλεμο, το ασσάριο μειώθηκε σε 1 ουγγιά, έγινε πια κέρμα· νομισματική μονάδα είταν ο σηστέρτιος (άργυρος), και όλες οι μεγάλες πληρωμές γίνονταν σε άργυρο. (Στην καθημερινή συναλλαγή ο χαλκός (αργότερα το σίδερο) έμεινε το κυριότερο μέταλλο. Την περίοδο των αυτοκρατόρων Δύσης και Ανατολής, ο solidus (aureus) [σόλιδος (=συμπαγής) (χρυσός)], δηλαδή ο χρυσός, είταν το ρυθμιστικό χρήμα.)

Στον αρχαίο λοιπόν κόσμο, κατά μέσο όρο:

Πρώτο: Ανώτερη αξία του αργύρου συγκριτικά με τον χρυσό. Αν εξαιρεθούν μεμονωμένα φαινόμενα (Άραβες) όπου ο χρυσός είναι φθηνότερος από τον άργυρο και ακόμα πιο πολύ από το σίδερο, στην Ασία από τον 15ο μέχρι τον 6ο αιώνα π.Χ. χρυσός προς άργυρο = 6:1 ή 8:1 (η δεύτερη αναλογία στην Κίνα και Ιαπωνία μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα.)

Στον ίδιο τον κώδικα του Μανού = $2^1/_2$:1. Η χαμηλότερη αυτή αναλογία οφείλεται στις ίδιες αιτίες που κάνουν τον χρυσό το πρώτο μέταλλο που ανακαλύπτεται σαν τέτοιο. Ο χρυσός προερχόταν τότε κύρια από την Ασία

και την Αίγυπτο. Σ' αυτή την περίοδο αντιστοιχεί, στην ιστορία της Ιταλίας, ο *χαλκός* σαν χρήμα. Όπως και γενικά ο χαλκός σαν κύριο εργαλείο της ειρήνης και του πολέμου αντιστοιχεί στην πρωτοκαθεδρία του χρυσού ανάμεσα στα ευγενή μέταλλα. Την εποχή του Ξενοφώντα, χρυσός προς άργυρο ακόμα = 10:1.

Δεύτερο: Από τον θάνατο του Αλέξανδρου, σχετική άνοδος της αξίας του χρυσού συγκριτικά με τον άργυρο, με την εξάντληση των χρυσοφόρων άμμων και την πρόοδο της τεχνικής και του πολιτισμού· έτσι, άνοιγμα των αργυρωρυχείων· τώρα επιδρά η μεγαλύτερη ποσοτική διάδοση στη γη του αργύρου από τον χρυσό. Ιδιαίτερα όμως οι Καρχηδόνιοι, η εκμετάλλευση της Ισπανίας, που αναγκαστικά επαναστατικοποίησε την αναλογία χρυσού και αργύρου παρόμοια όπως και η ανακάλυψη αργύρου στην Αμερική, στα τέλη του 15ου αιώνα. Αναλογία πριν την εποχή του Καίσαρα = 17:1· αργότερα 14:1· τέλος, από τα 422 μ.Χ. = 18:1. (Η πτώση του χρυσού την εποχή του Καίσαρα οφειλόταν σε περιστασιακούς λόγους.) Στην πτώση του αργύρου συγκριτικά με τον χρυσό αντιστοιχεί το σίδερο σαν κύριο παραγωγικό εργαλείο στον πόλεμο και την ειρήνη. Αν την πρώτη περίοδο υπήρχε εισροή χρυσού από την Ανατολή, στη δεύτερη περίοδο υπάρχει εισροή αργύρου από την ψυχρότερη Δύση.

Τρίτο, τον μεσαίωνα: Η αναλογία πάλι όπως την εποχή του Ξενοφώντα, 10:1. (Σε μερικούς τόπους = 12:1;)

Τέταρτο, μετά την ανακάλυψη της Αμερικής: Πάλι η αναλογία περίπου όπως την εποχή του Ονώριου και του Αρκάδιου (397)· 14 ώς 15:1. Παρόλο που από τα τέλη περίπου του 1815 μέχρι το 1844 αυξάνεται η παραγωγή χρυσού, ωστόσο ο χρυσός είταν υπερτιμημένος (πχ. στη Γαλλία). Είναι πιθανό, ότι η ανακάλυψη της Καλιφόρνιας και της Αυστραλίας

πέμπτο, θα ξαναφέρει την αναλογία της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου 18:1, αν όχι και ακόμα μεγαλύτερη. Σχετική πτώση της τιμής του αργύρου με την πρόοδο στην παραγωγή πολύτιμων μετάλλων, τόσο στην αρχαία όσο και στη νεότερη εποχή, από Ανατολή προς Δύση, μέχρι που η Καλιφόρνια και η Αυστραλία αντιστρέφουν αυτή την τάση. Μεγάλες επιμέρους διακυμάνσεις· οι βασικές όμως διαφορές επαναλαμβάνονται με εντυπωσιακό τρόπο.

Στην αρχαιότητα ο χαλκός είταν 3 ή 4 φορές ακριβότερος από σήμερα. |34| (Γκαρνιέ.)

γ) Να εξεταστούν τώρα οι πηγές του χρυσού και αργύρου και η συνάρτηση αυτών των πηγών με την ιστορική εξέλιξη.

δ) *Το χρήμα σαν νόμισμα*. Σύντομα το ιστορικό των νομισμάτων. Υποτίμηση και ανατίμηση κλπ.

Η *κυκλοφορία ή περιφορά του χρήματος* αντιστοιχεί σε μια αντίθετη *κυκλοφορία ή περιφορά των εμπορευμάτων*. Το εμπόρευμα του Α περνά στα χέρια του Β, ενώ το χρήμα του Β περνά στα χέρια του Α κλπ. Η κυκλοφορία του χρήματος, όπως κι εκείνη του εμπορεύματος, ξεκινά από άπειρα διαφορετικά σημεία και επιστρέφει σε άπειρα διαφορετικά σημεία. Η εκκίνηση από ένα μοναδικό κέντρο προς τα διάφορα σημεία της περιφέρειας και η επιστροφή απ' όλα τα σημεία της περιφέρειας σ' ένα μοναδικό κέντρο δεν γίνονται στη βαθμίδα της κυκλοφορίας που εξετάζουμε εδώ, στην *άμεσή* της βαθμίδα, παρά μόνο στη *διαμεσολαβημένη* από το τραπεζικό σύστημα κυκλοφορία. Ωστόσο η πρώτη αυτή αυτόφυτη κυκλοφορία αποτελείται βέβαια

από μια μάζα περιφορών. Η καθαυτό όμως περιφορά αρχίζει μόνο εκεί όπου ο χρυσός και ο άργυρος παύουν να είναι εμπόρευμα· ανάμεσα στις χώρες που εξάγουν πολύτιμα μέταλλα και αυτές που τα εισάγουν δεν υπάρχει κυκλοφορία μ' αυτή την έννοια, αλλά απλή ανταλλαγή· γιατί ο χρυσός και ο άργυρος εμφανίζονται εδώ όχι σαν χρήμα αλλά σαν εμπόρευμα. Στο βαθμό που το χρήμα διαμεσολαβεί την ανταλλαγή των εμπορευμάτων, εδώ δηλαδή την κυκλοφορία τους, και άρα είναι μέσο ανταλλαγής, σ' αυτό το βαθμό είναι *όργανο της κυκλοφορίας, τροχός της κυκλοφορίας*· στο βαθμό όμως που το ίδιο κυκλοφορείται μέσα σ' αυτή τη διαδικασία, στο βαθμό,που περιφέρεται, που ακολουθεί μια δική του κίνηση, έχει κι αυτό το ίδιο μια *κυκλοφορία, χρηματική κυκλοφορία, περιφορά του χρήματος*. Το ζήτημα είναι να βρούμε σε ποιο βαθμό αυτή η κυκλοφορία καθορίζεται από ιδιαίτερους νόμους. Εξαρχής είναι ξεκάθαρο πως, αν το χρήμα είναι τροχός κυκλοφορίας για το εμπόρευμα, το εμπόρευμα είναι εξίσου τροχός κυκλοφορίας για το χρήμα. Αν το χρήμα κυκλοφορεί τα εμπορεύματα, τα εμπορεύματα κυκλοφορούν το χρήμα. Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων και η κυκλοφορία του χρήματος καθορίζονται λοιπόν αμοιβαία. Στην περιφορά του χρήματος τρία πράγματα πρέπει να εξεταστούν: 1) η ίδια η μορφή της κίνησης· η τροχιά που διαγράφει (η έννοιά της)· 2) η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί· 3) με πόση ταχύτητα το χρήμα εκτελεί την κίνησή του, κυκλοφορεί. Αυτό μπορεί να γίνει μόνο σε σχέση με την εμπορευματική κυκλοφορία. Ξεκάθαρο είναι από την αρχή, πως η εμπορευματική κυκλοφορία έχει συνθετικά στοιχεία που είναι ολότελα ανεξάρτητα από τη χρηματική κυκλοφορία και που, αντίθετα, είτε την καθορίζουν άμεσα, είτε με τρόπο ώστε οι ίδιες περιστάσεις που καθορίζουν πχ. την ταχύτητα της εμπορευματικής κυκλοφορίας καθορίζουν κι εκείνη της χρηματικής κυκλοφορίας. Ο συνολικός χαρακτήρας του τρόπου παραγωγής θα καθορίζει και τις δυο, και πιο άμεσα την εμπορευματική κυκλοφορία. Η μάζα των συναλλασσομένων (το μέγεθος του πληθυσμού)· η κατανομή τους σε πόλη και ύπαιθρο· η απόλυτη ποσότητα των εμπορευμάτων, των προϊόντων και των συντελεστών της παραγωγής· η σχετική μάζα των εμπορευμάτων που έχουν τεθεί σε κυκλοφορία· η ανάπτυξη των επικοινωνιακών και μεταφορικών μέσων, με τη διπλή έννοια, ότι καθορίζει τόσο τον κύκλο αυτών που συναλλάσσονται μεταξύ τους, που έρχονται σ' επαφή, όσο και την ταχύτητα με την οποία η πρώτη ύλη φτάνει στον παραγωγό και το προϊόν στον καταναλωτή· τέλος η ανάπτυξη της βιομηχανίας, που συγκεντρώνει διάφορους παραγωγικούς κλάδους, πχ. κλωστουργία, υφαντουργία, βαφή κλπ. κι έτσι κάνει περιττή μια σειρά διαμεσολαβητικών πράξεων ανταλλαγής. Η εμπορευματική κυκλοφορία είναι η αρχική προϋπόθεση της χρηματικής κυκλοφορίας. Σε ποιο βαθμό η τελευταία καθορίζει πάλι από τη μεριά της την εμπορευματική κυκλοφορία, να το δούμε.

Πρώτα-πρώτα πρέπει να καθορίσουμε τη *γενική έννοια της κυκλοφορίας ή περιφοράς*.

Να σημειωθεί ακόμα ότι αυτά που το χρήμα κυκλοφορεί είναι ανταλλακτικές αξίες, και άρα *τιμές*. Ώστε στην εμπορευματική κυκλοφορία πρέπει να παίρνουμε υπόψη όχι μόνο τη μάζα, αλλά εξίσου και τις τιμές των εμπορευμάτων. Ένα μεγάλο πλήθος από εμπορεύματα μικρής ανταλλακτικής αξίας, τιμής, χρειάζονται για να κυκλοφορήσουν ολοφάνερα λιγότερο χρήμα απ' όσο μια μικρότερη μάζα προς διπλάσια τιμή. Ώστε πρέπει στην πραγματικότητα να αναπτύξουμε την έννοια της τιμής *πριν* από την έννοια της κυκλο-

φορίας. Η κυκλοφορία είναι η τοποθέτηση των τιμών, η κίνηση όπου τα εμπορεύματα μετατρέπονται σε τιμές: η πραγματοποίησή τους σαν τιμών. Το χρήμα έχει διπλό προσδιορισμό: 1) *μέτρο* ή στοιχείο όπου το εμπόρευμα πραγματοποιείται σαν ανταλλακτική αξία, και 2) *μέσο ανταλλαγής*, όργανο κυκλοφορίας· και οι προσδιορισμοί αυτοί δρουν σε ολότελα διαφορετική κατεύθυνση. Το χρήμα κυκλοφορεί μόνο εμπορεύματα που έχουν *ιδεατά* – όχι μόνο στο νου του ατόμου αλλά και στην αντίληψη της κοινωνίας (άμεσα, των συμβαλλόμενων μερών στη διαδικασία της αγοραπωλησίας) – ήδη μετατραπεί σε χρήμα. Η ιδεατή αυτή μετατροπή σε χρήμα και η πραγματική μετατροπή δεν καθορίζονται καθόλου από τους ίδιους νόμους. Η σχέση ανάμεσά τους πρέπει να ερευνηθεί.

α) Ένας ουσιαστικός προσδιορισμός της κυκλοφορίας είναι ότι αυτή κυκλοφορεί (προϊόντα ή εργασία) ανταλλακτικές αξίες, και μάλιστα ανταλλακτικές αξίες καθορισμένες σαν *τιμές*. Κάθε είδος λοιπόν εμπορευματικής ανταλλαγής, πχ. ανταλλαγή σε είδος, φυσικές παροχές, φεουδαρχικές παροχές υπηρεσιών κλπ, δεν αποτελεί άρα και κυκλοφορία. Για να υπάρχει κυκλοφορία χρειάζονται πάνω απ' όλα δυο πράγματα: *Πρώτο*: Η προϋπόθεση ότι τα εμπορεύματα είναι τιμές. *Δεύτερο*: όχι μεμονωμένες πράξεις ανταλλαγής, αλλά ένας κύκλος ανταλλαγών, μια ολότητα ανταλλαγών σε αδιάκοπη ροή, που να συντελούνται λίγο-πολύ σ' ολόκληρη την επιφάνεια της κοινωνίας· ένα σύστημα ανταλλακτικών πράξεων. Το εμπόρευμα είναι καθορι- |35|
σμένο σαν ανταλλακτική αξία. Σαν ανταλλακτική αξία, αποτελεί σε καθορισμένη αναλογία (ανάλογα με τον χρόνο εργασίας που περιέχει) ισοδύναμο για όλες τις άλλες αξίες (εμπορεύματα)· δεν αντιστοιχεί όμως άμεσα σ' αυτό τον καθορισμό του. Σαν ανταλλακτική αξία διαφέρει από τον εαυτό του στη φυσική του ύπαρξη. Χρειάζεται μια διαμεσολάβηση για να τοποθετηθεί σαν ανταλλακτική αξία. Γιαυτό, στο χρήμα η ανταλλακτική αξία προβάλλει σαν κάτι άλλο απέναντι στο εμπόρευμα. Μόνο το εμπόρευμα που έχει τοποθετηθεί σαν χρήμα αποτελεί το εμπόρευμα σαν καθαρή ανταλλακτική αξία· μ' άλλα λόγια, το εμπόρευμα σαν καθαρή ανταλλακτική αξία είναι χρήμα. Ταυτόχρονα όμως, το χρήμα υπάρχει τώρα έξω από το εμπόρευμα και δίπλα σ' αυτό· η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος, η ανταλλακτική αξία όλων των εμπορευμάτων, έχει αποκτήσει μια ύπαρξη ανεξάρτητη από το εμπόρευμα, ανεξαρτητοποιημένη σ' ένα δικό της υλικό, σ' ένα ειδικό εμπόρευμα. Η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος εκφράζει την ολότητα των ποσοτικών αναλογιών στις οποίες όλα τα άλλα εμπορεύματα μπορούν να ανταλλαγούν μ' αυτό, αναλογιών που καθορίζονται από τις άνισες ποσότητες εμπορευμάτων που μπορούν να παραχθούν μέσα στον ίδιο εργάσιμο χρόνο. Το χρήμα υπάρχει τώρα σαν ανταλλακτική αξία όλων των εμπορευμάτων δίπλα και έξω απ' αυτά. Είναι πρώτα-πρώτα η γενική ύλη, που μέσα της αυτά πρέπει να βυθιστούν – να επιχρυσωθούν και να επαργυρωθούν – για να κερδίσουν την ελεύθερή τους ύπαρξη σαν ανταλλακτικές αξίες. Πρέπει να μεταφραστούν σε χρήμα, να εκφραστούν σε χρήμα. Το χρήμα γίνεται ο γενικός παρονομαστής των ανταλλακτικών αξιών, των εμπορευμάτων σαν ανταλλακτικών αξιών. Η ανταλλακτική αξία εκφρασμένη σε χρήμα, δηλαδή εξισωμένη με χρήμα, είναι η *τιμή*. Αφού πρώτα το χρήμα τοποθετήθηκε σαν αυτοτελές απέναντι στις ανταλλακτικές αξίες, τοποθετούνται τώρα οι ανταλλακτικές αξίες στον καθορισμό του χρήματος που προβάλλει απέναντί τους σαν υποκείμενο. Κάθε ανταλλακτική αξία είναι όμως ένα καθορισμένο

ποσό· ποσοτικά καθορισμενη ανταλλακτική αξία. Σαν τέτοια είναι = μ' ένα καθορισμένο ποσό χρήματος. Ο καθορισμός αυτός δίνεται, κατά τον γενικό νόμο, από τον πραγματοποιημένο στην ανταλλακτική αξία χρόνο εργασίας. Ώστε μια ανταλλακτική αξία που είναι το προϊόν, ας πούμε, μιας ημέρας, εκφράζεται σ' ένα ποσό χρυσού ή αργύρου που είναι ίσο με μια μέρα χρόνου εργασίας· που είναι το προϊόν μιας εργάσιμης μέρας. Το γενικό μέτρο των ανταλλακτικών αξιών γίνεται τώρα μέτρο ανάμεσα σε κάθε ανταλλακτική αξία και το χρήμα με το οποίο αυτή *εξισώνεται*. (Ο χρυσός και ο άργυρος καθορίζονται πρώτα-πρώτα από το κόστος παραγωγής τους στις χώρες όπου παράγονται. «Στις μεταλλευτικές χώρες όλες οι τιμές εξαρτιούνται τελικά από το κόστος παραγωγής των πολύτιμων μετάλλων· [...] η αμοιβή που πληρώνεται στον μεταλλωρύχο [...] δίνει την κλίμακα με την οποία υπολογίζεται η αμοιβή όλων των άλλων παραγωγών... Η αξία σε χρυσό και άργυρο όλων των εμπορευμάτων που δεν υπόκεινται σε μονοπώλιο εξαρτιέται, σε μια χώρα που δεν έχει μεταλλεία, από τον χρυσό και άργυρο που μπορεί να αποκτηθεί εξάγοντας το αποτέλεσμα μιας δοσμένης ποσότητας εργασίας, από το τρέχον ποσοστό κέρδους και, σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση, από το ποσό των μισθών που καταβλήθηκαν και το χρονικό διάστημα για το οποίο έχουν προκαταβληθεί.» (*Σήνιορ.*) Μ' άλλα λόγια, από την ποσότητα χρυσού και αργύρου που εισπράττουν άμεσα ή έμμεσα οι χώρες που έχουν μεταλλεία, για μια ορισμένη ποσότητα εργασίας (εξαγώγιμων προϊόντων).) Το χρήμα είναι πρώτα-πρώτα αυτό που εκφράζει τη σχέση της ισότητας όλων των ανταλλακτικών αξιών: στο χρήμα οι ανταλλακτικές αξίες είναι ομώνυμες.

Η ανταλλακτική αξία που έχει τοποθετηθεί στον καθορισμό του χρήματος είναι η *τιμή*. Στην τιμή, η ανταλλακτική αξία εκφράζεται σαν ένα καθορισμένο ποσό χρήματος. Στην τιμή το χρήμα εμφανίζεται, πρώτο, σαν η *ενότητα* όλων των ανταλλακτικών αξιών· δεύτερο, σαν η μονάδα που απ' αυτήν οι ανταλλακτικές αξίες περιέχουν ένα καθορισμένο πλήθος, έτσι ώστε η σύγκριση με το χρήμα εκφράζει τον ποσοτικό καθορισμό των ανταλλακτικών αξιών, την ποσοτική μεταξύ τους αναλογία. Το χρήμα έχει λοιπόν τοποθετηθεί εδώ σαν το *μέτρο* των ανταλλακτικών αξιών, και οι τιμές σαν οι μετρημένες σε χρήμα ανταλλακτικές αξίες. Το ότι το χρήμα είναι το μέτρο των τιμών, πάνω του λοιπόν συγκρίνονται οι ανταλλακτικές αξίες – αυτός είναι ο αυτονόητος προσδιορισμός. Το πιο σημαντικό όμως για την ανάπτυξη είναι ότι στην τιμή *συγκρίνεται η ανταλλακτική αξία με το χρήμα*. Αφού πρώτα το χρήμα τοποθετήθηκε σαν η αυτοτελής, χωρισμένη από τα εμπορεύματα ανταλλακτική αξία, τώρα το ξεχωριστό εμπόρευμα, η ιδιαίτερη ανταλλακτική αξία *εξισώνεται* πάλι με το χρήμα, εξισώνεται δηλαδή μ' ένα καθορισμένο ποσό χρήματος, εκφράζεται σαν χρήμα, μεταφράζεται σε χρήμα. Καθώς εξισώνονται με το χρήμα, τα εμπορεύματα σχετίζονται πάλι μεταξύ τους, όπως συσχετίζονταν εννοιολογικά σαν ανταλλακτικές αξίες: με το ότι καλύπτονται και εξισώνονται αμοιβαία σε καθορισμένες αναλογίες. Η ιδιαίτερη ανταλλακτική αξία, το εμπόρευμα, εκφράζεται, υπάγεται, τοποθετείται στον καθορισμό της ανεξαρτητοποιημένης ανταλλακτικής αξίας, του χρήματος. Πώς γίνεται αυτό (πώς δηλαδή βρίσκεται η ποσοτική σχέση ανάμεσα στην ποσοτικά καθορισμένη ανταλλακτική αξία και μια καθορισμένη ποσότητα χρήματος), το δείξαμε πιο πάνω. Καθώς όμως το χρήμα έχει αυτοτελή ύπαρξη έξω από τα εμπορεύματα, η τιμή του εμπορεύματος εμφανίζεται σαν *εξωτερική* σχέση των ανταλλακτικών αξιών ή εμπορευμάτων προς το χρήμα·

το εμπόρευμα *δεν είναι* τιμή, όπως σύμφωνα με την κοινωνική του υπόσταση είταν ανταλλακτική αξία· ο καθορισμός αυτός δεν συμπίπτει *άμεσα* μ' αυτό· παρά διαμεσολαβείται από τη σύγκριση του εμπορεύματος με το χρήμα· το εμπόρευμα *είναι* ανταλλακτική αξία, αλλά *έχει* τιμή. Η πρώτη βρισκόταν σε άμεση ενότητα μ' αυτό, είταν ο άμεσος καθορισμός του, που το εμπόρευμα εξίσου άμεσα αποσπάστηκε απ' αυτόν, έτσι ώστε στη μια πλευρά βρέθηκε το εμπόρευμα, στην άλλη η ανταλλακτική του αξία (σαν χρήμα)· τώρα όμως, στην *τιμή*, το εμπόρευμα από τη μια σχετίζεται προς το χρήμα σαν κάτι που υπάρχει έξω από το εμπόρευμα, και – δεύτερο – έχει το ίδιο τοποθετηθεί *ιδεατά* σαν χρήμα, καθώς το χρήμα έχει μια διαφορετική απ' αυτό πραγματικότητα. Η τιμή είναι μια ιδιότητα του εμπορεύματος, ένας προσδιορισμός όπου το εμπόρευμα *παριστάνεται* σαν χρήμα. Δεν είναι πια άμεσος, αλλά αντανακλαστικός καθορισμός του. Δίπλα στο πραγματικό χρήμα υπάρχει |36| τώρα το εμπόρευμα σαν ιδεατά τοποθετημένο χρήμα.

Ο ευκολότερος τρόπος να δείξουμε τον επόμενο αυτό προσδιορισμό, τόσο του χρήματος *σαν μέτρου* όσο και του εμπορεύματος σαν *τιμής*, είναι στη διαφορά ανάμεσα σε *πραγματικό χρήμα* και *λογιστικό χρήμα*. Σαν μέτρο, το χρήμα χρησιμεύει πάντα σαν λογιστικό χρήμα· σαν τιμή, το εμπόρευμα μετατρέπεται, πάντοτε ιδεατά και μόνο, σε χρήμα.

«Η εκτίμηση του εμπορεύματος από τον πωλητή, η προσφορά του αγοραστή, οι λογαριασμοί, οι υποχρεώσεις, οι πρόσοδοι, οι απογραφές κλπ, μ' ένα λόγο καθετί που οδηγεί στην υλική πράξη της πληρωμής και προηγείται απ' αυτήν, πρέπει να εκφράζεται σε λογιστικό χρήμα. Το πραγματικό χρήμα παρεμβαίνει μόνο για να πραγματοποιήσει τις πληρωμές και να ισοσκελίσει[»] (να εξοφλήσει) [«]τους λογαριασμούς. Αν είμαι υποχρεωμένος να πληρώσω 24 λίβρες και 12 σόλδια, το λογιστικό χρήμα εμφανίζει εικοσιτέσσερεις μονάδες από ένα είδος και δώδεκα από ένα άλλο, ενώ στην πραγματικότητα θα πληρώσω με δυο υλικά νομίσματα: ένα χρυσό νόμισμα που αξίζει 24 λίβρες και ένα ασημένιο που αξίζει 12 σόλδια. [...] Η συνολική μάζα του πραγματικού χρήματος έχει αναγκαία όρια τις ανάγκες της κυκλοφορίας. [...] Το λογιστικό χρήμα είναι ένα ιδεατό μέτρο που δεν έχει όρια άλλα από εκείνα της φαντασίας. Χρησιμοποιείται *για να εκφράσει κάθε είδος πλούτου, όταν αυτός εξετάζεται αποκλειστικά από την άποψη της ανταλλακτικής του αξίας*· [...] έτσι, για τον εθνικό πλούτο, για το εισόδημα του κράτους και των ατόμων· με όποια μορφή και να υπάρχουν αυτές οι αξίες, οι λογιστικές αξίες ρυθμίζονται πάντα σύμφωνα με τον ίδιο τύπο· έτσι ώστε δεν υπάρχει ούτε ένα είδος στη μάζα των αντικειμένων κατανάλωσης που να μην έχει πολλές φορές μετατραπεί σε [...] χρήμα με τη σκέψη· ενώ συγκριτικά μ' αυτή τη μάζα το συνολικό ποσό του ενεργού χρήματος είναι το πολύ 1 προς 10.» *Γκαρνιέ*. (Η τελευταία αναλογία δεν είναι καλή. 1 προς πολλά εκατομμύρια θάταν πιο σωστό. Αλλά δεν μπορεί καθόλου να μετρηθεί.)

Αν λοιπόν στην αρχή το χρήμα έκφραζε την ανταλλακτική αξία, τώρα το εμπόρευμα σαν τιμή, σαν ιδεατά τοποθετημένη, πραγματοποιημένη στο νου ανταλλακτική αξία, εκφράζει ένα ποσό χρήματος: χρήμα σε μια καθορισμένη αναλογία. Σαν τιμές, όλα τα εμπορεύματα είναι με διάφορες μορφές αντιπρόσωποι του χρήματος· ενώ προηγούμενα το χρήμα, σαν η ανεξαρτητοποιημένη ανταλλακτική αξία, είταν ο αντιπρόσωπος όλων των εμπορευμάτων. Αφού πρώτα το χρήμα τοποθετήθηκε πραγματικά σαν εμπόρευμα, τοποθετείται τώρα το εμπόρευμα ιδεατά σαν χρήμα.

Είναι τώρα πρώτα-πρώτα ξεκάθαρο, ότι σ' αυτή την ιδεατή μετατροπή

των εμπορευμάτων σε χρήμα, ή στην τοποθέτηση των εμπορευμάτων σαν *τιμών*, η πρσότητα του πραγματικά διαθέσιμου χρήματος είναι πέρα για πέρα αδιάφορη· από δυο απόψεις: *Πρώτο*: Η ιδεατή μετατροπή των εμπορευμάτων σε χρήμα είναι prima facie [από πρώτη ματιά] ανεξάρτητη από τη μάζα του πραγματικού χρήματος και δεν περιορίζεται απ' αυτήν. Ούτε ένα νόμισμα δε χρειάζεται γι αυτή τη διαδικασία, όπως και κανένα μέτρο μήκους (ας πούμε, πήχυς) δε χρειάζεται να χρησιμοποιηθεί πραγματικά για να εκφραστεί, ας πούμε, ο ισημερινός της γης σε πήχεις. Αν πχ. εκτιμηθεί σε χρήμα ολόκληρος ο εθνικός πλούτος της Αγγλίας, αν εκφραστεί δηλαδή σαν τιμή, τότε ο καθένας ξέρει ότι δεν υπάρχει στον κόσμο αρκετό χρήμα για να πραγματοποιήσει αυτή την τιμή. Το χρήμα χρειάζεται εδώ μόνο σαν κατηγορία, σαν νοημένη σχέση. *Δεύτερο*: Επειδή το χρήμα ισχύει σαν μονάδα, το εμπόρευμα λοιπόν εκφράζεται με τρόπο που να περιέχει ένα καθορισμένο άθροισμα κλασματικών μερών του χρήματος, μετριέται με το χρήμα· ώστε το μεταξύ τους μέτρο είναι το γενικό μέτρο των ανταλλακτικών αξιών – το κόστος παραγωγής ή ο χρόνος εργασίας. Αν λοιπόν $^1/_3$ ουγγιάς χρυσού είναι το προϊόν 1 ημέρας εργασίας, και το εμπόρευμα x είναι το προϊόν 3 ημερών εργασίας, τότε το εμπόρευμα x = 1 ουγγιά, ή 3 λίρες στερλίνες 17 σελίνια 7 πένες. Στη μέτρηση χρήματος και εμπορεύματος προβάλλει πάλι το αρχικό μέτρο των ανταλλακτικών αξιών. Αντί να εκφράζεται σε 3 ημέρες εργασίας, το εμπόρευμα εκφράζεται στο ποσό χρυσού ή αργύρου που είναι το προϊόν 3 ημερών εργασίας. Η ποσότητα του πραγματικά διαθέσιμου χρήματος δεν έχει, ολοφάνερα, καμιά σχέση μ' αυτή την αναλογία.

(*Λάθος του Τζαίημς Μιλλ*: παραβλέπει ότι το κόστος παραγωγής, και όχι η ποσότητα των ευγενών μετάλλων, καθορίζει την αξία τους, όπως και τις τιμές των εμπορευμάτων μετρημένες σε μεταλλική αξία.)

(«Στην ανταλλαγή[...], τα εμπορεύματα αποτελούν μέτρο το ένα για το άλλο. [...] Αυτή όμως η διαδικασία θα απαιτούσε τόσα σημεία σύγκρισης, όσα είναι και τα εμπορεύματα που κυκλοφορούν. Αν ένα εμπόρευμα ανταλλαζόταν μόνο με ένα κι όχι με δυο εμπορεύματα, τότε δεν θα μπορούσε να χρησιμέψει σαν όρος σύγκρισης. Γιαυτό [...] η αναγκαιότητα ενός κοινού όρου σύγκρισης. [...] Ο όρος αυτός μπορεί να είναι καθαρά ιδεατός. Ο προσδιορισμός του μέτρου είναι ο αρχικός, [...] σημαντικότερος από τον προσδιορισμό σαν εχέγγυου. [...] Στο εμπόριο ανάμεσα στη Ρωσία και την Κίνα ο άργυρος χρησιμεύει για την εκτίμηση όλων των εμπορευμάτων· ωστόσο το εμπόριο αυτό διεξάγεται με ανταλλαγές σε είδος.» (*Στορχ.*) «Η πράξη της μέτρησης με χρήμα μοιάζει με τη χρησιμοποίηση σταθμών όταν συγκρίνονται υλικές ποσότητες. [...] Το ίδιο όνομα [...] και για τις δυο μονάδες, αυτές που προορίζονται για τη μέτρηση του βάρους όπως και της αξίας κάθε πράγματος. [...] *Μέτρα βάρους και μέτρα αξίας έχουν τα ίδια ονόματα.* [...] Εύκολα βρέθηκε ένα *σταθερό μέτρο*, που είχε πάντα το ίδιο βάρος. [...] Στην περίπτωση όμως του χρήματος το ζήτημα είταν η αξία της λίβρας αργύρου, [...] που είναι ίση με το κόστος παραγωγής του.» (*Σισμόντι.* Όχι μόνο το ίδιο όνομα. Ο χρυσός και ο άργυρος αρχικά ζυγίζονταν. Έτσι στους Ρωμαίους το ασσάριο = 1 λίβρα χαλκού.)

|37| «Στον Όμηρο και τον Ησίοδο *χρήμα* σαν μέτρο της αξίας [...] είναι τα πρόβατα και τα βόδια, όχι ο χρυσός και ο άργυρος. [...] Στο πεδίο της Τροίας οι ανταλλαγές γίνονταν σε είδος.» (*Τζαίηκομπ.*) (Όμοια, οι *δούλοι* τον μεσαίωνα. *Στο ίδιο.*)

Το χρήμα μπορεί να έχει τοποθετηθεί στον προσδιορισμό του μέτρου και

του γενικού στοιχείου των ανταλλακτικών αξιών χωρίς να έχει πραγματοποιηθεί στους παραπέρα προσδιορισμούς του· άρα και πριν πάρει τη μορφή του μεταλλικού χρήματος. Αυτό γίνεται στην απλή ανταλλαγή σε είδος. Ωστόσο, προϋπόθεση είναι τότε ότι γενικά οι ανταλλαγές είναι λιγοστές· ότι τα εμπορεύματα δεν έχουν αναπτυχθεί σαν ανταλλακτικές αξίες, και γιαυτό ούτε και σαν *τιμές*. («Η ύπαρξη κοινού μέτρου στην τιμή οποιουδήποτε πράγματος προϋποθέτει την συχνή και οικεία εκποίησή του. [...] Αυτό δεν γίνεται σε απλές κοινωνικές καταστάσεις. [...] Σε χώρες χωρίς [...] βιομηχανία πολλά πράγματα δεν έχουν καθορισμένη τιμή. [...] Η πώληση μόνο μπορεί να καθορίσει τις τιμές, και μόνο η συχνή πώληση μπορεί να παγιώσει ένα μέτρο. Η συχνή πώληση ειδών πρώτης ανάγκης [...] εξαρτιέται από τη σχέση πόλης και χωριού» κλπ.)

Ο αναπτυγμένος καθορισμός τιμών προϋποθέτει ότι το άτομο δεν παράγει άμεσα τα μέσα συντήρησής του αλλά το άμεσό του προϊόν είναι *ανταλλακτική αξία*, ώστε πρέπει πρώτα να διαμεσολαβηθεί από μια κοινωνική διαδικασία για να γίνει *μέσο διαβίωσης* για το άτομο. Ανάμεσα στην πλήρη ανάπτυξη αυτής της βάσης της βιομηχανικής κοινωνίας και την πατριαρχική κατάσταση υπάρχουν πολλές ενδιάμεσες βαθμίδες, άπειρες αποχρώσεις.

Από το α) προκύπτει ότι: Όταν ανεβαίνει το κόστος παραγωγής των πολύτιμων μετάλλων, οι τιμές όλων των εμπορευμάτων πέφτουν· όταν μειώνεται το κόστος παραγωγής των πολύτιμων μετάλλων, οι τιμές όλων των εμπορευμάτων ανεβαίνουν. Αυτός είναι ο γενικός νόμος· όπως θα δούμε, τροποποιείται στις επιμέρους περιπτώσεις.

β) Αν στις τιμές οι ανταλλακτικές αξίες μετατρέπονται *ιδεατά* σε χρήμα, τότε στην ανταλλαγή, στην αγοραπωλησία μετατρέπονται σε χρήμα *πραγματικά* , ανταλλάζονται με χρήμα για να ανταλλαγούν στη συνέχεια σαν χρήμα πάλι με εμπόρευμα. Η ιδιαίτερη ανταλλακτική αξία πρέπει ν' ανταλλαγεί πρώτα με τη *γενική*, για να ανταλλαγεί ύστερα πάλι με ιδιαίτερη. Το εμπόρευμα πραγματοποιείται σαν ανταλλακτική αξία μονάχα μ' αυτή τη διαμεσολαβητική κίνηση, όπου το χρήμα παίζει τον ρόλο του μεσάζοντα. Το χρήμα κυκλοφορεί λοιπόν σε κατεύθυνση αντίθετη από τα εμπορεύματα. Εμφανίζεται σαν ο μεσολαβητής της εμπορευματικής ανταλλαγής, σαν το μέσο της ανταλλαγής. Είναι τροχός της κυκλοφορίας, κυκλοφοριακό όργανο για την περιφορά των εμπορευμάτων· αλλά σαν τέτοιο έχει ταυτόχρονα και τη δική του κυκλοφορία – *περιφορά του χρήματος, χρηματική κυκλοφορία*. Η τιμή του εμπορεύματος πραγματοποιείται μόνο στην ανταλλαγή του με πραγματικό χρήμα, μ' άλλα λόγια στην πραγματική του ανταλλαγή με χρήμα.

Από τα προηγούμενα προκύπτει τώρα το εξής. Τα εμπορεύματα ανταλλάζονται πραγματικά με χρήμα, μετατρέπονται σε πραγματικό χρήμα μονάχα αφού προηγούμενα μετατραπούν σε χρήμα ιδεατά – αφού δηλαδή αποκτήσουν *προσδιορισμό-τιμής*· σαν *τιμές*. Οι *τιμές* αποτελούν λοιπόν την *προϋπόθεση* της χρηματικής κυκλοφορίας, όσο κι αν η πραγματοποίησή τους εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα της τελευταίας. Οι περιστάσεις που κάνουν – την ανταλλακτική αξία, και γιαυτό – τις *τιμές* των εμπορευμάτων να κινούνται πάνω ή κάτω από τη μέση αξία τους πρέπει να αναπτυχθούν στην ενότητα που πραγματεύεται την ανταλλακτική αξία, και προηγούνται από τη διαδικασία της πραγματικής *πραγματοποίησης* των τιμών στο χρήμα· εμφανίζονται λοιπόν αρχικά σαν ολότελα ανεξάρτητες από το χρήμα. Οι αριθμητικές αναλογίες δεν αλλάζουν βέβαια αν παραστήσω τους αριθμούς με δεκα-

δικά κλάσματα. Αλλάζει μόνο η *ονομασία*. Για να κυκλοφορήσουν πραγματικά τα εμπορεύματα χρειάζονται *μεταφορικά μέσα*, κι αυτό δεν μπορεί να το κάνει το χρήμα. Όταν έχω αγοράσει 1000 λίβρες σίδερο για το ποσό των x λιρών, τότε η κυριότητα του σίδερου έχει περάσει στα χέρια μου. Οι x λίρες μου εκπλήρωσαν την αποστολή τους σαν μέσο ανταλλαγής και κυκλοφόρησαν, όπως και ο τίτλος ιδιοκτησίας. Αντίστροφα, ο πωλητής πραγματοποίησε την τιμή του σίδερου, το σίδερο σαν ανταλλακτική αξία. Για τη μεταφορά όμως τώρα του σίδερου απ' αυτόν σε μένα, το χρήμα δεν κάνει τίποτα· εδώ χρειάζεται αμάξι, χρειάζονται άλογα, δρόμοι κλπ. Η πραγματική κυκλοφορία των εμπορευμάτων σε τόπο και χρόνο δεν είναι έργο του χρήματος. Αυτό πραγματοποιεί μόνο την *τιμή* τους και μεταβιβάζει έτσι τον τίτλο πάνω στο εμπόρευμα στον αγοραστή, σ' αυτόν που έδοσε τα μέσα ανταλλαγής. Αυτό που κυκλοφορείται από το χρήμα δεν είναι τα εμπορεύματα, αλλά οι τίτλοι ιδιοκτησίας πάνω σ' αυτά· κι αυτό που πραγματοποιείται με αντάλλαγμα το χρήμα σ' αυτή την κυκλοφορία, την αγορά ή πώληση, είναι πάλι όχι τα εμπορεύματα, αλλά οι τιμές τους. Η ποσότητα χρήματος που απαιτείται λοιπόν για την κυκλοφορία καθορίζεται πρώτα-πρώτα από το υψηλό ή χαμηλό επίπεδο των τιμών των εμπορευμάτων που έχουν τεθεί σε κυκλοφορία. Το συνολικό άθροισμα αυτών των τιμών καθορίζεται όμως, *πρώτο*: από τις τιμές των ξεχωριστών εμπορευμάτων· *δεύτερο*: από την ποσότητα εμπορευμάτων με καθορισμένες τιμές που εντάσσεται στην κυκλοφορία. Για παράδειγμα, για να κυκλοφορήσει ένα κουώρτερ σιτάρι προς 60 σελίνια χρειάζονται διπλάσια σελίνια απ' όσα για να κυκλοφορήσει με τιμή 30 σελίνια. Κι αν πρόκειται να κυκλοφορήσουν 500 τέτοια κουώρτερ προς 60 σελίνια χρειάζονται 30.000 σελίνια, ενώ για την κυκλοφορία 200 τέτοιων κουώρτερ χρειάζονται μόνο 12.000 σελίνια. Ώστε η ποσότητα χρήματος που χρειάζεται για την κυκλοφορία εξαρτιέται από το υψηλό ή χαμηλό επίπεδο των εμπορευματικών τιμών και από τις ποσότητες εμπορευμάτων με καθορισμένη τιμή.

Δεύτερο, όμως, η ποσότητα του χρήματος που απαιτείται για την κυκλοφορία δεν εξαρτιέται μόνο από το συνολικό άθροισμα των τιμών που πρόκειται να πραγματοποιηθούν, αλλά και από την ταχύτητα με την οποία το χρήμα περιφέρεται, εκτελεί αυτή την πραγματοποίηση. Αν 1 τάληρο πραγματοποιεί σε μια ώρα 10 αγορές με τιμή κάθε φορά ενός ταλήρου, αν ανταλλάζεται 10 φορές, τότε εκτελεί ακριβώς τη δουλειά 10 ταλήρων που θα πραγματοποιούσαν μόνο 1 αγορά την ώρα. Η ταχύτητα είναι το αρνητικό συνθετικό στοιχείο· αναπληρώνει ποσότητα· μ' αυτήν, το ένα νόμισμα πολλαπλασιάζεται.

Οι περιστάσεις που καθορίζουν από τη μια τον όγκο των εμπορευματικών τιμών που πρόκειται να πραγματοποιηθούν, από την άλλη την ταχύτητα της περιφοράς του χρήματος, να ερευνηθούν αργότερα. Ξεκάθαρο είναι ότι οι τιμές δεν είναι υψηλές ή χαμηλές επειδή κυκλοφορεί πολύ ή λίγο χρήμα, αλλά κυκλοφορεί πολύ ή λίγο χρήμα επειδή οι τιμές είναι υψηλές ή χαμηλές· και παραπέρα, ότι δεν εξαρτιέται η ταχύτητα του κυκλοφορούντος χρήματος
|38| από την ποσότητά του αλλά, αντίθετα, η ποσότητα του κυκλοφορούντος μέσου εξαρτιέται από την ταχύτητά του (τις μεγάλες πληρωμές δεν τις μετρούν αλλά τις ζυγίζουν· έτσι ο χρόνος συντομεύεται).

Ωστόσο, όπως ήδη αναφέραμε, η χρηματική κυκλοφορία δεν ξεκινά από ένα μοναδικό κέντρο, ούτε ξαναγυρίζει απ' όλα τα σημεία της περιφέρειας σε ένα μοναδικό κέντρο (όπως γίνεται με τις *εκδοτικές τράπεζες* και, ώς ένα

βαθμό, με το χρήμα κρατικής έκδοσης)· αλλά ξεκινά από άπειρο αριθμό σημείων, και ξαναγυρίζει σε άπειρο αριθμό (η ίδια αυτή η επιστροφή, και το χρονικό διάστημα στο οποίο συντελείται, γίνεται ζήτημα τύχης). Η ταχύτητα του μέσου κυκλοφορίας μπορεί λοιπόν να αντικαταστήσει την ποσότητα του κυκλοφορούντος μέσου μόνο ώς ένα ορισμένο σημείο. (Για παράδειγμα, οι εργοστασιάρχες και οι αγρομισθωτές πληρώνουν τον εργάτη· αυτός τον μπακάλη κλπ· από τον τελευταίο το χρήμα ξαναγυρίζει στους εργοστασιάρχες και τους αγρομισθωτές.) Το ίδιο ποσό χρήματος μόνο *διαδοχικά* μπορεί να πραγματοποιήσει μια σειρά πληρωμές, όποια κι αν είναι η ταχύτητά του. Ένας ορισμένος όμως όγκος πληρωμών πρέπει να γίνουν *ταυτόχρονα*. Η κυκλοφορία ξεκινά ταυτόχρονα από πολυάριθμα σημεία. Χρειάζεται λοιπόν για την κυκλοφορία ένα ορισμένο ποσό χρήματος που θα κυκλοφορεί χωρίς διακοπή, και που καθορίζεται από το συνολικό ποσό που ξεκινά από τις ταυτόχρονες αφετηρίες της κυκλοφορίας, και από την ταχύτητα με την οποία αυτό διατρέχει την πορεία του (επιστρέφει). Όσο κι αν αυτή η ποσότητα του κυκλοφορούντος μέσου υπόκειται σε διακυμάνσεις, ωστόσο διαμορφώνεται ένα μέσο επίπεδο· γιατί οι αδιάκοπες μεταβολές δεν είναι παρά εξαιρετικά βαθμιαίες, συντελούνται μόνο σε μεγάλα χρονικά διαστήματα και πάντα εξουδετερώνονται, όπως θα δούμε, από ένα σωρό δευτερεύοντα περιστατικά.

(Προσθήκη στο α.) («*Μέτρο*, [...] σαν ιδιότητα του χρήματος, [...] σημαίνει *δείκτης αξίας*.» Γελοίο το ότι «οι τιμές αναγκαστικά θα πέσουν, γιατί τα εμπορεύματα εκτιμήθηκαν ότι αξίζουν τόσες ουγγιές χρυσού, και η ποσότητα χρυσού στη χώρα μειώθηκε». Η αποτελεσματικότητα του χρυσού σαν δείκτη αξίας δεν επηρεάζεται από το αν η ποσότητά του είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη σε οποιαδήποτε ξεχωριστή χώρα. Αν με κατάλληλα τραπεζικά μέτρα μπορούσε ολόκληρη η χάρτινη και μεταλλική κυκλοφορία αυτής της χώρας να μειωθεί στο μισό, η σχετική αξία του χρυσού προς τα εμπορεύματα δεν θα άλλαζε. Αναφέρει σαν παράδειγμα το Περού τον 16ο αιώνα, και τη μεταφορά [χρυσών λιρών] από τη Γαλλία στην Αγγλία. *Χάμπαρντ*, VIII, 45.) («Στην αφρικανική ακτή μέτρο της αξίας δεν είναι ούτε ο χρυσός, ούτε ο άργυρος· αντί γι αυτά υπάρχει ένα ιδεατό μέτρο, [...] μια φανταστική *ράβδος*.» *Τζαίηκομπ* V, 15.)

Στον προσδιορισμό του σαν μέτρο, το χρήμα είναι αδιάφορο απέναντι στην ποσότητά του· μ' άλλα λόγια είναι αδιάφορη η υπαρκτή ποσότητα του χρήματος. Στον καθορισμό του σαν μέσο ανταλλαγής, σαν όργανο κυκλοφορίας, η ποσότητα του χρήματος μετριέται. Το αν αυτοί οι δυο προσδιορισμοί του χρήματος μπορεί ναρθούν σε αντίφαση μεταξύ τους – να το δούμε αργότερα.

(Η έννοια της *αναγκαστικής, ακούσιας κυκλοφορίας* (βλέπε *Στιούαρτ*) δεν έχει ακόμα θέση εδώ.)

Ουσιαστικό για την ύπαρξη *κυκλοφορίας* είναι η ανταλλαγή να εμφανίζεται σαν μια διαδικασία, σαν ένα ρευστό σύνολο από αγορές και πωλήσεις. Πρώτη προϋπόθεση της κυκλοφορίας είναι η κυκλοφορία των ίδιων των εμπορευμάτων, η κυκλοφορία τους που ξεκινά αδιάκοπα από πολλές πλευρές. Ο όρος για την εμπορευματική κυκλοφορία είναι, τα εμπορεύματα να παράγονται σαν *ανταλλακτικές αξίες*· όχι σαν *άμεσες αξίες χρήσης*, αλλά σαν διαμεσολαβημένες από την ανταλλακτική αξία. Θεμελιακή προϋπόθεση είναι η ιδιοποίηση με την – και μέσα από την – αλλοτρίωση και εκποίηση. Στην κυκλοφορία, σαν την πραγματοποίηση των ανταλλακτικών αξιών, εμ-

περιέχεται: 1) ότι το προϊόν μου είναι προϊόν μόνο στο μέτρο που είναι προϊόν για άλλους· δηλαδή ατομικό που έχει αρθεί, γενικό· 2) ότι είναι προϊόν για μένα μόνο στο βαθμό που αλλοτριώθηκε, έγινε προϊόν για άλλους· 3) ότι είναι προϊόν για τον άλλο μόνο στο βαθμό που κι αυτός αλλοτριώνει το προϊόν του· πράγμα που περιέχει ήδη το 4) ότι η παραγωγή δεν εμφανίζεται για μένα σαν αυτοσκοπός, αλλά σαν μέσο. Η κυκλοφορία είναι η κίνηση όπου η γενική αλλοτρίωση εμφανίζεται σαν γενική ιδιοποίηση, και η γενική ιδιοποίηση σαν γενική αλλοτρίωση. Όσο τώρα κι αν το σύνολο αυτής της κίνησης εμφανίζεται σαν κοινωνική διαδικασία, και όσο κι αν τα ξεχωριστά συνθετικά στοιχεία αυτής της κίνησης αφετηρία έχουν τη συνειδητή βούληση και τους ιδιαίτερους σκοπούς των ατόμων, άλλο τόσο η ολότητα της διαδικασίας εμφανίζεται σαν μια αντικειμενική συνάρτηση που γεννιέται αυθόρμητα-φυσικά· που προκύπτει βέβαια από την αλληλεπίδραση τών συνειδητών ατόμων αλλά δεν βρίσκεται στη συνείδησή τους, ούτε υποτάσσεται σαν όλο σ' αυτά. Η ίδια τους η αμοιβαία σύγκρουση παράγει μια *ξένη* κοινωνική δύναμη που στέκει πάνω απ' αυτά· την αλληλεπίδρασή τους σαν ανεξάρτητη απ' αυτά διαδικασία και εξουσία. Η κυκλοφορία, επειδή είναι μια ολότητα της κοινωνικής διαδικασίας, είναι και η πρώτη μορφή όπου όχι μόνο η κοινωνική σχέση – όπως π.χ. σ' ένα νόμισμα ή στην ανταλλακτική αξία – αλλά και το ίδιο το σύνολο της κοινωνικής κίνησης εμφανίζεται σαν κάτι το ανεξάρτητο από τα άτομα. Η αμοιβαία κοινωνική σχέση των ατόμων, σαν ανεξαρτητοποιημένη εξουσία πάνω στα άτομα – είτε τώρα παριστάνεται σαν φυσική δύναμη, σαν τύχη, ή με οποιαδήποτε άλλη μορφή – είναι αναγκαίο αποτέλεσμα του γεγονότος ότι αφετηρία δεν είναι το ελεύθερο κοινωνικό άτομο. Η κυκλοφορία, σαν πρώτη ολότητα ανάμεσα στις οικονομικές κατηγορίες, είναι κατάλληλη για να το δείξει αυτό καθαρά.

|39| Από πρώτη ματιά, η κυκλοφορία εμφανίζεται σαν *απλά ατέρμονη διαδικασία*. Το εμπόρευμα ανταλλάζεται με χρήμα· το χρήμα ανταλλάζεται με εμπόρευμα, κι αυτό επαναλαμβάνεται στο άπειρο. Η αδιάκοπη αυτή ανανέωση της ίδιας διαδικασίας αποτελεί πραγματικά ένα ουσιαστικό συνθετικό στοιχείο της κυκλοφορίας. Σε ακριβέστερη όμως εξέταση, η κυκλοφορία παρουσιάζει και άλλα φαινόμενα: τα φαινόμενα της ολοκλήρωσης ή της επιστροφής της αφετηρίας στον εαυτό της. Το εμπόρευμα ανταλλάζεται με χρήμα· το χρήμα ανταλλάζεται με το εμπόρευμα. Ανταλλάζεται έτσι εμπόρευμα με εμπόρευμα, μόνο που η ανταλλαγή αυτή είναι διαμεσολαβημένη. Ο αγοραστής ξαναγίνεται πωλητής και ο πωλητής ξαναγίνεται αγοραστής. Καθένας τους έχει τοποθετηθεί μ' αυτό τον τρόπο στον διπλό και αντιθετικό προσδιορισμό, και έτσι αποτελεί την ζωντανή ενότητα των δυο προσδιορισμών. Ωστόσο είναι τώρα ολότελα λαθεμένο αυτό που κάνουν οι οικονομολόγοι – ξαφνικά δηλαδή, μόλις προβάλουν οι αντιφάσεις του χρηματικού συστήματος, ξαφνικά να συγκρατεί κανείς μόνο τα τελικά αποτελέσματα χωρίς τη διαδικασία που τα διαμεσολαβεί, μόνο την ενότητα χωρίς τη διαφορά, την κατάφαση χωρίς την άρνηση. Στην κυκλοφορία το εμπόρευμα ανταλλάζεται με εμπόρευμα· αλλά και δεν ανταλλάζεται με εμπόρευμα, καθώς ανταλλάζεται με χρήμα. Οι πράξεις της αγοράς και πώλησης, μ' άλλα λόγια, εμφανίζονται σαν δυο αδιάφορες μεταξύ τους πράξεις, χωριστές σε τόπο και χρόνο. Όταν λέγεται ότι ο πωλητής είναι βέβαια και αγοραστής, στο μέτρο που αγοράζει χρήμα, και ότι αυτός που αγοράζει είναι βέβαια και πωλητής, στο μέτρο που πουλάει χρήμα, παραβλέπεται ακριβώς η διαφορά, η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα σε εμπόρευμα και χρήμα. Οι οικονομολόγοι,

αφού πρώτα μας δείξουν ωραιότατα ότι η ανταλλαγή σε είδος, όπου οι δυο πράξεις συμπίπτουν, δεν επαρκεί για μια πιο εξελιγμένη κοινωνική μορφή και τρόπο παραγωγής, ξαφνικά θεωρούν τη διαμεσολαβημένη από το χρήμα ανταλλαγή ειδών σαν άμεση, παραβλέπουν τον *ειδικό* χαρακτήρα αυτής της συναλλαγής. Αφού μας έδειξαν ότι χρειάζεται χρήμα σε αντιδιαστολή από το εμπόρευμα, ισχυρίζονται ξαφνικά ότι δεν υπάρχει καμιά διαφορά ανάμεσα στο χρήμα και το εμπόρευμα. Καταφεύγουν σ' αυτή την αφαίρεση γιατί η πραγματική ανάπτυξη του χρήματος φέρνει στο φως αντιφάσεις που είναι δυσάρεστες για την απολογητική του αστικού κοινού νου, και άρα πρέπει να συγκαλυφθούν. Στο μέτρο που αγορά και πώληση – τα δυο ουσιαστικά συνθετικά στοιχεία της κυκλοφορίας – είναι μεταξύ τους αδιάφορες, χωρισμένες τοπικά και χρονικά, δεν είναι καθόλου απαραίτητο να συμπίπτουν. Η αδιαφορία τους μπορεί να προχωρήσει σε περιχαράκωση και φαινομενική αυτοτέλεια της μιας απέναντι στην άλλη. Καθώς όμως αποτελούν ουσιαστικά κι οι δυο συνθετικά στοιχεία ενός μοναδικού όλου, έρχεται αναγκαστικά μια στιγμή όπου η αυτοτελής μορφή συντρίβεται βίαια και η εσωτερική ενότητα επιβάλλεται εξωτερικά με μια βίαιη έκρηξη. Έτσι, στον προσδιορισμό του χρήματος σαν μεσολαβητή, στη διάσπαση της ανταλλαγής σε δυο πράξεις, βρίσκεται ήδη ο πυρήνας των κρίσεων, τουλάχιστο η δυνατότητά τους – που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο εκεί όπου υπάρχουν οι βασικοί όροι της κλασικά διαμορφωμένης, αντίστοιχης, προς την έννοιά της, κυκλοφορίας.

Είδαμε, παραπέρα, ότι στην κυκλοφορία το χρήμα απλά πραγματοποιεί τις τιμές. Η τιμή εμφανίζεται πρώτα-πρώτα σαν ιδεατός προσδιορισμός του εμπορεύματος· αλλά το χρήμα που ανταλλάχθηκε με το εμπόρευμα είναι η πραγματοποιημένη τιμή του εμπορεύματος, η πραγματική του τιμή. Άρα η τιμή εμφανίζεται τόσο σαν *εξωτερική* και ανεξάρτητη *δίπλα* στο εμπόρευμα όσο και σαν ιδεατά υπαρκτή μέσα σ' αυτό. Αν το εμπόρευμα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί σε χρήμα, παύει να είναι ικανό να κυκλοφορεί, και η τιμή του γίνεται απλά και μόνο φανταστική· όπως αρχικά το εμπόρευμα που μετατράπηκε σε ανταλλακτική αξία παύει να είναι προϊόν αν δεν ανταλλαγεί πραγματικά. (Εδώ δεν γίνεται λόγος για την άνοδο και πτώση των τιμών.) Από τη σκοπιά (α), η *τιμή* εμφανίστηκε *σαν προσδιορισμός στα εμπορεύματα*· όμως από τη σκοπιά (β) *το χρήμα* εμφανίζεται *σαν η τιμή έξω από το εμπόρευμα*. Το εμπόρευμα δε χρειάζεται απλά και μόνο ζήτηση· χρειάζεται ζήτηση *ικανή να πληρώσει*. Ώστε το εμπόρευμα, όταν η τιμή του δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, όταν το ίδιο δεν μπορεί να μετατραπεί σε χρήμα, εμφανίζεται *απαξιωμένο, υποτιμημένο*. Η ανταλλακτική αξία που εκφράζεται στην τιμή του πρέπει να θυσιαστεί, μόλις χρειαστεί η ειδική αυτή μετατροπή σε χρήμα. Γιαυτό οι διαμαρτυρίες πχ. του Μπουαγκιλμπέρ, ότι το χρήμα είναι ο δήμιος όλων των πραγμάτων, ο Μολώχ στον οποίο πρέπει όλα να θυσιαστούν, ο αφέντης των εμπορευμάτων. Την εποχή της ανερχόμενης απόλυτης μοναρχίας, με τη μετατροπή που αυτή προκάλεσε, όλων των φόρων σε χρηματικούς, το χρήμα εμφανίζεται πραγματικά σαν ο Μολώχ που σ' αυτόν θυσιάζεται ο πραγματικός πλούτος. Έτσι εμφανίζεται και σε κάθε νομισματικό πανικό. Από δούλος του εμπορίου, λέει ο Μπουαγκιλμπέρ, το χρήμα έγινε αφέντης του. Στην πραγματικότητα όμως, ήδη στον προσδιορισμό των τιμών υπάρχει, καθαυτό, αυτό που τοποθετεί η ανταλλαγή με το χρήμα: ότι δηλαδή το χρήμα δεν αντιπροσωπεύει πια το εμπόρευμα, αλλά το εμπόρευμα αντιπροσωπεύει το χρήμα. Οι διαμαρτυρίες σχετικά με το χρη-

ματεμπόριο σαν αθέμιτο εμπόριο υπάρχουν σε μερικούς συγγραφείς που αποτελούν τη μετάβαση από τη φεουδαρχική στη σύγχρονη εποχή· όπως αργότερα και στους σοσιαλιστές.

α) Όσο αναπτύσσεται παραπέρα ο καταμερισμός της εργασίας, τόσο περισσότερο το προϊόν παύει να είναι μέσο ανταλλαγής. Εμφανίζεται η αναγκαιότητα ενός γενικού ανταλλακτικού μέσου, ανεξάρτητου από την ιδιαίτερη παραγωγή του καθενός. Στην παραγωγή που προσανατολίζεται στην άμεση συντήρηση δεν μπορεί *κάθε* είδος να ανταλλάζεται με *κάθε* άλλο, και
|40| μια ορισμένη δραστηριότητα μπορεί να ανταλλάζεται με *ορισμένα* μόνο προϊόντα. Όσο πιο εξειδικευμένα, πολυποίκιλα, εξαρτημένα γίνονται τα προϊόντα, τόσο πιο απαραίτητο γίνεται ένα γενικό μέσο ανταλλαγής. Στην αρχή το προϊόν της εργασίας, ή και η ίδια η εργασία, είναι το γενικό μέσο ανταλλαγής. Όλο και περισσότερο όμως παύει να είναι γενικό μέσο ανταλλαγής, όσο το προϊόν αυτό εξειδικεύεται. Ένας κάπως αναπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας προϋποθέτει ότι οι ανάγκες του καθενός έχουν γίνει εξαιρετικά πολύπλευρες και το προϊόν του εξαιρετικά μονόπλευρο. Η *ανάγκη για ανταλλαγή* και το *άμεσο ανταλλακτικό μέσο* αναπτύσσονται σε αντίστροφη αναλογία. Εμφανίζεται λοιπόν η αναγκαιότητα ενός *γενικού μέσου ανταλλαγής* εκεί που το συγκεκριμένο προϊόν και η συγκεκριμένη εργασία πρέπει να ανταλλαγούν με την *ανταλλακτική ικανότητα*. Η ανταλλακτική αξία ενός πράγματος δεν είναι παρά η ποσοτικά εξειδικευμένη έκφραση της ικανότητάς του να χρησιμεύει σαν *ανταλλακτικό μέσο*. Στο χρήμα, το ίδιο το *ανταλλακτικό μέσο* γίνεται πράγμα· μ' άλλα λόγια, η ανταλλακτική αξία του πράγματος αποκτά αυτοτελή ύπαρξη έξω από το πράγμα. Καθώς το εμπόρευμα απέναντι στο χρήμα είναι ανταλλακτικό μέσο περιορισμένης μόνο δύναμης, μπορεί να πάψει να αποτελεί ανταλλακτικό μέσο απέναντι στο χρήμα.

β) Ο διαχωρισμός της ανταλλαγής σε αγορά και πώληση δημιουργεί τη δυνατότητα να αγοράζω χωρίς να πουλώ (απόκρυψη εμπορευμάτων), ή να πουλάω μόνο χωρίς να αγοράζω (συσσώρευση χρήματος). Κάνει δυνατή την κερδοσκοπία. Κάνει την πράξη της ανταλλαγής ιδιαίτερη επιχείρηση· θεμελιώνει δηλαδή την *επαγγελματική τάξη των εμπόρων*. Ο διαχωρισμός αυτός έκανε δυνατή την ύπαρξη μιας μάζας συναλλαγών ανάμεσα στην οριστική ανταλλαγή των εμπορευμάτων, και δίνει τη δυνατότητα σε μια μάζα προσώπων να εκμεταλλευτούν αυτό τον αποχωρισμό. Έκανε δυνατή μια μάζα *φαινομενικών συναλλαγών*. Γρήγορα γίνεται φανερό, άλλοτε ότι αυτό που εμφανιζόταν σαν πράξη διαχωρισμένη στην ουσία της είναι πράξη ουσιαστικά συναρτημένη· άλλοτε ότι αυτό που νομιζόταν πράξη ουσιαστικά συναρτημένη είναι στην πραγματικότητα διαχωρισμένη στην ουσία της. Όταν αγορά και πώληση επιβάλλονται σαν πράξεις διαφορετικές συντελείται η γενική υποτίμηση όλων των εμπορευμάτων. Όταν προκύπτει ότι το χρήμα δεν είναι παρά μέσο της ανταλλαγής συντελείται η υποτίμηση του χρήματος. Γενική πτώση ή άνοδος των τιμών.

Με το χρήμα δίνεται η δυνατότητα ενός απόλυτου καταμερισμού της εργασίας, γιατί υπάρχει ανεξαρτησία της εργασίας από το ιδιαίτερό της προϊόν, από την άμεση αξία χρήσης του προϊόντος της για την ίδια.

Η γενική άνοδος των τιμών σε καιρούς κερδοσκοπίας δεν μπορεί να αποδοθεί σε γενική άνοδο της *ανταλλακτικής αξίας* ή του *κόστους παραγωγής* των εμπορευμάτων· γιατί αν η *ανταλλακτική αξία ή το κόστος παραγωγής* του χρυσού αυξανόταν συμμετρικά μ' εκείνο όλων των άλλων εμπορευμά-

των, τότε οι ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων εκφρασμένες σε χρήμα, δηλαδή οι *τιμές* τους, θάμεναν οι ίδιες. Όμοια, η άνοδος αυτή των τιμών δεν μπορεί να αποδοθεί σε πτώση της τιμής παραγωγής του χρυσού. (Δεν γίνεται λόγος ακόμα εδώ για την πίστη.) Καθώς όμως το χρήμα δεν είναι μόνο γενικό εμπόρευμα, αλλά *και* ιδιαίτερο, και σαν ιδιαίτερο υπόκειται στους νόμους της ζήτησης και προσφοράς, η γενική ζήτηση για ιδιαίτερα εμπορεύματα σ' αντιδιαστολή προς το χρήμα αναγκαστικά θα ρίξει την τιμή του.

Βλέπουμε ότι βρίσκεται στη φύση του χρήματος να λύνει τις αντιφάσεις τόσο της άμεσης ανταλλαγής σε είδος όσο και της ανταλλακτικής αξίας μονάχα με το να τις γενικεύει. Είταν ζήτημα τύχης αν το *ιδιαίτερο μέσο ανταλλαγής* θα ανταλλαζόταν ή όχι μ' ένα άλλο ιδιαίτερο· τώρα όμως το εμπόρευμα είναι υποχρεωμένο ν' ανταλλαγεί με το *γενικό ανταλλακτικό μέσο*, που απέναντί του η ιδιαιτερότητα του εμπορεύματος βρίσκεται σε ακόμα μεγαλύτερη αντίφαση. Για να εξασφαλιστεί η ανταλλαξιμότητα του εμπορεύματος, αντιπαρατίθεται σ' αυτό η ίδια η ανταλλαξιμότητα σαν ένα αυτοτελές εμπόρευμα. (Από μέσο γίνεται σκοπός.) Το ζήτημα είταν, αν το ιδιαίτερο εμπόρευμα συναντά το άλλο ιδιαίτερο. Το χρήμα όμως αίρει την ίδια την πράξη της ανταλλαγής σε δυο αδιάφορες μεταξύ τους πράξεις.

(Πριν αναπτυχθούν παραπέρα τα ζητήματα της κυκλοφορίας – έντονη, αδύναμη κλπ, και ιδιαίτερα το επίμαχο σημείο σχετικά με την ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος και τις τιμές, να εξεταστεί το χρήμα στον τρίτο του προσδιορισμό.)

Ένα συνθετικό στοιχείο της κυκλοφορίας είναι ότι το εμπόρευμα ανταλλάζεται με εμπόρευμα διαμέσου του χρήματος. Εξίσου όμως υπάρχει και το άλλο συνθετικό: δεν ανταλλάζεται μόνο εμπόρευμα με χρήμα και χρήμα με εμπόρευμα, αλλά εξίσου ανταλλάζεται και χρήμα με εμπόρευμα και εμπόρευμα με χρήμα· το χρήμα διαμεσολαβείται λοιπόν με τον εαυτό του από το εμπόρευμα και εμφανίζεται σαν η ενότητα που στην περιφορά του χρήματος ολοκληρώνεται στον εαυτό της. Έτσι δεν εμφανίζεται πια σαν μέσο, αλλά σαν σκοπός της κυκλοφορίας (όπως πχ. στην επαγγελματική τάξη των εμπόρων) (στο εμπόριο γενικά). Αν η κυκλοφορία δεν εξεταστεί μόνο σαν αδιάκοπη εναλλαγή, αλλά και στους κύκλους που διαγράφει στο εσωτερικό της, τότε αυτή η κυκλική κίνηση εμφανίζεται διπλά: Εμπόρευμα - Χρήμα - Χρήμα - Εμπόρευμα· από την άλλη μεριά Χρήμα - Εμπόρευμα - Εμπόρευμα - Χρήμα· όταν δηλαδή πουλάω για να αγοράσω, εξίσου μπορώ και να αγοράσω για να πουλήσω. Στην πρώτη περίπτωση το χρήμα δεν είναι παρά μέσο για την απόκτηση του εμπορεύματος, και το εμπόρευμα είναι ο σκοπός· στη δεύτερη περίπτωση το εμπόρευμα δεν είναι παρά μέσο για την απόκτηση χρήματος, και ο σκοπός είναι το χρήμα. Αυτό προκύπτει απλά, συνοψίζοντας τα συνθετικά στοιχεία της κυκλοφορίας. Εξετάζοντάς την σαν απλή κυκλοφορία είναι αναγκαστικά αδιάφορο σε ποιο σημείο παρεμβαίνω για να το καθορίσω σαν αφετηρία.

Υπάρχει βέβαια τώρα μια ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στο εμπόρευμα που βρίσκεται σε κυκλοφορία και το χρήμα που βρίσκεται σε κυκλοφορία. Το εμπόρευμα αποβάλλεται σ' ένα ορισμένο σημείο από την κυκλοφορία και εκπληρώνει τον οριστικό του προορισμό μόνο όταν αποσυρθεί απ' αυτήν οριστικά, όταν καταναλωθεί – είτε στην πράξη της παραγωγής, είτε στην |41| καθαυτό κατανάλωση. Αντίθετα, ο προορισμός του χρήματος είναι να παραμένει στην κυκλοφορία σαν όχημά της· σαν perpetuum mobile [αεικίνητο] να ξαναρχίζει πάντα την περιφορά του από την αρχή.

Παρόλ' αυτά, ο δεύτερος αυτός προσδιορισμός βρίσκεται στην κυκλοφορία εξίσου όσο κι ο πρώτος. Τώρα, μπορεί κανείς να πει: ανταλλαγή εμπορεύματος με εμπόρευμα έχει νόημα, αφού τα εμπορεύματα – παρόλο που είναι ισοδύναμα σαν τιμές – διαφέρουν ποιοτικά, κι έτσι η ανταλλαγή τους τελικά ικανοποιεί ποιοτικά διαφορετικές ανάγκες. Αντίθετα, ανταλλαγή χρήματος με χρήμα δεν έχει κανένα νόημα· εκτός κι αν υπάρχει ποσοτική διαφορά, αν ανταλλάζεται λιγότερο χρήμα με περισσότερο, αν πουλά κανείς ακριβότερα απ' όσο αγοράζει· και με την κατηγορία του κέρδους δεν έχουμε ακόμα καμιά δουλειά. Ο συλλογισμός Χρήμα - Εμπόρευμα - Εμπόρευμα - Χρήμα, που συνάγεται από την ανάλυση της κυκλοφορίας, θα εμφανιζόταν έτσι απλά και μόνο σαν μια αυθαίρετη και χωρίς νόημα αφαίρεση, κάπως σαν νάθελε κανείς να περιγράψει τον κύκλο της ζωής: θάνατος - ζωή - θάνατος· αν και στην τελευταία ακόμα περίπτωση δε θα μπορούσε κανείς να αρνηθεί πως η αδιάκοπη διάλυση του εξατομικευμένου στο στοιχειακό είναι κι αυτή συνθετικό στοιχείο της φυσικής διαδικασίας, εξίσου όπως και η αδιάκοπη εξατομίκευση του στοιχειακού. Όμοια και στην πράξη της κυκλοφορίας ο αδιάκοπος εκχρηματισμός των εμπορευμάτων, εξίσου όπως και η αδιάκοπη μετατροπή του χρήματος σε εμπορεύματα. Στην πραγματική διαδικασία της αγοράς για μεταπώληση κίνητρο είναι ωστόσο το κέρδος που πραγματοποιείται μ' αυτό τον τρόπο, και τελικός σκοπός είναι να ανταλλαγεί, διαμέσου του εμπορεύματος, λιγότερο χρήμα με περισσότερο – καθώς δεν υπάρχει καμιά ποιοτική διαφορά ανάμεσα σε χρήμα και χρήμα (εδώ δε γίνεται λόγος ούτε για ιδιαίτερο μεταλλικό χρήμα ούτε για ιδιαίτερα είδη νομισμάτων). Αναντίρρητα, ωστόσο, το εγχείρημα μπορεί να αποτύχει· και γι αυτό το λόγο ανταλλαγή χρήματος με χρήμα χωρίς ποσοτική διαφορά είναι δυνατό να εμφανιστεί, και εμφανίζεται μάλιστα συχνά στην πραγματικότητα. Για να είναι όμως καν δυνατή αυτή η διαδικασία, που πάνω της βασίζεται το εμπόριο, και που αποτελεί γι αυτό το λόγο και ως προς την έκτασή της ένα από τα κυριότερα φαινόμενα της κυκλοφορίας, πρέπει ο κύκλος Χρήμα - Εμπόρευμα - Εμπόρευμα - Χρήμα να αναγνωριστεί σαν ιδιαίτερη μορφή της κυκλοφορίας. Η μορφή αυτή διαφέρει σαν είδος από εκείνη όπου το χρήμα εμφανίζεται σαν απλό μέσο ανταλλαγής των εμπορευμάτων· σαν ο μέσος όρος· σαν ελάσσων όρος του συλλογισμού. Δίπλα στον ποσοτικό καθορισμό που ο κύκλος αυτός έχει στο εμπόριο, πρέπει να ξεχωριστεί και στην καθαρά ποιοτική του μορφή, στη χαρακτηριστική του κίνηση. *Δεύτερο*: ο κύκλος αυτός εμπεριέχει ήδη ότι το χρήμα δεν ισχύει μόνο σαν μέτρο, ούτε μόνο σαν μέσο ανταλλαγής, ούτε αποκλειστικά στους δυο αυτούς προσδιορισμούς· αλλά έχει κι ένα τρίτο προσδιορισμό. Εμφανίζεται εδώ, *πρώτο*, σαν αυτοσκοπός, που την πραγματοποίησή του και μόνο εξυπηρετεί η εμπορευματική ανταλλαγή και το εμπόριο. Δεύτερο, αφού εδώ ο κύκλος κλείνει με το χρήμα, το χρήμα βγαίνει *έξω απ' αυτόν*, όπως το εμπόρευμα που ανταλλάχτηκε διαμέσου του χρήματος με το ισοδύναμό του αποβάλλεται από την κυκλοφορία. Είναι πολύ σωστό ότι το χρήμα, στο μέτρο που είναι προσδιορισμένο μόνο σαν συντελεστής της κυκλοφορίας, μένει πάντα κλεισμένο στον κύκλο της. Εδώ όμως φαίνεται, ότι το χρήμα είναι και κάτι άλλο εκτός απ' αυτό το κυκλοφοριακό όργανο, ότι έχει και μια αυτοτελή ύπαρξη έξω από την κυκλοφορία και ότι σ' αυτό τον καινούριο προσδιορισμό μπορεί ν' αποτραβηχτεί απ' αυτήν, εξίσου όπως το εμπόρευμα πρέπει πάντα να αποσύρεται οριστικά απ' αυτήν. Πρέπει λοιπόν να εξετάσουμε το χρήμα στον τρίτο του προσδιορισμό, που εμπεριέχει τους δυο πρώτους

προσδιορισμούς του: τόσο δηλαδή το να χρησιμεύει σαν μέτρο, όσο και το να αποτελεί το γενικό μέσο ανταλλαγής και άρα την πραγματοποίηση των εμπορευματικών τιμών.

γ) *Το χρήμα σαν υλικός αντιπρόσωπος του πλούτου. (Σώρευση του χρήματος· προηγούμενα, το χρήμα σαν η γενική ύλη των συμβάσεων κλπ.)*

Είναι στη φύση της κυκλικής πορείας, κάθε σημείο να εμφανίζεται ταυτόχρονα σαν αφετηρία και τέρμα· και μάλιστα, να εμφανίζεται σαν το ένα μόνο στο μέτρο που εμφανίζεται σαν το άλλο. Ο μορφολογικός προσδιορισμός Χ-Ε-Ε-Χ είναι λοιπόν εξίσου σωστός όσο και ο άλλος, που εμφανίζεται σαν ο αρχικός: Ε-Χ-Χ-Ε. Η δυσκολία είναι ότι το άλλο εμπόρευμα είναι ποιοτικά διαφορετικό· όχι όμως και το άλλο χρήμα. Αυτό μόνο ποσοτικά μπορεί να διαφέρει. – Για το χρήμα σαν *μέτρο*, η υλική του υπόσταση έχει ουσιαστική σημασία, παρόλο που η παρουσία του και παραπέρα η ποσότητά του, το *πλήθος* από το μερίδιο χρυσού ή αργύρου που χρησιμεύει σαν *μονάδα*, είναι ολότελα αδιάφορο για το χρήμα σ' αυτό τον προσδιορισμό, και παρόλο που γενικά το χρήμα χρησιμοποιείται εδώ μόνο σαν φανταστική, όχι σαν υπαρκτή μονάδα. Σ' αυτό τον προσδιορισμό πρέπει να υπάρχει σαν μονάδα και όχι σαν πλήθος. Όταν λέω ότι μια λίβρα βαμβάκι αξίζει 8 πένες, λέω ότι 1 λίβρα βαμβάκι = $^1/_{116}$ ουγγιάς χρυσού (η ουγγιά προς 3 λίρες 17 σελίνια 7 πένες) (924 πένες). Αυτό εκφράζει τότε ταυτόχρονα τον καθορισμό του βαμβακιού σαν ανταλλακτικής αξίας, σαν ισοδύναμου όλων των άλλων εμπορευμάτων που περιέχουν την ουγγιά χρυσού τόσες ή τόσες φορές, αφού κι αυτά συγκρίνονται όλα τους με την ουγγιά χρυσού. Η αρχική |42| αυτή σχέση της λίβρας βαμβακιού προς τον χρυσό, σχέση που καθορίζει την ποσότητα χρυσού που περιέχεται σε μια λίβρα βαμβάκι, έχει τοποθετηθεί από την ποσότητα του πραγματοποιημένου και στα δυο χρόνου εργασίας, της πραγματικής κοινής υπόστασης των ανταλλακτικών αξιών. Αυτό το προϋποθέτουμε, από το κεφάλαιο που πραγματεύεται την ανταλλακτική αξία σαν τέτοια. Η δυσκολία να βρεθεί αυτή η εξίσωση είναι μικρότερη απ' όση φαίνεται. Για παράδειγμα, στην εργασία που παράγει άμεσα χρυσό, μια ορισμένη ποσότητα χρυσού εμφανίζεται άμεσα σαν το προϊόν πχ. μιας ημέρας εργασίας. Ο ανταγωνισμός εξισώνει τις άλλες ημέρες εργασίας μ' αυτήν, modificatis modificandis [με τις απαραίτητες τροποποιήσεις]. Άμεσα ή έμμεσα. Μ' ένα λόγο, στην άμεση παραγωγή του χρυσού μια ορισμένη ποσότητα χρυσού εμφανίζεται άμεσα σαν το προϊόν, και άρα σαν η αξία, το ισοδύναμο ενός ορισμένου χρόνου εργασίας. Φτάνει λοιπόν να καθορίσουμε τον πραγματοποιημένο στα διάφορα εμπορεύματα χρόνο εργασίας και να τον εξισώσουμε με τον χρόνο εργασίας που παράγει άμεσα τον χρυσό, για να μπορέσουμε να πούμε πόσος χρυσός περιέχεται σ' ένα καθορισμένο εμπόρευμα. Ο καθορισμός όλων των εμπορευμάτων σαν τιμές – σαν μετρημένες ανταλλακτικές αξίες – είναι μια διαδικασία που δεν εξελίσσεται παρά βαθμιαία, που προϋποθέτει συχνή ανταλλαγή και γιαυτό συχνή σύγκριση των εμπορευμάτων σαν ανταλλακτικών αξιών· από τη στιγμή όμως που η ύπαρξη των εμπορευμάτων σαν τιμών έχει γίνει προϋπόθεση – προϋπόθεση που

είναι η ίδια προϊόν της κοινωνικής διαδικασίας, αποτέλεσμα της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας – ο καθορισμός νέων τιμών φαίνεται απλός, μια και τα ίδια τα στοιχεία του κόστους παραγωγής υπάρχουν ήδη με τη μορφή τιμών, ώστε δε μένει παρά να προστεθούν. (Συχνή *εκποίηση, πώληση, συχνή πώληση, Στιούαρτ*. Ωστόσο, για να αποκτήσουν οι τιμές μια ορισμένη κανονικότητα πρέπει όλα αυτά να έχουν συνέχεια.) Το σημείο όμως όπου θέλαμε να καταλήξουμε εδώ είναι: στο βαθμό που ο χρυσός πρόκειται να καθοριστεί σαν μετρική μονάδα, η σχέση του προς τα εμπορεύματα καθορίζεται με την ανταλλαγή σε είδος, την άμεση ανταλλαγή· έτσι καθορίζεται και η σχέση όλων των άλλων εμπορευμάτων μεταξύ τους. Ωστόσο στην ανταλλαγή σε είδος η ανταλλακτική αξία είναι το προϊόν μόνο *καθαυτό*· το προϊόν είναι η πρώτη μορφή εμφάνισης της ανταλλακτικής αξίας· αλλά το προϊόν δεν έχει ακόμα τοποθετηθεί σαν ανταλλακτική αξία. Πρώτα-πρώτα, ο προσδιορισμός αυτός δεν επικρατεί σ' ολόκληρη την παραγωγή, αλλά αφορά μόνο το περίσσευμά της, και γιαυτό είναι κι ο ίδιος λίγο-πολύ *περιττός* (όπως και η ίδια η ανταλλαγή)· μια τυχαία επέκταση του κύκλου των ικανοποιήσεων, απολαύσεων (σχέση προς νέα αντικείμενα). Γιαυτό η ανταλλαγή σε είδος γίνεται σε λιγοστά μόνο σημεία (αρχικά εκεί που τελείωναν οι φυσικές κοινότητες, στην επαφή τους με ξένους), περιορίζεται σε στενό κύκλο και αποτελεί κάτι παροδικό, ευκαιριακό πάνω στην παραγωγή· γεννιέται και πεθαίνει το ίδιο τυχαία. Η ανταλλαγή σε είδος, όπου το πλεόνασμα της παραγωγής του ενός ανταλλάζεται τυχαία με το πλέονασμα της παραγωγής του άλλου, δεν είναι παρά η *πρώτη εμφάνιση* του προϊόντος σαν ανταλλακτικής αξίας γενικά, και καθορίζεται από τυχαίες ανάγκες, επιθυμίες κλπ. Αν όμως τύχει να συνεχιστεί, αν γίνει μια συνεχής πράξη που εμπεριέχει τα μέσα για την αδιάκοπή της ανανέωση, τότε εμφανίζεται σιγά-σιγά – από εξωτερική άποψη εξίσου τυχαία – η ρύθμιση της αμοιβαίας ανταλλαγής από την ρύθμιση της αμοιβαίας παραγωγής· και το κόστος παραγωγής, που τελικά αναλύεται ολόκληρο σε χρόνο εργασίας, θα γινόταν έτσι το μέτρο της ανταλλαγής. Αυτό μας δείχνει τη γένεση της ανταλλαγής και της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος. Οι περιστάσεις όμως όπου μια σχέση εμφανίζεται για πρώτη φορά δεν μας δείχνουν με κανένα τρόπο αυτή τη σχέση στην καθαρότητα ή στην ολότητά της. Ένα προϊόν που έχει τοποθετηθεί σαν ανταλλακτική αξία έχει προσδιοριστεί στην ουσία του όχι πια σαν απλό· έχει τοποθετηθεί σε μια ποιότητα διαφορετική από τη φυσική του ποιότητα· έχει τοποθετηθεί σαν *σχέση*, και μάλιστα σαν σχέση *γενικά*, όχι προς ένα εμπόρευμα αλλά προς κάθε εμπόρευμα, προς κάθε δυνατό προϊόν. Εκφράζει λοιπόν μια γενική σχέση: το προϊόν που σχετίζεται προς τον εαυτό του σαν την πραγματοποίηση μιας *καθορισμένης ποσότητας* της γενικής εργασίας, του κοινωνικού χρόνου εργασίας, και που σ' αυτό το μέτρο είναι το ισοδύναμο για κάθε άλλο προϊόν στην αναλογία που εκφράζει η ανταλλακτική του αξία. Η ανταλλακτική αξία προϋποθέτει την κοινωνική εργασία σαν την υπόσταση όλων των προϊόντων, ολότελα ανεξάρτητα από τη φυσικότητά τους. Τίποτα δεν μπορεί να εκφράσει μια σχέση χωρίς να συσχετιστεί με κάτι· τίποτα δεν μπορεί να εκφράσει μια γενική σχέση χωρίς να συσχετιστεί με κάτι γενικό. Καθώς η εργασία είναι κίνηση, ο χρόνος είναι το φυσικό της μέτρο. Η ανταλλαγή σε είδος, στην πιο πρωτόγονή της μορφή, προϋποθέτει την εργασία σαν υπόσταση και τον χρόνο εργασίας σαν μέτρο των εμπορευμάτων· πράγμα που ύστερα προβάλλει και καθαρά, μόλις η ανταλλαγή αυτή γίνει κανονική και συνεχής, μόλις αρχίσει να εμπεριέχει η ίδια τους αμοιβαί-

ους όρους για την ανανέωσή της. – *Ανταλλακτική αξία* είναι το εμπόρευμα μόνο στο μέτρο που εκφράζεται μέσα σ' ένα άλλο, που εκφράζεται δηλαδή σαν σχέση. Ένα μόδι σιτάρι αξίζει τόσα μόδια σίκαλη· στην περίπτωση αυτή το σιτάρι είναι ανταλλακτική αξία στο μέτρο που εκφράζεται στη σίκαλη, και η σίκαλη είναι ανταλλακτική αξία στο μέτρο που εκφράζεται στο σιτάρι. Στο μέτρο που καθένα τους σχετίζεται μόνο με τον εαυτό του, δεν είναι ανταλλακτική αξία. Τώρα, στη σχέση όπου το χρήμα εμφανίζεται σαν μέτρο, δεν εκφράζεται το ίδιο σαν σχέση, σαν ανταλλακτική αξία, αλλά σαν φυσική ποσότητα μιας ορισμένης ύλης, ένα φυσικό κλάσμα βάρους χρυσού ή αργύρου. Και γενικά, το εμπόρευμα όπου εκφράζεται η ανταλλακτική αξία ενός άλλου δεν εκφράζεται ποτέ το ίδιο σαν ανταλλακτική αξία, σαν σχέση, παρά σαν καθορισμένη ποσότητα στη φυσική του σύσταση. Αν 1 μόδι σιτάρι αξίζει 3 μόδια σίκαλη, τότε μόνο το μόδι σιταριού είναι εκφρασμένο σαν αξία, όχι το μόδι σίκαλης. *Καθαυτό*, έχει βέβαια και το δεύτερο τοποθετηθεί σαν αξία· το 1 μόδι σίκαλη είναι τότε = $^1/_3$ μόδι σιτάρι· αυτό όμως δεν έχει *τοποθετηθεί*, παρά είναι απλά και μόνο μια δεύτερη σχέση – που υπάρχει ωστόσο άμεσα μέσα στην πρώτη. Όταν ένα εμπόρευμα εκφράζεται σ' ένα άλλο, τότε το πρώτο έχει τοποθετηθεί σαν σχέση, το άλλο σαν απλή ποσότητα μιας ορισμένης ύλης. 3 μόδια σίκαλη καθαυτά δεν είναι αξία· είναι η σίκαλη με την ιδιότητά της να γεμίζει ένα ορισμένο όγκο, να μετριέται μ' ένα μέτρο όγκου. Το ίδιο γίνεται και με το χρήμα σαν μέτρο, σαν τη μονάδα που μετρά τις ανταλλακτικές αξίες των άλλων εμπορευμάτων. Είναι ένα καθορισμένο βάρος της φυσικής ύλης που το παριστάνει – βάρος χρυσού, αργύρου κλπ. Αν 1 μόδι σιτάρι έχει τιμή 77 σελίνια 7 πένες, τότε έχει εκφραστεί σαν κάτι άλλο με το οποίο είναι ίσο· σαν 1 ουγγιά χρυσού, σαν σχέση, σαν ανταλλακτική αξία. Αλλά η 1 ουγγιά χρυσού καθαυτή δεν είναι ανταλλακτική αξία· δεν είναι εκφρασμένη σαν ανταλλακτική αξία· αλλά σαν καθορισμένη ποσότητα του εαυτού της, της φυσικής της ύλης, του χρυσού. Αν 1 μόδι σιτάρι έχει τιμή 77 σελίνια 7 πένες, ή 1 ουγγιά χρυσού, αυτό μπορεί ν' αποτελεί μεγαλύτερη ή μικρότερη αξία, καθώς η 1 ουγγιά χρυσού θα ανεβαίνει ή θα πέφτει σε αξία ανάλογα με την ποσότητα εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή της. Αυτό όμως είναι αδιάφορο για τον προσδιορισμό-τιμής του σιταριού σαν τέτοιου· γιατί η τιμή του των 77 σελινιών 7 πενών εκφράζει ακριβώς την αναλογία στην οποία αποτελεί ισοδύναμο για όλα τα άλλα εμπορεύματα και μπορεί να τα αγοράσει. Ο συγκεκριμένος καθορισμός του προσδιορισμού-τιμής, το αν το κουώρτερ έχει τιμή 77 ή 1780 σελίνια, βρίσκεται έξω από τον προσδιορισμό-τιμής γενικά, δηλαδή από την τοποθέτηση του σιταριού σαν τιμής. Τιμή έχει, είτε κοστίζει 100 είτε 1 σελίνι. Η τιμή απλά και μόνο εκφράζει την ανταλλακτική του αξία σε μια μονάδα κοινή σε όλα τα εμπορεύματα· προϋποθέτει λοιπόν ότι αυτή η ανταλλακτική αξία ρυθμίζεται ήδη από άλλες σχέσεις. Το ότι 1 κουώρτερ σιτάρι έχει τιμή 1 ουγγιάς χρυσού – αφού ο χρυσός και το σιτάρι σαν φυσικά αντικείμενα δεν έχουν καμιά απολύτως σχέση μεταξύ τους, σαν *τέτοια* δεν είναι μέτρα το ένα για το άλλο, είναι *αδιάφορα* το ένα απέναντι στο άλλο – βρίσκεται ωστόσο με τον εξής τρόπο: η ουγγιά χρυσού σχετίζεται πάλι η ίδια με τον αναγκαίο για την παραγωγή της χρόνο εργασίας, κι έτσι σιτάρι και χρυσός σχετίζονται και τα δυο μ' ένα τρίτο, την εργασία, και εξισώνονται σ' αυτή τη σχέση· με το ότι λοιπόν και τα δυο συγκρίνονται μεταξύ τους σαν ανταλλακτικές αξίες. Αυτό όμως μας δείχνει μόνο πώς βρίσκεται η τιμή του σιταριού, η ποσότητα χρυσού με την οποία εξισώνεται. Στην ίδια αυτή τη σχέση,

|43|

όπου το χρήμα εμφανίζεται σαν τιμή του σιταριού, το χρήμα δεν έχει τοποθετηθεί το ίδιο πάλι σαν σχέση, σαν ανταλλακτική αξία αλλά σαν καθορισμένη ποσότητα μιας φυσικής ύλης. Στην ανταλλακτική αξία, τα εμπορεύματα (προϊόντα) έχουν τοποθετηθεί σαν σχέσεις προς την κοινωνική τους υπόσταση, την εργασία· σαν τιμές όμως, εκφράζονται σε ποσότητες άλλων προϊόντων ανάλογα με τη φυσική τους σύσταση. Μπορεί βέβαια τώρα να ειπωθεί ότι και η τιμή του χρήματος έχει τοποθετηθεί σαν 1 κουώρτερ σιτάρι, 3 κουώρτερ σίκαλη, και όλες τις άλλες ποσότητες από διάφορα εμπορεύματα που η τιμή τους είναι 1 ουγγιά χρυσού. Για να εκφραστεί όμως τότε η τιμή του χρήματος θάπρεπε να απαριθμηθεί ολόκληρος ο κόσμος των εμπορευμάτων, καθένα στην ποσότητα όπου είναι ίσο με 1 ουγγιά χρυσού. Το χρήμα θα είχε άρα τόσες τιμές όσα είναι και τα εμπορεύματα που οι τιμές τους θα εκφράζονταν στο χρήμα. Ο κυριότερος προσδιορισμός της τιμής, η *ενότητα*, θα χανόταν. Κανένα εμπόρευμα δε θα έκφραζε την τιμή του χρήματος, γιατί κανένα δε θα έκφραζε τη σχέση του με όλα τα άλλα εμπορεύματα, τη γενική του ανταλλακτική αξία. Αλλά το ειδοποιό στοιχείο της τιμής είναι ότι η ανταλλακτική αξία πρέπει να εκφραστεί η ίδια στη γενικότητά της, κι ωστόσο σ' ένα καθορισμένο εμπόρευμα. Αλλά κι αυτό ακόμα είναι αδιάφορο. Στο βαθμό που το χρήμα εμφανίζεται σαν ύλη όπου εκφράζεται, μετριέται η τιμή όλων των εμπορευμάτων, το χρήμα έχει το ίδιο τοποθετηθεί σαν μια καθορισμένη ποσότητα χρυσού, αργύρου κλπ. – μ' ένα λόγο, της φυσικής του ύλης· σαν απλή ποσότητα μιας ορισμένης ύλης, και όχι το ίδιο σαν ανταλλακτική αξία, σαν σχέση. Έτσι, κάθε εμπόρευμα στο οποίο κάποιο άλλο εμπόρευμα εκφράζεται σαν τιμή δεν έχει *τοποθετηθεί* το ίδιο σαν ανταλλακτική αξία, αλλά σαν απλή ποσότητα του εαυτού του. Στον προσδιορισμό του χρήματος να αποτελεί την ενότητα των ανταλλακτικών αξιών, το μέτρο τους, το γενικό τους σημείο σύγκρισης, η φυσική του ύλη – χρυσός, άργυρος – εμφανίζεται σαν ουσιαστική, καθώς το χρήμα σαν τιμή του εμπορεύματος δεν είναι ανταλλακτική αξία, δεν είναι σχέση, αλλά ένα ορισμένο βάρος χρυσού, αργύρου· πχ. μια λίβρα με τις υποδιαιρέσεις της – άλλωστε έτσι εμφανίζεται αρχικά το χρήμα: σαν λίβρα, aes grave [πρόσβαρος χαλκός]. Αυτό ακριβώς διακρίνει την τιμή από την ανταλλακτική αξία – και είδαμε ότι η ανταλλακτική αξία αναγκαστικά οδηγεί στον προσδιορισμό της τιμής. Να λοιπόν πώς φαίνεται η ανοησία εκείνων που κάνουν χρήμα τον χρόνο εργασίας σαν τέτοιο, που θέλουν δηλαδή να τοποθετήσουν και να μην τοποθετήσουν τη διαφορά ανάμεσα σε τιμή και ανταλλακτική αξία. Το χρήμα σαν μέτρο, σαν στοιχείο του προσδιορισμού της τιμής, σαν μετρική μονάδα των ανταλλακτικών αξιών, παρουσιάζει λοιπόν τα φαινόμενα ότι 1) χρειάζεται μόνο σαν φανταστική μονάδα, από τη στιγμή που έχει καθοριστεί η ανταλλακτική αξία της μιας ουγγιάς χρυσού απέναντι σ' ένα οποιοδήποτε εμπόρευμα· ότι η πραγματική του παρουσία είναι περιττή, και γιαυτό ακόμα περισσότερο η διαθέσιμη ποσότητά του· σαν δείκτης (δείκτης της αξίας), η ποσότητα που υπάρχει απ' αυτό σε μια χώρα είναι αδιάφορη· χρειάζεται απλά και μόνο σαν λογιστική μονάδα· 2) ότι ενώ μ' αυτό τον τρόπο μόνο ιδεατά χρειάζεται να τοποθετηθεί – και πραγματικά, σαν τιμή του εμπορεύματος, ιδεατά μόνο έχει τοποθετηθεί *σε* αυτό – ταυτόχρονα, σαν απλή ποσότητα της φυσικής ουσίας στην οποία παριστάνεται, σαν ένα καθορισμένο βάρος χρυσού, αργύρου κλπ. που θεωρήθηκε σαν μονάδα, αποτελεί το σημείο σύγκρισης, τη μονάδα, το μέτρο. Οι ανταλλακτικές αξίες (τα εμπορεύματα) μετατρέπονται με το νου σε ορισμένα κλάσματα βάρους χρυσού ή

αργύρου και εξισώνονται ιδεατά μ' αυτή την φανταστική ποσότητα χρυσού κλπ· σαν εκφράσεις της.

Αν όμως προχωρήσουμε τώρα στο δεύτερο προσδιορισμό του χρήματος, |44| στο χρήμα σαν μέσο ανταλλαγής και πραγματοποιητή των τιμών, τότε βρίσκουμε ότι εδώ το χρήμα πρέπει να είναι διαθέσιμο σε μια καθορισμένη *ποσότητα*· ότι το βάρος χρυσού ή αργύρου που έχει τοποθετηθεί σαν μονάδα πρέπει να υπάρχει σ' ένα καθορισμένο αριθμό για να επαρκέσει σ' αυτό τον προσδιορισμό. Αν είναι δοσμένο από τη μια μεριά το άθροισμα των τιμών που πρόκειται να πραγματοποιηθούν – που εξαρτιέται από την τιμή ενός ορισμένου εμπορεύματος × την ποσότητά του – κι από την άλλη η ταχύτητα της χρηματικής κυκλοφορίας, τότε απαιτείται μια ορισμένη ποσότητα μέσου κυκλοφορίας. Αν όμως τώρα εξετάσουμε πιο λεπτομερειακά την αρχική μορφή, την άμεση μορφή όπου παριστάνεται η κυκλοφορία, τη μορφή E-X-X-E, τότε το χρήμα εμφανίζεται εδώ σαν καθαρό μέσο ανταλλαγής. Το εμπόρευμα ανταλλάζεται με εμπόρευμα, και το χρήμα εμφανίζεται απλά σαν το μέσο της ανταλλαγής. Η τιμή του πρώτου εμπορεύματος πραγματοποιείται στο χρήμα, για να πραγματοποιήσει με το χρήμα την τιμή του δεύτερου εμπορεύματος και να το αποκτήσει έτσι αντί για το πρώτο. Αφού πραγματοποιηθεί η τιμή του πρώτου εμπορεύματος, σκοπός εκείνου που απόκτησε τώρα την τιμή του σε χρήμα δεν είναι να αποκτήσει την τιμή του δεύτερου εμπορεύματος· αντίθετα, πληρώνει την τιμή του για να αποκτήσει το δεύτερο εμπόρευμα. Βασικά λοιπόν το χρήμα τού χρησίμεψε μόνο για ν' ανταλλάξει το πρώτο εμπόρευμα με το δεύτερο. Σαν απλό μέσο κυκλοφορίας το χρήμα δεν έχει κανένα άλλο σκοπό. Ο άνθρωπος που πούλησε το εμπόρευμά του για χρήμα θέλει ν' αγοράσει πάλι εμπόρευμα, κι αυτός που του το πούλησε χρειάζεται το χρήμα πάλι για να αγοράσει εμπόρευμα κλπ. Σ' αυτό τώρα τον προσδιορισμό σαν καθαρό μέσο κυκλοφορίας, το ίδιο το χρήμα δεν έχει άλλο προορισμό απ' αυτή την περιφορά, που την πραγματοποιεί με το ότι η ποσότητά του – το πλήθος του – είναι προκαθορισμένη. Πόσες φορές το ίδιο περιέχεται σαν μονάδα στα εμπορεύματα είναι προκαθορισμένο στις τιμές τους· και σαν μέσο κυκλοφορίας εμφανίζεται απλά σαν πλήθος απ' αυτή την προϋποτεθειμένη μονάδα. Στο μέτρο που το χρήμα πραγματοποιεί την τιμή των εμπορευμάτων, το εμπόρευμα ανταλλάζεται με το πραγματικό του ισοδύναμο σε χρυσό και άργυρο· η ανταλλακτική του αξία εκφράζεται πραγματικά στο χρήμα σαν σ' ένα άλλο εμπόρευμα· στο μέτρο όμως που η διαδικασία αυτή γίνεται μόνο για να μετατραπεί πάλι το χρήμα σε εμπόρευμα, για να ανταλλαγεί λοιπόν το πρώτο εμπόρευμα με το δεύτερο, το χρήμα εμφανίζεται απλά σαν φευγαλέο, και η υπόστασή του βρίσκεται αποκλειστικά στο ότι το χρήμα εμφανίζεται αδιάκοπα σαν αυτή η εξαφάνιση, σαν αυτός ο φορέας της διαμεσολάβησης. Το χρήμα σαν μέσο περιφοράς είναι *μόνο* μέσο περιφοράς. Μοναδικός ουσιαστικός του καθορισμός για να μπορεί να λειτουργεί μ' αυτό τον χαρακτήρα είναι ο καθορισμός της ποσότητας, του πλήθους, χρήματος που κυκλοφορεί. (Καθώς το πλήθος συγκαθορίζεται από την ταχύτητα, η τελευταία δεν χρειάζεται ν' αναφερθεί εδώ ξεχωριστά.) Στο μέτρο που πραγματοποιεί την τιμή, η υλική του ύπαρξη σαν χρυσός και άργυρος είναι ουσιαστική· στο βαθμό όμως που η πραγματοποίηση αυτή δεν είναι παρά φευγαλέα και προορισμένη να αυτοκαταργηθεί, η υλική ύπαρξη του χρήματος είναι *αδιάφορη*. Δεν είναι παρά μια *επίφαση* ότι τάχα το ζήτημα είναι να ανταλλαγεί το εμπόρευμα με χρυσό ή άργυρο σαν ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα: επίφαση που εξαφανίζεται με το τέ-

λος της διαδικασίας, μόλις ο χρυσός και ο άργυρος ανταλλαγούν πάλι με εμπόρευμα, άρα το εμπόρευμα με εμπόρευμα. Ο χρυσός ή άργυρος σαν απλό μέσο κυκλοφορίας – δηλαδή το μέσο κυκλοφορίας σαν χρυσός ή άργυρος – είναι άρα αδιάφορος απέναντι στην υφή του σαν ιδιαίτερου φυσικού εμπορεύματος. Ας υποθέσουμε ότι η συνολική τιμή των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν = 10.000 τάληρα. Το μέτρο τους είναι τότε 1 τάληρο, = x βάρος αργύρου. Ας υποθέσουμε τώρα ότι χρειάζονται 100 τάληρα για να κυκλοφορήσουν αυτά τα εμπορεύματα σε 6 ώρες· ότι δηλαδή κάθε τάληρο μετρά την τιμή των 100 ταλήρων σε 6 ώρες. Το ουσιαστικό τώρα είναι να υπάρχουν διαθέσιμα 100 τάληρα, ο αριθμός 100 από τη μεταλλική μονάδα που μετρά το συνολικό άθροισμα των εμπορευματικών τιμών· να υπάρχουν 100 τέτοιες μονάδες. Το ότι αυτές οι μονάδες αποτελούνται από άργυρο είναι για την ίδια τη διαδικασία αδιάφορο. Αυτό φαίνεται ήδη από το ότι το ένα τάληρο αντιπροσωπεύει στην πορεία της κυκλοφορίας 100 φορές μεγαλύτερη μάζα αργύρου απ' όση πραγματικά περιέχει, παρόλο που σε κάθε συγκεκριμένη ανταλλαγή δεν αντιπροσωπεύει παρά το ασημένιο βάρος του 1 ταλήρου. Στο σύνολο λοιπόν της κυκλοφορίας το 1 τάληρο αντιπροσωπεύει 100 τάληρα, 100 φορές μεγαλύτερο βάρος αργύρου απ' όσο πραγματικά περιέχει. Στην πραγματικότητα δεν είναι παρά ένα *σύμβολο* για το βάρος αργύρου που περιέχεται σε 100 τάληρα. Πραγματοποιεί μια τιμή 100 φορές μεγαλύτερη απ' όση πραγματοποιεί, σαν ποσότητα αργύρου, στην πραγματικότητα. Ας υποθέσουμε ότι η λίρα στερλίνα είναι πχ. = $^1/_3$ ουγγιάς χρυσού (είναι λιγότερο). Στο μέτρο που πληρώνεται η τιμή ενός εμπορεύματος της 1 λίρας στερλίνας, πραγματοποιείται δηλαδή η τιμή του της 1 λ. στ. και το εμπόρευμα αυτό ανταλλάζεται με 1 λίρα στερλίνα, έχει αποφασιστική σημασία να περιέχει η λίρα στερλίνα πραγματικά $^1/_3$ ουγγιάς χρυσού. Αν είταν μια ψεύτικη λίρα, φτιαγμένη από κοινό μέταλλο, αν είταν μόνο φαινομενικά λίρα στερλίνα, τότε στην πραγματικότητα η τιμή του εμπορεύματος δεν θα είχε πραγματοποιηθεί· για να την πραγματοποιήσει, θάπρεπε το εμπόρευμα να πληρωθεί με τέτοια ποσότητα κοινού μετάλλου που να είναι = με $^1/_3$ ουγγιάς χρυσού. Από την άποψη του ξεχωριστού αυτού συνθετικού στοιχείου της κυκλοφορίας έχει λοιπόν ουσιαστική σημασία να παριστάνει η χρηματική μονάδα πραγματικά μια καθορισμένη ποσότητα χρυσού ή αργύρου. Αν όμως πάρουμε το σύνολο της κυκλοφορίας, την κυκλοφορία σαν διαδικασία που ολοκληρώνεται στον εαυτό της: E-X-X-E, το πράγμα αλλάζει. Στην πρώτη περίπτωση η πραγματοποίηση της τιμής θα είταν μόνο φαινομενική: μόνο ένα *μέρος* από την τιμή του εμπορεύματος θα είχε πραγματοποιηθεί. Η τιμή που έχει ιδεατά τοποθετηθεί στο εμπόρευμα δεν θα είχε τοποθετηθεί πραγματικά. Το εμπόρευμα, που ιδεατά έχει τοποθετηθεί σαν = με τόσα μέρη βάρους χρυσού, δεν θα τα εξαγόραζε στην πραγματική ανταλλαγή. Αν όμως μια ψεύτικη λίρα στερλίνα κυκλοφορούσε για γνήσια, θα πρόσφερε στην κυκλοφορία σαν σύνολο απόλυτα την ίδια υπηρεσία όπως κι αν είταν γνήσια. Αν ένα εμπόρευμα A με τιμή 1 λίρα ανταλλάζεται με 1 ψεύτικη λίρα, κι αυτή η ψεύτικη λίρα ανταλλάζεται πάλι με το εμπόρευμα B της 1 λίρας στερλίνας, τότε αυτή η ψεύτικη λίρα πρόσφερε απόλυτα την ίδια υπη-
|45| ρεσία που θα πρόσφερε κι αν είταν γνήσια. Άρα η πραγματική λίρα σ' αυτή τη διαδικασία δεν είναι στην πραγματικότητα παρά ένα *σύμβολο* – στο μέτρο που δεν εξετάζεται το συνθετικό στοιχείο της πραγματοποίησης των τιμών αλλά το σύνολο της διαδικασίας, όπου η λίρα χρησιμεύει απλά και μόνο σαν μέσο κυκλοφορίας, και όπου η πραγματοποίηση των τιμών δεν

είναι παρά μια *επίφαση*, μια φευγαλέα διαμεσολάβηση. Εδώ η λίρα χρυσού δε χρησιμεύει παρά για ν' ανταλλαγεί το εμπόρευμα Α με το εμπόρευμα Β που έχει την ίδια τιμή. Η πραγματική πραγματοποίηση της τιμής του εμπορεύματος Α είναι εδώ το εμπόρευμα Β, και η πραγματική πραγματοποίηση της τιμής Β είναι το εμπόρευμα Α – ή Γ ή Δ, πράγμα που είναι το ίδιο για τη μορφή της σχέσης, σχέσης που γι αυτήν το ιδιαίτερο περιεχόμενο του εμπορεύματος είναι ολότελα αδιάφορο. Ανταλλάζονται εμπορεύματα της ίδιας τιμής. Αντί να ανταλλαγεί το εμπόρευμα Α άμεσα με το εμπόρευμα Β, ανταλλάζεται η τιμή του εμπορεύματος Α με το εμπόρευμα Β και η τιμή του εμπορεύματος Β με το εμπόρευμα Α. Έτσι το χρήμα απέναντι στο εμπόρευμα παριστάνει μόνο την τιμή του εμπορεύματος. Τα εμπορεύματα ανταλλάζονται μεταξύ τους στις τιμές τους. Η ίδια η τιμή του εμπορεύματος εκφράζει στο εμπόρευμα ιδεατά ότι το εμπόρευμα είναι το πλήθος μιας ορισμένης φυσικής μονάδας (κλάσματος βάρους) χρυσού ή αργύρου, της ύλης που ενσαρκώνει το χρήμα. Στο χρήμα, δηλαδή στην πραγματοποιημένη τιμή του εμπορεύματος, ένας πραγματικός αριθμός αυτής της μονάδας αντιμετωπίζει τώρα το εμπόρευμα. Στο μέτρο όμως που η πραγματοποίηση της τιμής δεν είναι το χρήμα, και που το ζήτημα δεν είναι η απόκτηση της τιμής του εμπορεύματος σαν τιμής, αλλά σαν τιμής ενός άλλου εμπορεύματος, σ' αυτό το μέτρο η ύλη του χρήματος, πχ. χρυσός και άργυρος, είναι αδιάφορη. Το χρήμα γίνεται υποκείμενο σαν όργανο κυκλοφορίας, σαν μέσο ανταλλαγής· και η φυσική ύλη που το παριστάνει εμφανίζεται σαν κάτι περιστασιακό, που η σημασία του εξαφανίζεται στην ίδια την πράξη της ανταλλαγής· γιατί το εμπόρευμα που ανταλλάζεται με το χρήμα δεν πρόκειται τελικά να πραγματοποιηθεί σ' αυτή την ύλη, αλλά στην ύλη του άλλου εμπορεύματος. Έχουμε δηλαδή τώρα, εκτός από τα συνθετικά στοιχεία ότι στην κυκλοφορία 1) το χρήμα πραγματοποιεί τις τιμές· 2) κυκλοφορεί τους τίτλους ιδιοκτησίας· 3) και το ότι διαμέσου της κυκλοφορίας γίνεται αυτό που δεν μπορούσε να γίνει άμεσα: η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος εκφράζεται σε κάθε άλλο εμπόρευμα. Αν 1 πήχυς λινό κοστίζει 2 σελίνια και 1 λίβρα ζάχαρη 1 σελίνι, τότε ο πήχυς λινού πραγματοποιείται διαμέσου των 2 σελινιών σε 2 λίβρες ζάχαρη, άρα η ζάχαρη μετατρέπεται στην ύλη της ανταλλακτικής της αξίας, στην ύλη όπου πραγματοποιείται η ανταλλακτική της αξία. Σαν απλό μέσο κυκλοφορίας, στον ρόλο του μέσα στην κυκλοφοριακή διαδικασία σαν αδιάκοπη ροή, το χρήμα δεν είναι ούτε μέτρο των τιμών – γιατί σαν τέτοιο έχει ήδη τοποθετηθεί στις ίδιες τις τιμές – ούτε μέσο πραγματοποίησης των τιμών, γιατί σαν τέτοιο υπάρχει στο ένα συνθετικό στοιχείο της κυκλοφορίας, εξαφανίζεται όμως στην ολότητα των συνθετικών της στοιχείων· παρά είναι απλός *αντιπρόσωπος* της τιμής απέναντι σ' όλα τα εμπορεύματα, και χρησιμεύει αποκλειστικά σαν μέσο για να ανταλλάζονται τα εμπορεύματα της ίδιας τιμής. Ανταλλάζεται με το ξεχωριστό εμπόρευμα γιατί είναι ο γενικός αντιπρόσωπος της ανταλλακτικής του αξίας, κι έτσι ο *αντιπρόσωπος* κάθε άλλου εμπορεύματος ίσης ανταλλακτικής αξίας, γενικός αντιπρόσωπος, και σαν τέτοιος υπάρχει μέσα στην ίδια την κυκλοφορία. *Παριστάνει* την τιμή του ενός εμπορεύματος απέναντι σ' όλα τα άλλα εμπορεύματα, ή την τιμή όλων των εμπορευμάτων απέναντι σ' ένα εμπόρευμα. Απ' αυτή την άποψη δεν είναι μόνο *αντιπρόσωπος* των εμπορευματικών τιμών, αλλά και *σύμβολο* του εαυτού του· δηλαδή στην ίδια την πράξη της κυκλοφορίας η ύλη του, χρυσός και άργυρος, δεν ενδιαφέρει. Το χρήμα *είναι* η τιμή· είναι μια καθορισμένη ποσότητα χρυσού ή αργύρου· στο μέτρο όμως

που η πραγματικότητα αυτή της τιμής δεν είναι εδώ παρά φευγαλέα, προορισμένη αδιάκοπα να εξαφανίζεται, να αίρεται, να μην ισχύει σαν οριστική πραγματοποίηση αλλά πάντοτε μόνο σαν ενδιάμεση, διαμεσολαβητική· στο μέτρο που εδώ δεν πρόκειται καθόλου για την πραγματοποίηση της τιμής, αλλά για την πραγματοποίηση της ανταλλακτικής αξίας ενός ιδιαίτερου εμπορεύματος στο υλικό ενός άλλου εμπορεύματος, σ' αυτό το μέτρο το δικό του υλικό είναι αδιάφορο, το χρήμα είναι φευγαλέο σαν πραγματοποίηση της τιμής γιατί είναι φευγαλέα η ίδια η τιμή· άρα, όσο βρίσκεται σ' αυτή την αδιάκοπη κίνηση, το χρήμα υπάρχει μόνο σαν αντιπρόσωπος της ανταλλακτικής αξίας, αντιπρόσωπος που γίνεται πραγματικός μόνο καθώς η πραγματική ανταλλακτική αξία παίρνει αδιάκοπα τη θέση του αντιπροσώπου της, αδιάκοπα αλλάζει θέση μ' αυτόν, ανταλλάζεται αδιάκοπα μ' αυτόν. Ώστε η πραγματικότητα του χρήματος σ' αυτή τη διαδικασία δεν είναι ότι αυτό αποτελεί την τιμή αλλά ότι την *παριστάνει*, είναι ο αντιπρόσωπός της· αντικειμενικά υπαρκτός αντιπρόσωπος της τιμής, άρα του εαυτού του, κι έτσι της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων. Σαν μέσο ανταλλαγής, πραγματοποιεί τις τιμές των εμπορευμάτων μόνο για να τοποθετήσει την ανταλλακτική αξία του ενός εμπορεύματος στο άλλο σαν μονάδα του πρώτου, για να πραγματοποιήσει την ανταλλακτική αξία του ενός εμπορεύματος στο άλλο, δηλαδή για να τοποθετήσει το άλλο εμπόρευμα σαν το υλικό της ανταλλακτικής αξίας του πρώτου.

Σαν τέτοιο λοιπόν αντικειμενικό σύμβολο το χρήμα υπάρχει μόνο μέσα στην κυκλοφορία· έξω απ' αυτήν, είναι πάλι πραγματοποιημένη τιμή· μέσα στα πλαίσια όμως της διαδικασίας η ποσότητα, το πλήθος των αντικειμενικών αυτών συμβόλων της χρηματικής μονάδας είναι, όπως είδαμε, καθορισμένη σαν ουσιαστική. Ενώ λοιπόν στην κυκλοφορία, όπου το χρήμα εμφανίζεται σαν υπαρκτό απέναντι στα εμπορεύματα, η υλική του υπόσταση – το υπόστρωμά του σαν καθορισμένη ποσότητα χρυσού και αργύρου – δεν ενδιαφέρει, ενώ αντίθετα το πλήθος του είναι καθορισμένο σαν ουσιαστικό, μια και το χρήμα μ' αυτή τη μορφή δεν είναι παρά ένα *σύμβολο* για ένα καθορισμένο πλήθος απ' αυτή τη μονάδα, αντίθετα, στον προσδιορισμό του χρήματος σαν μέτρου, όπου το χρήμα είχε τοποθετηθεί ιδεατά και μόνο, το υλικό του υπόστρωμα είταν ουσιαστικό αλλά η ποσότητα και η ύπαρξή του ολότελα αδιάφορες. Κατά συνέπεια, το χρήμα σαν χρυσός και άργυρος, στο μέτρο που υπάρχει *μόνο* σαν μέσο κυκλοφορίας-ανταλλαγής, μπορεί να
|46| αντικατασταθεί με κάθε άλλο *σύμβολο* που εκφράζει μια καθορισμένη ποσότητα της μονάδας του· κι έτσι το συμβολικό χρήμα μπορεί να αντικαταστήσει το πραγματικό, γιατί το ίδιο το υλικό χρήμα σαν απλό ανταλλακτικό μέσο είναι συμβολικό.

Αυτοί οι αντιφατικοί μεταξύ τους προσδιορισμοί του χρήματος – μέτρο, πραγματοποίηση των τιμών, και απλό μέσο ανταλλαγής – εξηγούν το διαφορετικά ανεξήγητο φαινόμενο, πως όταν το μεταλλικό χρήμα – χρυσός, άργυρος – *νοθεύεται* με πρόσμιξη κατώτερου μετάλλου, το χρήμα υποτιμιέται και οι τιμές ανεβαίνουν· γιατί σ' αυτή την περίπτωση το μέτρο των τιμών δεν είναι πια το κόστος παραγωγής ας πούμε της μιας ουγγιάς χρυσού, αλλά της ουγγιάς που κατά τα $^2/_3$ αναμίχθηκε με χαλκό κλπ. (οι νοθεύσεις του νομίσματος, στο βαθμό που σημαίνουν απλά και μόνο παραχάραξη ή μεταβολή των ονομάτων των κλασματικών μερών βάρους του πολύτιμου μετάλλου, ώστε πχ. το ένα όγδοο μιας ουγγιάς να ονομάζεται 1 χρυσή λίρα, δεν αλλάζουν καθόλου το μέτρο, παρά μόνο το όνομά του. Αν προηγούμενα το $^1/_4$ της

ουγγιάς ονομαζόταν 1 χρυσή λίρα ενώ τώρα το $^1/_8$, τότε η τιμή της 1 χρυσής λίρας εκφράζει πια μόνο $^1/_8$ ουγγιάς χρυσού· ώστε χρειάζονται (περίπου) 2 χρυσές λίρες για να εκφράσουν την ίδια τιμή που προηγούμενα έκφραζε η 1 χρυσή λίρα)· ή, στην απλά ονομαστική παραχάραξη των κλασματικών μερών του πολύτιμου μετάλλου, το μέτρο μένει το ίδιο αλλά το κλασματικό μέρος εκφράζεται σε διπλάσια φράγκα κλπ. από πριν· από την άλλη μεριά, αν το υπόστρωμα του χρήματος – χρυσός, άργυρος – καταργηθεί ολότελα και αντικατασταθεί από χαρτί με τα σύμβολα ορισμένων ποσοτήτων πραγματικού χρήματος, στην ποσότητα που απαιτεί η κυκλοφορία, τότε το χαρτί κυκλοφορεί στην πλήρη αξία του χρυσού και αργύρου. Στην πρώτη περίπτωση, επειδή το μέσο κυκλοφορίας είναι ταυτόχρονα το υλικό του χρήματος σαν μέτρου και το υλικό όπου η τιμή πραγματοποιείται σαν οριστική· στη δεύτερη περίπτωση, επειδή το χρήμα βρίσκεται στον προσδιορισμό του μέσου κυκλοφορίας.

Παράδειγμα χοντροκομένης σύγχυσης των αντιφατικών μεταξύ τους προσδιορισμών του χρήματος: «Η τιμή καθορίζεται με ακρίβεια από την ποσότητα χρήματος που υπάρχει για να την αγοράσει. Όλα τα εμπορεύματα του κόσμου δεν μπορούν να αποδόσουν περισσότερο απ' όλο το χρήμα του κόσμου.» Πρώτα-πρώτα, ο προσδιορισμός-τιμής δεν έχει καμιά σχέση με την πραγματική πώληση· σ' αυτόν, το χρήμα υπάρχει μόνο σαν μέτρο. Δεύτερο, όλα τα εμπορεύματα (που βρίσκονται σε κυκλοφορία) μπορούν να αποδόσουν 1000 [φορές] περισσότερο χρήμα απ' όσο υπάρχει στον κόσμο, αν κάθε νόμισμα κυκλοφορούσε χίλιες φορές. (Η περικοπή είναι από την εφημερίδα *Λόντον Ουήκλυ Ντισπάτς*, 8 Νοέμβρη [1857].)

Καθώς το συνολικό άθροισμα των τιμών που πρόκειται να πραγματοποιηθούν στην κυκλοφορία αλλάζει ανάλογα με τις τιμές των εμπορευμάτων και τη μάζα από εμπορεύματα που τέθηκε σε κυκλοφορία· καθώς, από την άλλη μεριά, η ταχύτητα του κυκλοφοριακού μέσου που βρίσκεται σε κυκλοφορία καθορίζεται κι αυτή από περιστάσεις ανεξάρτητες απ' αυτό το ίδιο, η ποσότητα των μέσων κυκλοφορίας πρέπει να μπορεί να μεταβάλλεται, να επεκτείνεται και να συρρικνώνεται – *συρρίκνωση και επέκταση της κυκλοφορίας*.

Για το χρήμα σαν απλό μέσο κυκλοφορίας μπορεί να ειπωθεί ότι παύει να είναι εμπόρευμα (*ιδιαίτερο* εμπόρευμα), καθώς το υλικό του είναι αδιάφορο και το ίδιο δεν ικανοποιεί πια παρά την ανάγκη της ίδιας της ανταλλαγής, καμιάν άλλη πια άμεση ανάγκη: χρυσός και άργυρος παύουν να είναι εμπορεύματα από τη στιγμή που κυκλοφορούν σαν χρήμα. Από την άλλη μεριά, μπορεί να ειπωθεί γι αυτό ότι είναι πια *μόνο εμπόρευμα* (*γενικό* εμπόρευμα), το εμπόρευμα στην καθαρή του μορφή, αδιάφορο απέναντι στη φυσική του ιδιαιτερότητα και άρα αδιάφορο απέναντι σε όλες τις άμεσες ανάγκες, χωρίς φυσική σχέση προς κάποια καθορισμένη ανάγκη σαν τέτοια. Οι οπαδοί του μονεταρισμού, κατά ένα μέρος ακόμα κι αυτοί του προστατευτισμού (βλέπε πχ. Φερριέ σ. 2) προσκολλήθηκαν στην πρώτη πλευρά, οι σύγχρονοι οικονομολόγοι στη δεύτερη· πχ. ο Σαι, που λέει ότι πραγματεύεται το χρήμα σαν ένα «ιδιαίτερο» εμπόρευμα, ένα εμπόρευμα σαν όλα τα άλλα... Σαν μέσο ανταλλαγής, το χρήμα εμφανίζεται σαν αναγκαίος μεσολαβητής ανάμεσα σε παραγωγή και κατανάλωση. Στο αναπτυγμένο χρηματικό σύστημα παράγει κανείς μόνο για ν' ανταλλάξει· μ' άλλα λόγια, παράγει μόνο στο μέτρο που ανταλλάζει. Διαγράφοντας το χρήμα, είτε θα ξανάπεφτε λοιπόν κανείς σε μια χαμηλότερη βαθμίδα της παραγωγής (που αντιστοιχεί στην

περιθωριακή ανταλλαγή σε είδος) είτε θα προχωρούσε σε μιαν ανώτερη, όπου η ανταλλακτική αξία δε θάταν πια ο πρώτος προσδιορισμός του εμπορεύματος, γιατί η γενική εργασία – που αυτήν αντιπροσωπεύει η ανταλλακτική αξία – δε θα εμφανιζόταν πια σαν ιδιωτική εργασία με διαμεσολαβημένη μόνο συλλογικότητα.

Το ερώτημα, αν το χρήμα σαν μέσο κυκλοφορίας είναι ή δεν είναι παραγωγικό λύνεται εξίσου απλά. Σύμφωνα με τον Άνταμ Σμιθ το χρήμα είναι μη-παραγωγικό. Λέει τώρα πχ. ο Φερριέ: «Το χρήμα δημιουργεί τις αξίες, γιατί χωρίς αυτό δεν θα υπήρχαν αξίες.» Δεν πρέπει κανείς να «εξετάζει μόνο την *αξία* του σαν μετάλλου, αλλά εξίσου και την *ιδιότητά* του σαν χρήματος». Ο Α. Σμιθ έχει δίκιο, στο μέτρο που το χρήμα δεν είναι εργα-
|47| λείο κάποιου ιδιαίτερου παραγωγικού κλάδου· ο Φερριέ έχει δίκιο, γιατί ένα συνθετικό στοιχείο της γενικευμένης στη βάση της ανταλλακτικής αξίας παραγωγής είναι να τοποθετεί το προϊόν και τον παραγωγικό συντελεστή στον προσδιορισμό του χρήματος, κι αυτός ο προσδιορισμός προϋποθέτει ένα χρήμα διαφορετικό από το προϊόν· γιατί η χρηματική σχέση είναι η ίδια σχέση παραγωγής, αν η παραγωγή θεωρηθεί στην ολότητά της.

Αν το Ε-Χ-Χ-Ε διαιρεθεί στα δυο συνθετικά του στοιχεία, τότε, παρόλο που οι *τιμές* των εμπορευμάτων έχουν προϋποτεθεί (κι αυτό αποτελεί βασική διαφορά) η κυκλοφορία διασπάται σε δυο πράξεις της άμεσης ανταλλαγής σε είδος. Ε-Χ: η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος εκφράζεται σ' ένα άλλο ιδιαίτερο εμπόρευμα, στο υλικό του χρήματος, όπως και η ανταλλακτική αξία του χρήματος στο εμπόρευμα· όμοια στο Χ-Ε. Σ' αυτό το μέτρο έχει δίκιο ο Α. Σμιθ όταν λέει ότι το χρήμα σαν ανταλλακτικό μέσο δεν είναι παρά ένα πιο σύνθετο είδος barter (ανταλλαγής σε είδος). Αν όμως εξεταστεί το σύνολο της διαδικασίας, όχι η πραγματοποίηση του εμπορεύματος σε χρήμα και του χρήματος σε εμπόρευμα σαν δυο αδιάφορες μεταξύ τους πράξεις, τότε έχουν δίκιο οι αντίπαλοι του Α. Σμιθ που λένε ότι παραγνώρισε τη φύση του χρήματος και ότι η χρηματική κυκλοφορία εκτοπίζει την ανταλλαγή σε είδος· γιατί το χρήμα δε χρησιμεύει παρά για να ισοσκελίζει την «αριθμητική διαίρεση» που γεννιέται από τον καταμερισμό της εργασίας. Αυτά τα «αριθμητικά σύμβολα» τόσο λίγο χρειάζονται να είναι από χρυσό και άργυρο, όσο και τα μέτρα μήκους. (Βλέπε *Σόλλυ*, σ. 20.)

Τα εμπορεύματα γίνονται από marchandises [εμπορεύματα] denrées [αγαθά], εντάσσονται στην κατανάλωση· το χρήμα, σαν μέσο κυκλοφορίας, όχι· σε κανένα σημείο δεν παύει να είναι εμπόρευμα, *όσο* παραμένει στον προσδιορισμό του μέσου κυκλοφορίας.)

Προχωρούμε τώρα στον τρίτο προσδιορισμό του χρήματος, που προκύπτει αρχικά από τη δεύτερη μορφή της κυκλοφορίας:

Χ-Ε-Ε-Χ· όπου το χρήμα εμφανίζεται όχι μόνο σαν *μέσο*, ούτε μόνο σαν *μέτρο*, αλλά σαν αυτοσκοπός, και άρα βγαίνει από την κυκλοφορία, όπως ακριβώς και το συγκεκριμένο εμπόρευμα που ολοκλήρωσε τώρα την κυκλική του πορεία και από marchandise έγινε denrée.

Πριν προχωρήσουμε, να σημειωθεί ακόμα ότι, έχοντας προϋποθέσει τον προσδιορισμό του χρήματος σαν μιας σχέσης ενύπαρκτης στη γενικευμένη πάνω στη βάση της ανταλλακτικής αξίας παραγωγή, μπορούμε τώρα να δείξουμε και διάφορες ξεχωριστές πλευρές της λειτουργίας του σαν παραγωγικού εργαλείου. «Η χρησιμότητα του χρυσού και του αργύρου βασίζεται στο ότι αντικαθιστούν εργασία.» (*Λώντερνταιηλ*, σ. 1.) Χωρίς το χρήμα, θα χρειαζόταν μια ολόκληρη σειρά ανταλλαγές σε είδος για να πάρει κανείς με

ανταλλαγή το αντικείμενο που θέλει. Παραπέρα, σε κάθε ξεχωριστή ανταλλαγή θάπρεπε κανείς να ερευνά πρώτα τη σχετική αξία των εμπορευμάτων. Από το πρώτο μας απαλλάσσει το χρήμα σαν όργανο ανταλλαγής (όργανο εμπορίου)· από το δεύτερο, σαν μέτρο αξίας και αντιπρόσωπος όλων των εμπορευμάτων (*στο ίδιο*, ό.π.). Ο αντίθετος ισχυρισμός, ότι το χρήμα *δεν* είναι παραγωγικό, λέει μόνο πως έξω από τον καθορισμό όπου το χρήμα είναι παραγωγικό – σαν μέτρο, όργανο κυκλοφορίας και αντιπρόσωπος των αξιών – το χρήμα είναι *μη-παραγωγικό*, ότι η ποσότητά του είναι παραγωγική μόνο στο μέτρο που απαιτείται για να εκπληρώσει αυτούς τους προσδιορισμούς. Το ότι μόλις χρησιμοποιηθεί περισσότερο απ' όσο είναι αναγκαίο γι αυτό τον παραγωγικό του προσδιορισμό το χρήμα γίνεται όχι μόνο *μη-παραγωγικό* αλλά και *faux frais de production* [επιβάρυνση της παραγωγής] είναι μια αλήθεια που ισχύει για κάθε άλλο όργανο παραγωγής ή ανταλλαγής· για τη μηχανή όσο και για το μεταφορικό μέσο. Αν όμως εννοούν ότι το χρήμα ανταλλάζει μόνο διαθέσιμο πραγματικό πλούτο, τότε αυτό είναι λάθος· γιατί με το χρήμα ανταλλάζεται και αγοράζεται και εργασία, η ίδια η παραγωγική δραστηριότητα, *δυνητικός* πλούτος.

Ο *τρίτος προσδιορισμός* του χρήματος στην πλήρη του ανάπτυξη προϋποθέτει τους δυο πρώτους και αποτελεί την ενότητά τους. Το χρήμα έχει λοιπόν αυτοτελή ύπαρξη έξω από την κυκλοφορία· βγήκε από τα πλαίσιά της. Σαν *ιδιαίτερο* εμπόρευμα, μπορεί από τη χρηματική του μορφή να μετατραπεί στη μορφή ειδών πολυτελείας, χρυσών και ασημένιων κοσμημάτων (όσο η καλλιτεχνική δουλειά είναι πολύ απλή, όπως πχ. στην αρχαιότερη περίοδο της ιστορίας της Αγγλίας, η μετατροπή από ασημένιο χρήμα σε σκεύη, και αντίστροφα, γίνεται αδιάκοπα. Βλέπε *Ταίηλορ*)· ή, μπορεί να *σωρευτεί* σαν χρήμα και να αποτελέσει έτσι *θησαυρό*. Στο μέτρο που το χρήμα στην αυτοτελή του ύπαρξη προέρχεται από την κυκλοφορία, εμφανίζεται μέσα σ' αυτή την ίδια σαν αποτέλεσμα της κυκλοφορίας· ολοκληρώνεται στον εαυτό του μέσα από την κυκλοφορία. Σ' αυτό τον καθορισμό περιέχεται ήδη σε λανθάνουσα μορφή ο προσδιορισμός του χρήματος σαν *κεφαλαίου*. Αναιρείται σαν απλό μέσο ανταλλαγής. Ωστόσο, καθώς ιστορικά μπορεί να έχει τοποθετηθεί σαν μέτρο πριν εμφανιστεί σαν μέσο ανταλλαγής, και μπορεί να εμφανιστεί σαν μέσο ανταλλαγής πριν τοποθετηθεί σαν μέτρο – στη δεύτερη περίπτωση θα υπήρχε μόνο σαν ευνοούμενο *εμπόρευμα* – έτσι μπορεί και να εμφανιστεί ιστορικά στον τρίτο προσδιορισμό πριν τοποθετηθεί στους δυο προηγούμενους. Σαν *χρήμα* όμως ο χρυσός και ο άργυρος μπορούν να σωρευτούν μόνο όταν ήδη υπάρχουν σ' έναν από τους δυο προσδιορισμούς· και το χρήμα μπορεί να εμφανιστεί αναπτυγμένο στον τρίτο προσδιορισμό μόνο όταν έχει αναπτυχθεί στους δυο προηγούμενους. Αλλιώς η σώρευσή του είναι σώρευση μόνο χρυσού και αργύρου, όχι χρήματος.

(Σαν ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα, να εξεταστεί η *σώρευση του χάλκινου χρήματος* στην αρχαιότερη περίοδο της ρωμαϊκής δημοκρατίας.) |48|

Καθώς το χρήμα σαν *καθολικός υλικός αντιπρόσωπος του πλούτου* προέρχεται από την κυκλοφορία και σαν τέτοιο είναι το ίδιο *προϊόν της κυκλοφορίας* – κυκλοφορίας, που υπάρχει ταυτόχρονα σαν ανταλλαγή υψωμένη σε ανώτερη δύναμη και σαν μια *ιδιαίτερη* μορφή της ανταλλαγής – βρίσκεται και σ' αυτό τον τρίτο προσδιορισμό σε σχέση προς την κυκλοφορία· στέκει σαν αυτοτελές απέναντί της, αλλά αυτή η αυτοτέλειά του δεν είναι παρά η διαδικασία της ίδιας της κυκλοφορίας. Προέρχεται απ' αυτήν όπως ακριβώς και ξαναγυρίζει σ' αυτήν. Έξω από κάθε σχέση μ' αυτήν δε

θάταν χρήμα, παρά ένα απλό φυσικό αντικείμενο, χρυσός και άργυρος. Σ' αυτό τον προσδιορισμό το χρήμα είναι εξίσου προϋπόθεση όσο και αποτέλεσμα της κυκλοφορίας. Η ίδια η αυτοτέλειά του δεν είναι παύση της σχέσης προς την κυκλοφορία, αλλά *αρνητική* σχέση προς αυτήν. Αυτό ενυπάρχει σ' αυτή την αυτοτέλεια σαν το αποτέλεσμα του X-E-E-X. Στο ίδιο το χρήμα σαν *κεφάλαιο* έχει τοποθετηθεί 1) ότι είναι εξίσου προϋπόθεση της κυκλοφορίας όσο και αποτέλεσμά της· 2) ότι η ίδια η αυτοτέλειά του δεν είναι άρα παρά *αρνητική* σχέση, πάντα όμως σχέση προς την κυκλοφορία· 3) ότι έχει το ίδιο τοποθετηθεί σαν *παραγωγικό εργαλείο*, καθώς η κυκλοφορία δεν εμφανίζεται πια στην πρώτη της απλότητα, σαν ποσοτική ανταλλαγή, αλλά σαν διαδικασία παραγωγής, σαν η πραγματική εναλλαγή της ύλης. Έτσι λοιπόν και το ίδιο το χρήμα καθορίζεται σαν ιδιαίτερο συνθετικό στοιχείο αυτής της παραγωγικής διαδικασίας. Στην παραγωγή δεν πρόκειται μόνο για τον απλό προσδιορισμό της τιμής, για τη μετατροπή δηλαδή των ανταλλακτικών αξιών των εμπορευμάτων σε μια κοινή μονάδα, αλλά για τη δημιουργία των ανταλλακτικών αξιών, άρα και για τη δημιουργία του *καθορισμού* των τιμών. Δεν πρόκειται να τοποθετηθεί μόνο η μορφή, αλλά και το περιεχόμενο. Αν λοιπόν στην απλή κυκλοφορία το χρήμα εμφανίζεται γενικά σαν παραγωγικό στο μέτρο που η κυκλοφορία γενικά είναι η ίδια συνθετικό στοιχείο του συστήματος της παραγωγής, τότε αυτός ο προσδιορισμός υπάρχει ακόμα μόνο *για μας*, δεν έχει ακόμα *τοποθετηθεί* στο χρήμα. 4) Σαν κεφάλαιο, το χρήμα εμφανίζεται άρα πάλι να έχει τοποθετηθεί σαν σχέση προς τον ίδιο τον εαυτό του διαμέσου της κυκλοφορίας – στη *σχέση τόκου και κεφαλαίου*. Εδώ όμως δεν έχουμε ακόμα να ασχοληθούμε μ' αυτούς τους προσδιορισμούς, αλλά να εξετάσουμε το χρήμα απλά όπως έχει προβάλει από την κυκλοφορία – ακριβέστερα, από τους δυο προηγούμενους προσδιορισμούς του – στην τρίτη του σχέση σαν *αυτοτελές*.

(«Αύξηση του χρήματος δεν είναι παρά αύξηση των *μέσων μέτρησης*.» *Σισμόντι*. Αυτό είναι σωστό μόνο στο βαθμό που το χρήμα είναι προσδιορισμένο σαν απλό μέσο ανταλλαγής. Στην άλλη του ιδιότητα, είναι και αύξηση των *μέσων πληρωμής*.)

«Το εμπόριο [...] χώρισε τη σκιά από το σώμα και δημιούργησε τη δυνατότητα χωριστής πάνω τους κατοχής.» (*Σισμόντι*.) Το χρήμα είναι λοιπόν τώρα η ανεξαρτητοποιημένη ανταλλακτική αξία (σαν *μέσο ανταλλαγής*, εμφανίζεται σαν τέτοια πάντα με φευγαλέο και μόνο τρόπο) στη γενική της μορφή. Έχει βέβαια ένα ιδιαίτερο σώμα ή υλική υπόσταση, τον χρυσό και τον άργυρο, κι αυτό ακριβώς του δίνει την αυτοτέλειά του· γιατί κάτι που υπάρχει μόνο σε κάποιο άλλο, σαν προσδιορισμός ή σχέση άλλων, δεν είναι αυτοτελές. Από την άλλη μεριά, σ' αυτή την ενσώματη αυτοτέλεια σαν χρυσός και άργυρος δεν αντιπροσωπεύει μόνο την ανταλλακτική αξία του ενός εμπορεύματος απέναντι στο άλλο, αλλά την ανταλλακτική αξία απέναντι σε όλα τα εμπορεύματα· κι ενώ το ίδιο έχει υπόσταση, εμφανίζεται ταυτόχρονα – στην ιδιαίτερή του ύπαρξη σαν χρυσός και άργυρος – σαν η γενική αξία των άλλων εμπορευμάτων. Από τη μια μεριά, κατέχεται σαν η ανταλλακτική τους αξία· από την άλλη μεριά, τα εμπορεύματα βρίσκονται σαν ισάριθμες ιδιαίτερες υποστάσεις αυτής της ανταλλακτικής αξίας, έτσι ώστε αυτή να μπορεί να μετατραπεί με την ανταλλαγή σε καθεμιά απ' αυτές τις υποστάσεις, όπως εξίσου είναι και αδιάφορη και υπέρτερη απέναντι στον καθορισμό και την ιδιαιτερότητά τους. Τα εμπορεύματα δεν είναι λοιπόν παρά τυχαίες υπάρξεις. Το χρήμα είναι η «συμπερίληψη όλων των πραγμάτων»,

που μέσα της εξαλείφεται ο ιδιαίτερός τους χαρακτήρας· είναι ο γενικός πλούτος σαν σύντομη επιτομή απέναντι στην εξάπλωση και τον κατακερματισμό του στον κόσμο των εμπορευμάτων. Ενώ στο ιδιαίτερο εμπόρευμα ο πλούτος εμφανίζεται σαν ένα συνθετικό στοιχείο του εμπορεύματος, ή το εμπόρευμα σαν ένα ιδιαίτερο συνθετικό στοιχείο του πλούτου, στον χρυσό και τον άργυρο ο ίδιος ο γενικός πλούτος εμφανίζεται συγκεντρωμένος σε μια ιδιαίτερη ύλη. Κάθε ιδιαίτερο εμπόρευμα, στο μέτρο που είναι ανταλλακτική αξία, που έχει τιμή, δεν εκφράζει το ίδιο παρά μια καθορισμένη ποσότητα χρήματος σε μια ατελή μορφή – αφού πρέπει πρώτα να ριχτεί στην κυκλοφορία για να πραγματοποιηθεί, κι αφού εξαιτίας της ιδιαιτερότητάς του παραμένει τυχαίο αν θα πραγματοποιηθεί ή όχι. Στο μέτρο όμως που υπάρχει όχι σαν τιμή αλλά στον φυσικό του καθορισμό, είναι συνθετικό στοιχείο του πλούτου μόνο με τη σχέση του προς κάποια ιδιαίτερη ανάγκη που ικανοποιεί· και σ' αυτή τη σχέση εκφράζει 1) μόνο τον πλούτο χρήσης, 2) μόνο μια ολότελα ιδιαίτερη πλευρά αυτού του πλούτου. Αντίθετα το χρήμα, ανεξάρτητα από την ιδιαίτερή του χρησιμότητα σαν πολύτιμο εμπόρευμα, 1) είναι η πραγματοποιημένη τιμή· 2) ικανοποιεί κάθε ανάγκη, καθώς μπορεί να ανταλλαγεί με το αντικείμενο κάθε ανάγκης, ολότελα αδιάφορα απέναντι σε κάθε ιδιαιτερότητα. Το εμπόρευμα έχει αυτή την ιδιότητα διαμέσου του χρήματος. Το χρήμα την έχει άμεσα απέναντι σε όλα τα εμπορεύματα, άρα απέναντι σ' ολόκληρο τον κόσμο του πλούτου, απέναντι στον πλούτο σαν τέτοιο. Στο χρήμα, ο γενικός πλούτος δεν είναι μόνο μια μορφή, αλλά είναι ταυτόχρονα και το ίδιο το περιεχόμενο. Η έννοια του πλούτου πραγματοποιείται, ας πούμε, *εξατομικεύεται* σ' ένα ιδιαίτερο αντικείμενο. Στο ιδιαίτερο εμπόρευμα, στο βαθμό που είναι τιμή, ο πλούτος έχει τοποθετηθεί μόνο σαν ιδεατή μορφή που δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί· στο βαθμό που αυτό έχει μια καθορισμένη αξία χρήσης, δεν παριστάνει παρά μια ολότελα μεμονωμένη πλευρά του πλούτου. Αντίθετα, στο χρήμα έχει πραγματοποιηθεί η τιμή, και η υπόσταση της τελευταίας είναι ο ίδιος ο πλούτος, τόσο στην αφαίρεσή του από τους ιδιαίτερους τρόπους ύπαρξής του όσο και στην ολότητά του. Η ανταλλακτική αξία αποτελεί την υπόσταση του χρήματος, και η ανταλλακτική αξία είναι ο πλούτος. Άρα το χρήμα είναι από την άλλη μεριά και η ενσώματη μορφή του πλούτου απέναντι σ' όλες τις ιδιαίτερες ουσίες που τον αποτελούν. Αν λοιπόν από τη μια μεριά στο χρήμα, όσο εξετάζεται ξεχωριστά, μορφή και περιεχόμενο του πλούτου ταυτίζονται, από την άλλη μεριά το χρήμα, αντίθετα απ' όλα τα άλλα εμπορεύματα, είναι απέναντί τους η γενική μορφή του πλούτου, ενώ η ολότητα αυτών των ιδιαιτεροτήτων αποτελεί τη δική του υπόσταση. Αν το χρήμα σύμφωνα με τον πρώτο προσδιορισμό είναι ο ίδιος ο πλούτος, τότε σύμφωνα με τον δεύτερο είναι ο *γενικός υλικός αντιπρόσωπος του πλούτου*. Στο ίδιο το χρήμα η ολότητα αυτή υπάρχει σαν νοητή συμπερίληψη των εμπορευμάτων. Ο πλούτος (η ανταλλακτική αξία σαν ολότητα όσο και σαν αφαίρεση) υπάρχει λοιπόν για πρώτη φορά εξατομικευμένος σαν τέτοιος, με αποκλεισμό όλων των άλλων εμπορευμάτων, σαν ένα ξεχωριστό χειροπιαστό αντικείμενο στο χρυσό και τον άργυρο. Το χρήμα είναι άρα ο θεός ανάμεσα στα εμπορεύματα.

II–1 (*πλεόνασμα, σώρευση*)

Σαν ξεχωριστό χειροπιαστό αντικείμενο, το χρήμα μπορεί λοιπόν τυχαία να αναζητηθεί, να βρεθεί, να κλαπεί, να ανακαλυφθεί, και ο γενικός πλούτος να περάσει χειροπιαστά στην κατοχή του ξεχωριστού ατόμου. Από τη δουλική του μορφή, όπου εμφανίζεται σαν απλό μέσο κυκλοφορίας, το χρή-

μα γίνεται ξαφνικά ο κύριος και θεός στον κόσμο των εμπορευμάτων. Παριστάνει την επουράνια ύπαρξη των εμπορευμάτων, ενώ αυτά παριστάνουν τη γήινη ύπαρξή του. Κάθε μορφή του φυσικού πλούτου, πριν αντικατασταθεί από την ανταλλακτική αξία, προϋποθέτει μια ουσιαστική σχέση του ατόμου με το αντικείμενο, έτσι ώστε το άτομο να αντικειμενοποιεί τον εαυτό του ως προς μια από τις πλευρές του στο πράγμα, και η κατοχή του πράγματος από το άτομο να εμφανίζεται ταυτόχρονα σαν μια καθορισμένη ανάπτυξη της ατομικότητάς του· ο πλούτος σε πρόβατα – ανάπτυξη του ατόμου σαν βοσκού, ο πλούτος σε σιτηρά – ανάπτυξή του σαν γεωργού κλπ. *Αντίθετα το χρήμα, σαν το άτομο* του γενικού πλούτου, σαν κάτι που προέρχεται το ίδιο από την κυκλοφορία και αντιπροσωπεύει μόνο τη γενικότητα, σαν *αποκλειστικά κοινωνικό αποτέλεσμα*, δεν προϋποθέτει απολύτως καμιά ατομική σχέση προς τον κάτοχό του· η κατοχή του δεν είναι η ανάπτυξη κάποιας ουσιαστικής πλευράς της ατομικότητας του κατόχου του αλλά, αντίθετα, κατοχή του μη-ατομικού· γιατί η κοινωνική αυτή [σχέση] υπάρχει ταυτόχρονα σαν ένα αισθητό, εξωτερικό αντικείμενο που μπορεί κανείς να το αδράξει μηχανικά, και που μπορεί να χαθεί με τον ίδιο τρόπο. Η σχέση του χρήματος προς το άτομο εμφανίζεται λοιπόν σαν καθαρά τυχαία· ενώ η σχέση αυτή του ατόμου μ' ένα πράγμα ολότελα ασύνδετο με την ατομικότητά του δίνει ταυτόχρονα στο άτομο, με τον χαρακτήρα αυτού του πράγματος, τη γενική κυριαρχία πάνω στην κοινωνία, πάνω σ' ολόκληρο τον κόσμο των απολαύσεων, εργασιών κλπ. Θάταν το ίδιο, αν πχ. η ανακάλυψη μιας πέτρας, ολότελα ανεξάρτητα από την ατομικότητά μου, με έκανε κάτοχο όλων των επιστημών. Η κατοχή του χρήματος με τοποθετεί αναφορικά με τον (κοινωνικό) πλούτο στην ίδια ακριβώς σχέση που θα μου έδινε ως προς τις επιστήμες η φιλοσοφική λίθος.

Ώστε το χρήμα δεν είναι μόνο *ένα* αντικείμενο της πλουτοθηρίας, αλλά *το* αντικείμενό της. Είναι στην ουσία του *auri sacra fames* [καταραμένη δίψα για χρυσό]. Η πλουτοθηρία σαν τέτοια, σαν μια ιδιαίτερη μορφή της παρόρμησης, σαν διαφορετική δηλαδή από το πάθος για ιδιαίτερο πλούτο, όπως πχ. για ρούχα, όπλα, κοσμήματα, γυναίκες, κρασί κλπ, είναι δυνατή μόνο από τη στιγμή που ο γενικός πλούτος, ο πλούτος σαν τέτοιος, έχει εξατομικευτεί σ' ένα ιδιαίτερο πράγμα· από τη στιγμή δηλαδή που το χρήμα έχει τοποθετηθεί στον τρίτο του προσδιορισμό. Ώστε το χρήμα δεν είναι μόνο το αντικείμενο, αλλά και η πηγή της πλουτοθηρίας. Η πλεονεξία είναι δυνατή και χωρίς χρήμα· η πλουτοθηρία είναι η ίδια προϊόν μιας συγκεκριμένης κοινωνικής εξέλιξης, δεν είναι *φυσική* σ' αντιδιαστολή από *ιστορική*. Γιαυτό οι θρήνοι των αρχαίων για το χρήμα σαν πηγή όλων των κακών. Ο ηδονισμός στη γενική του μορφή και η φιλαργυρία είναι οι δυο ιδιαίτερες μορφές της φιλοχρηματίας. Ο αφηρημένος ηδονισμός προϋποθέτει ένα αντικείμενο που να εμπεριέχει τη δυνατότητα όλων των ηδονών. Το χρήμα πραγματοποιεί τον αφηρημένο ηδονισμό, στον προσδιορισμό του όπου είναι ο *υλικός αντιπρόσωπος του πλούτου*· πραγματοποιεί τη φιλαργυρία, στο μέτρο που το χρήμα δεν είναι παρά η γενική μορφή του πλούτου απέναντι στα εμπορεύματα σαν ιδιαίτερες υποστάσεις του. Για να κρατήσει το χρήμα σαν τέτοιο, η φιλαργυρία πρέπει να θυσιάσει, να απαρνηθεί κάθε σχέση προς τα αντικείμενα των ιδιαίτερων αναγκών, για να ικανοποιήσει την ανάγκη της φιλοχρηματίας σαν τέτοιας. Η φιλοχρηματία ή πλουτοθηρία είναι αναγκαστικά η καταστροφή των αρχαίων κοινοτήτων. Γιαυτό και η αντίθεση προς αυτή. Το ίδιο το χρήμα είναι η *κοινότητα* και δεν μπορεί να ανεχτεί άλλη

ανώτερη απ' αυτό. Αυτό όμως προϋποθέτει την πλήρη ανάπτυξη των ανταλλακτικών αξιών, άρα μια οργάνωση της κοινωνίας αντίστοιχη μ' αυτή την ανάπτυξη. Στην αρχαιότητα το nexus rerum [ο συνεκτικός δεσμός] δεν είταν η ανταλλακτική αξία· η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται μ' αυτή την ιδιότητα μονάχα στους εμπορικούς λαούς, που είχαν όμως μόνο διαμετακομιστικό εμπόριο και όχι δική τους παραγωγή. Τουλάχιστο για τους Φοίνικες, Καρχηδόνιους κλπ. η δική τους παραγωγή είταν πάρεργο. Μπορούσαν να ζουν στα ενδιάμεσα του αρχαίου κόσμου εξίσου καλά όσο και οι Εβραίοι στην Πολωνία ή τον μεσαίωνα. Ο ίδιος αυτός ο κόσμος αποτελούσε, αντίθετα, την προϋπόθεση τέτοιων εμπορικών λαών. Καταστρέφονται επίσης κάθε φορά που έρχονται σε σοβαρή σύγκρουση με αρχαίες κοινότητες. Στους Ρωμαίους, τους Έλληνες κλπ. το χρήμα εμφανίζεται για πρώτη φορά ανεμπόδιστο στους δυο πρώτους προσδιορισμούς του, σαν μέτρο και σαν μέσο κυκλοφορίας – και στους δυο όχι πολύ αναπτυγμένο. Μόλις όμως είτε το εμπόριό τους κλπ. αναπτυχθεί, είτε – όπως έγινε με τους Ρωμαίους – οι κατακτήσεις τούς αποφέρουν χρήμα σε μαζική κλίμακα – μ' ένα λόγο, ξαφνικά σε μια |2| ορισμένη βαθμίδα της οικονομικής τους εξέλιξης το χρήμα εμφανίζεται αναγκαστικά στον τρίτο του προσδιορισμό, και όσο περισσότερο αναπτύσσεται σ' αυτόν, τόσο προχωρεί η καταστροφή της κοινότητάς τους. Για να λειτουργήσει παραγωγικά, το χρήμα στον τρίτο του προσδιορισμό πρέπει, όπως είδαμε, να είναι όχι μόνο προϋπόθεση αλλά εξίσου και αποτέλεσμα της κυκλοφορίας, και σαν προϋπόθεσή της να αποτελεί το ίδιο ένα συνθετικό της κυκλοφορίας, κάτι που έχει τοποθετηθεί απ' αυτήν. Στους Ρωμαίους, για παράδειγμα, που μάζευαν κλέβοντας απ' όλο τον κόσμο, δε γινόταν αυτό. Ο ίδιος ο απλός προσδιορισμός του χρήματος εμπεριέχει ότι το χρήμα μπορεί να υπάρχει σαν αναπτυγμένο συνθετικό της παραγωγής μόνο εκεί που υπάρχει η *μισθωτή εργασία*· άρα και το ότι, σ' αυτή την περίπτωση, όχι μόνο δεν διαλύει την κοινωνική μορφή αλλά αποτελεί, αντίθετα, όρο για την ανάπτυξή της και κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη όλων των παραγωγικών δυνάμεων, υλικών και πνευματικών. Ένα ξεχωριστό άτομο μπορεί και σήμερα να αποκτήσει χρήμα κατά τύχη, και η κατοχή του χρήματος μπορεί άρα να επιδράσει πάνω του το ίδιο διαλυτικά όπως και στις κοινότητες των αρχαίων. Η αποσύνθεση όμως αυτού του ατόμου στη σύγχρονη κοινωνία δεν είναι η ίδια παρά ο πλουτισμός του παραγωγικού μέρους της κοινωνίας. Ο κάτοχος χρήματος με την αρχαία έννοια αποσυντίθεται από τη βιομηχανική διαδικασία, που την εξυπηρετεί χωρίς να το ξέρει και χωρίς να το θέλει. Η αποσύνθεση αφορά μόνο το πρόσωπό του. Σαν *υλικός αντιπρόσωπος του γενικού πλούτου*, σαν η *εξατομικευμένη ανταλλακτική αξία*, το χρήμα πρέπει να είναι *άμεσα* αντικείμενο, σκοπός και προϊόν της γενικής εργασίας, της εργασίας όλων των ατόμων. Η εργασία πρέπει άμεσα να παράγει την ανταλλακτική αξία, δηλαδή χρήμα. Πρέπει άρα να είναι *μισθωτή εργασία*. Με την πλουτοθηρία σαν τάση όλων, καθένας θέλει να παράγει χρήμα, κι έτσι δημιουργεί τον γενικό πλούτο. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο μπορεί η γενική πλουτοθηρία να γίνει η πηγή του γενικού, αδιάκοπα αυτο-αναπαραγόμενου πλούτου. Καθώς η εργασία είναι μισθωτή εργασία και σκοπό έχει άμεσα το χρήμα, ο γενικός πλούτος *έχει τοποθετηθεί* σαν σκοπός και αντικείμενό της. (*Να μιλήσουμε απ' αυτή την άποψη για τις σχέσεις του στρατού στην αρχαιότητα, από τη στιγμή που γίνεται μισθοφορικός.*) Το χρήμα σαν σκοπός γίνεται εδώ μέσο της γενικής εργατικότητας. Ο γενικός πλούτος παράγεται, για να αποκτηθεί ο αντιπρόσωπός του. Έτσι ανοίγονται οι πραγματικές

πηγές του πλούτου. Καθώς ο σκοπός της εργασίας δεν είναι ένα ιδιαίτερο προϊόν που βρίσκεται σε κάποια ιδιαίτερη σχέση προς τις ιδιαίτερες ανάγκες του ατόμου αλλά είναι το χρήμα, ο πλούτος στη γενική του μορφή: πρώτο, η εργατικότητα του ατόμου δεν έχει όριο· είναι αδιάφορη απέναντι στην ιδιαιτερότητά της και παίρνει κάθε μορφή που εξυπηρετεί τον σκοπό· είναι εφευρετική στη δημιουργία νέων αντικειμένων για τις κοινωνικές ανάγκες κλπ. Είναι λοιπόν ξεκάθαρο, πως με βάση τη μισθωτή εργασία το χρήμα δεν λειτουργεί διαλυτικά αλλά παραγωγικά· ενώ η αρχαία κοινότητα βρίσκεται ήδη καθαυτή σε αντίφαση προς τη μισθωτή εργασία σαν γενική βάση. Γενική εργατικότητα είναι δυνατή μονάχα εκεί που κάθε εργασία παράγει τον γενικό πλούτο, όχι κάποια συγκεκριμένη μορφή του· εκεί λοιπόν που και ο μισθός του ατόμου είναι χρήμα. Διαφορετικά, μόνο ιδιαίτερες μορφές επιμέλειας είναι δυνατές. Ανταλλακτική αξία σαν άμεσο προϊόν της εργασίας σημαίνει χρήμα σαν άμεσο προϊόν της εργασίας. Η άμεση εργασία που παράγει την ανταλλακτική αξία σαν τέτοια είναι άρα μισθωτή εργασία. Εκεί που το χρήμα δεν αποτελεί το ίδιο την κοινότητα πρέπει να διαλύσει την κοινότητα. Ο αρχαίος μπορούσε να αγοράσει άμεσα εργασία, ένα δούλο· αλλά ο δούλος δεν μπορούσε με την εργασία του να αγοράσει χρήμα. Η αύξηση του χρήματος μπορούσε να κάνει τους δούλους ακριβότερους, όχι όμως και την εργασία τους πιο παραγωγική. Η *δουλεία των νέγρων* – μια καθαρά βιομηχανική δουλεία – που άλλωστε είναι ασυμβίβαστη και εξαφανίζεται με την ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας, *προϋποθέτει* την τελευταία· κι αν δίπλα της δεν υπήρχαν άλλα ελεύθερα κράτη με μισθωτή εργασία αλλά είταν απομονωμένη, τότε όλες οι κοινωνικές συνθήκες στα κράτη με νέγρους θα μετατρέπονταν αμέσως σε μορφές προγενέστερες από τον πολιτισμό.

Το χρήμα σαν εξατομικευμένη ανταλλακτική αξία και άρα ενσαρκωμένος πλούτος αναζητήθηκε από τους αλχημιστές· εμφανίζεται μ' αυτό τον προσδιορισμό στο μονεταριστικό (μερκαντιλιστικό) σύστημα. Η προεισαγωγική εποχή της ανάπτυξης της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας αρχίζει με τη γενική φιλοχρηματία, τόσο των ατόμων όσο και των κρατών. Η πραγματική ανάπτυξη των πηγών του πλούτου προχωρεί κάπως σαν πίσω από την πλάτη των ατόμων, σαν μέσο για να βάλουν στο χέρι τον αντιπρόσωπο του πλούτου. Εκεί που το χρήμα δεν προέρχεται από την κυκλοφορία αλλά βρίσκεται αυτούσιο, όπως στην Ισπανία, το έθνος φτωχαίνει· ενώ τα έθνη που είναι αναγκασμένα να δουλέψουν για να το πάρουν από τους Ισπανούς αναπτύσσουν τις πηγές του πλούτου και πλουτίζουν πραγματικά. Η ανεύρεση, ανακάλυψη χρυσού σε νέες ηπείρους και χώρες παίζει λοιπόν τόσο μεγάλο ρόλο στην ιστορία της επανάστασης, γιατί εδώ ο αποικισμός γίνεται αυτοσχέδια, αναπτύσσεται σαν σε θερμοκήπιο. Η χρυσοθηρία σ' όλες τις χώρες οδηγεί στην ανακάλυψη χρυσού· στη δημιουργία νέων κρατών· στη διεύρυνση άμεσα του κύκλου των εμπορευμάτων που εντάσσονται στην κυκλοφορία και [οδηγούν] σε νέες ανάγκες και τραβούν απομακρυσμένα μέρη της γης στη διαδικασία της ανταλλαγής και του κοινωνικού μεταβολισμού. Απ' αυτή την άποψη, το χρήμα είταν άρα και σαν γενικός αντιπρόσωπος του πλούτου, σαν εξατομικευμένη ανταλλακτική αξία, διπλό μέσο για την επέκταση του πλούτου ώς την καθολικότητα και για τη διεύρυνση των διαστάσεων της ανταλλαγής σ' ολόκληρη τη γη· για να δημιουργηθεί για πρώτη φορά η πραγματική *καθολικότητα* της ανταλλακτικής αξίας στην ύλη και τον χώρο. Όμως ο προσδιορισμός όπου είναι εδώ αναπτυγμένο το χρήμα εμπεριέχει το ότι η αυταπάτη γύρω από τη φύση του χρήματος, η εμμονή δηλαδή σ'

έναν από τους προσδιορισμούς του αφηρημένα και παραβλέποντας τις αντιφάσεις που περιέχει, δίνει στο χρήμα αυτή την πραγματικά μαγική σημασία, πίσω από την πλάτη των ατόμων. Πραγματικά, αυτός ο αντιφατικός προς τον εαυτό του και άρα απατηλός προσδιορισμός, αυτή η αφαίρεσή του, κάνει το χρήμα τόσο γιγάντιο εργαλείο για την πραγματική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας.

|3| (αντιπραγματισμός, πώληση, εμπόριο τρεις βαθμίδες ανταλλαγής (*Στιούαρτ.*)

Η στοιχειώδης προϋπόθεση της αστικής κοινωνίας είναι: η εργασία να παράγει άμεσα ανταλλακτική αξία, δηλαδή χρήμα· και στη συνέχεια το χρήμα να αγοράζει εξίσου άμεσα την εργασία, άρα τον εργάτη μόνο στο μέτρο που ο ίδιος εκποιεί τη δραστηριότητά του στην ανταλλαγή. Η *μισθωτή εργασία* από τη μια μεριά, το *κεφάλαιο* από την άλλη, δεν είναι λοιπόν παρά διαφορετικές μορφές της αναπτυγμένης ανταλλακτικής αξίας και του χρήματος σαν ενσάρκωσής της. Έτσι το χρήμα αποτελεί άμεσα και την *πραγματική κοινότητα*, στο μέτρο που αποτελεί για όλους τη γενική υπόσταση της ύπαρξης και ταυτόχρονα το συλλογικό προϊόν όλων. Στο χρήμα όμως, καθώς είδαμε, η κοινότητα είναι ταυτόχρονα απλή αφαίρεση, απλά εξωτερικό, τυχαίο πράγμα για το άτομο, και ταυτόχρονα απλό μέσο για την ικανοποίησή του σαν απομονωμένου ατόμου. Η αρχαία κοινότητα προϋποθέτει μια ολότελα διαφορετική σχέση του ατόμου γι-αυτό. Γιαυτό την συντρίβει η ανάπτυξη του χρήματος στον τρίτο του προσδιορισμό. Κάθε παραγωγή είναι αντικειμενοποίηση του ατόμου. Στο χρήμα όμως (στην ανταλλακτική αξία) η αντικειμενοποίηση του ατόμου δεν είναι η αντικειμενοποίησή του στον φυσικό του καθορισμό, αλλά αντικειμενοποίηση του ατόμου σαν τοποθετημένου σ' ένα κοινωνικό προσδιορισμό (σχέση) που είναι ταυτόχρονα εξωτερικός προς το άτομο.

Το χρήμα, *τοποθετημένο* στη μορφή του μέσου κυκλοφορίας, είναι *νόμισμα*. Σαν νόμισμα, έχει χάσει την ίδια του την αξία χρήσης· η αξία χρήσης του συμπίπτει με τον προσδιορισμό του σαν μέσου κυκλοφορίας. Για παράδειγμα, πρέπει πρώτα να ξαναχυθεί για να μπορέσει να χρησιμέψει σαν χρήμα καθαυτό. Πρέπει να απο-νομισματοποιηθεί. Γιαυτό και σαν νόμισμα δεν είναι παρά *σύμβολο*, αδιάφορο απέναντι στο υλικό του. Σαν νόμισμα χάνει όμως και τον καθολικό του χαρακτήρα, αποκτά εθνικό, τοπικό χαρακτήρα. Διαχωρίζεται σε διάφορα είδη νομισμάτων, ανάλογα με το υλικό από το οποίο αποτελείται – χρυσός, χαλκός, άργυρος κλπ. Αποκτά πολιτικό τίτλο και μιλά, θάλεγε κανείς, διαφορετική γλώσσα στις διάφορες χώρες. Τέλος, στην ίδια χώρα αποκτά διάφορες υποδιαιρέσεις κλπ. Το χρήμα στον τρίτο προσδιορισμό, όπου βγαίνει από την κυκλοφορία και την αντικρύζει σαν *αυτοτελές*, αναιρεί λοιπόν και τον χαρακτήρα του σαν νομίσματος. Εμφανίζεται πάλι σαν χρυσός και άργυρος – είτε ξαναχυθεί σε πολύτιμο μέταλλο, είτε απλά εκτιμηθεί σύμφωνα με το βάρος του σε χρυσό ή άργυρο. Χάνει πάλι κι εδώ τον εθνικό του χαρακτήρα και χρησιμεύει σαν μέσο ανταλλαγής ανάμεσα στα έθνη, σαν καθολικό μέσο ανταλλαγής· όχι όμως πια σαν *σύμβολο*, αλλά σαν καθορισμένη προσότητα χρυσού ή αργύρου. Ώστε στο πιο αναπτυγμένο διεθνές ανταλλακτικό σύστημα ο χρυσός και ο άργυρος εμφανίζονται πάλι ακριβώς στη μορφή με την οποία έπαιζαν ένα ρόλο ήδη στην αρχέγονη ανταλλαγή σε είδος. Ο χρυσός και ο άργυρος, όπως και η ίδια η ανταλλαγή, εμφανίζονται, καθώς παρατηρήσαμε ήδη, αρχικά όχι μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνικής κοινότητας αλλά εκεί που η κοινότητα τελειώνει, στα όριά της· στα λιγοστά σημεία επαφής της με ξένες κοινότητες.

Σ' αυτό τον προσδιορισμό, ο χρυσός και ο άργυρος εμφανίζονται τώρα σαν το *εμπόρευμα* σαν τέτοιο, το καθολικό εμπόρευμα που διατηρεί παντού τον χαρακτήρα του σαν εμπόρευμα. Σύμφωνα μ' αυτό τον μορφολογικό προσδιορισμό ο χρυσός και ο άργυρος ισχύουν ομοιόμορφα σε όλους τους τόπους. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο αποτελούν τον υλικό αντιπρόσωπο του *γενικού* πλούτου. Γιαυτό στο μερκαντιλιστικό σύστημα ο χρυσός και ο άργυρος θεωρούνται μέτρο της ισχύος των διαφόρων κοινοτήτων. «Από τη στιγμή που τα πολύτιμα μέταλλα έγιναν αντικείμενο εμπορίου, καθολικό ισοδύναμο για όλα, έγιναν και μέτρο ισχύος ανάμεσα στα έθνη. Αυτή είναι η προέλευση του μερκαντιλιστικού συστήματος.» (*Στιούαρτ.*) Όσο τώρα κι αν οι σύγχρονοι οικονομολόγοι φαντάζονται ότι ξεπέρασαν τον μερκαντιλισμό, ωστόσο σε περιόδους γενικών κρίσεων ο χρυσός και ο άργυρος εμφανίζονται σ' αυτό τον προσδιορισμό, στα 1857 όπως και στα 1600. Μ' αυτό τον χαρακτήρα ο χρυσός και ο άργυρος [έχουν] σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς. Αυτό γίνεται με την κυκλοφορία του αμερικάνικου αργύρου από τη Δύση στην Ανατολή· ο μεταλλικός δεσμός της Αμερικής και της Ευρώπης με την Ασία από την αρχή της σύγχρονης εποχής. Στις αρχέγονες κοινότητες αυτό το εμπόριο χρυσού και αργύρου είναι μόνο περιθωριακό και αναφέρεται στο πλεόνασμα, όπως και ολόκληρη η ανταλλαγή. Αλλά στο αναπτυγμένο εμπόριο, το εμπόριο χρυσού και αργύρου έχει τοποθετηθεί σαν συνθετικό στοιχείο ουσιαστικά συναρτημένο με τη συνολική παραγωγή κλπ. Χρυσός και άργυρος δεν εμφανίζονται πια για την ανταλλαγή του πλεονάσματος, αλλά σαν ισοσκελισμός των υπολοίπων, στη συνολική διαδικασία της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής. Τώρα πια είναι νόμισμα μόνο σαν *παγκόσμιο νόμισμα*. Σαν τέτοιο όμως είναι στην ουσία του αδιάφορο απέναντι στον μορφολογικό του προσδιορισμό σαν μέσου κυκλοφορίας, ενώ το υλικό του είναι το παν. Σαν μορφή, χρυσός και άργυρος παραμένουν σ' αυτό τον προσδιορισμό σαν το παντού-προσιτό εμπόρευμα, το *εμπόρευμα* σαν τέτοιο.

(Σ' αυτή την πρώτη ενότητα, που πραγματεύεται τις ανταλλακτικές αξίες, το χρήμα και τις τιμές, τα εμπορεύματα εμφανίζονται πάντοτε σαν δοσμένα. Ο προσδιορισμός μορφής είναι απλός. Γνωρίζουμε ότι τα εμπορεύματα εκφράζουν προσδιορισμούς της κοινωνικής παραγωγής, αλλά αυτή η ίδια αποτελεί προϋπόθεση. *Δεν* έχουν όμως *τοποθετηθεί* σ' αυτό τον προσδιορισμό. Κι έτσι, πραγματικά, η πρώτη ανταλλαγή εμφανίζεται σαν ανταλλαγή μόνο του πλεονάσματος, που δεν αδράχνει και δεν καθορίζει το σύνολο της παραγωγής. Είναι το *διαθέσιμο* πλεόνασμα μιας συνολικής παραγωγής που βρίσκεται έξω από τον κόσμο των ανταλλακτικών αξιών. Έτσι ακόμα και στην εξελιγμένη κοινωνία αυτό το διαθέσιμο πλεόνασμα έρχεται στην επιφάνεια σαν άμεσα υπαρκτός κόσμος των εμπορευμάτων. Ο ίδιος όμως ο εαυτός του δείχνει πέρα απ' αυτό το ίδιο, προς τις οικονομικές σχέσεις, που έχουν τοποθετηθεί *σαν σχέσεις παραγωγής*. Η εσωτερική διάρθρωση της παραγωγής αποτελεί άρα την δεύτερη ενότητα, η συνόψιση στο κράτος την τρίτη, η διεθνής σχέση την τέταρτη, η παγκόσμια αγορά το τέλος, όπου η παραγωγή έχει τοποθετηθεί σαν ολότητα όπως και καθένα από τα συνθετικά της στοιχεία· όπου όμως ταυτόχρονα έρχονται στο προσκήνιο όλες οι αντιφάσεις. Όμοια, η παγκόσμια αγορά αποτελεί τότε πάλι την προϋπόθεση του όλου και τον φορέα του. Οι κρίσεις είναι τότε η γενική υπόδειξη για το ξεπέρασμα της προϋπόθεσης, και η πίεση προς την υιοθέτηση μιας νέας ιστορικής μορφής.)

«Η ποσότητα των αγαθών και η ποσότητα του χρήματος μπορεί [...]να μένουν αμετάβλητες, κι ωστόσο να υπάρχει άνοδος ή πτώση των τιμών» (με αυξημένες δηλαδή δαπάνες πχ. των χρηματοκεφαλαιούχων, των εισοδηματιών της γης, των κρατικών υπαλλήλων κλπ. *Μάλθους*. Χ, 43.)

Το χρήμα, όπως είδαμε, καθώς βγαίνει από την κυκλοφορία και την αντι- |4| κρύζει σαν αυτοτελές, είναι η άρνηση (αρνητική ενότητα) των προσδιορισμών του σαν μέσου κυκλοφορίας και σαν μέτρου. Αναπτύξαμε ήδη:

{Στο βαθμό που το χρήμα είναι μέσο κυκλοφορίας «η ποσότητα χρήματος που κυκλοφορεί δεν μπορεί ποτέ να χρησιμοποιηθεί ατομικά· πρέπει πάντα να κυκλοφορεί». (*Στορχ.*) Το άτομο δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει το χρήμα παρά μόνο αλλοτριώνοντάς το, τοποθετώντας το σαν *είναι-για-άλλους*, στον κοινωνικό του προσδιορισμό. Όπως σωστά παρατηρεί ο Στορχ, αυτός είναι ένας λόγος που η ύλη του χρήματος «δεν πρέπει να είναι απαραίτητη για την ανθρώπινη ύπαρξη», όπως είναι πχ. τα δέρματα, το αλάτι κλπ, που χρησιμεύουν σαν χρήμα σε ορισμένους λαούς. Γιατί η ποσότητα χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία είναι χαμένη για την κατανάλωση. Γιαυτό, πρώτο, τα μέταλλα γενικά υπερέχουν σαν χρήμα σε σύγκριση με άλλα εμπορεύματα, και δεύτερο, τα πολύτιμα μέταλλα υπερέχουν πάλι από εκείνα που χρησιμεύουν σαν παραγωγικά εργαλεία. Είναι χαρακτηριστικός για τους οικονομολόγους ο τρόπος που το διατυπώνει αυτό ο Στορχ: η ύλη του χρήματος πρέπει να έχει «άμεση αξία, βασισμένη όμως σε μια *τεχνητή ανάγκη*». Τεχνητή ανάγκη ονομάζει ο οικονομολόγος, πρώτο, τις ανάγκες που προκύπτουν από την *κοινωνική* ύπαρξη του ατόμου· δεύτερο, εκείνες που δεν απορρέουν από την γυμνή του ύπαρξη σαν φυσικού αντικειμένου. Αυτό δείχνει την εσωτερική απελπισμένη ένδεια που αποτελεί τη βάση του αστικού πλούτου και της επιστήμης του.}

Πρώτο. Το χρήμα είναι η άρνηση του μέσου κυκλοφορίας σαν τέτοιου, του *νομίσματος*. Ταυτόχρονα όμως το περιέχει σαν προσδιορισμό του· αρνητικά, καθώς μπορεί κάθε στιγμή να μετατραπεί σε νόμισμα· θετικά, σαν *παγκόσμιο νόμισμα*· αλλά σαν τέτοιο είναι αδιάφορο απέναντι στον μορφολογικό προσδιορισμό, και είναι στην ουσία του *εμπόρευμα* σαν τέτοιο, εμπόρευμα πανταχού-παρόν, όχι καθορισμένο τοπικά. Η αδιαφορία αυτή εκφράζεται διπλά: *Πρώτα στο ότι* τώρα είναι χρήμα αποκλειστικά σαν χρυσός και άργυρος, όχι σαν *σύμβολο*, όχι με τη μορφή του νομίσματος. Γιαυτό η *μορφή* που το κράτος δίνει στο χρήμα σαν νόμισμα δεν έχει καμιά αξία· αξία έχει μόνο το μεταλλικό του περιεχόμενο. Ακόμα και στο εσωτερικό εμπόριο, το χρήμα έχει μόνο προσωρινή, τοπική αξία, «γιατί δεν είναι πιο χρήσιμο σ' αυτόν που το κατέχει απ' όσο σ' εκείνον που κατέχει τα εμπορεύματα που πρόκειται ν' αγοραστούν». Όσο περισσότερο το εσωτερικό εμπόριο καθορίζεται ολόπλευρα από το εξωτερικό, τόσο εξαφανίζεται και η αξία αυτής της *μορφής*: δεν υπάρχει στην ιδιωτική ανταλλαγή, παρά εμφανίζεται μόνο σαν φόρος. *Ύστερα*: Σαν τέτοιο *καθολικό εμπόρευμα*, σαν παγκόσμιο νόμισμα, η επιστροφή του χρυσού και αργύρου στην αφετηρία, και γενικά η κυκλοφορία σαν τέτοια, δεν είναι αναγκαία. *Παράδειγμα*: Ασία και Ευρώπη. Γιαυτό θρηνολογούν οι οπαδοί του μονεταρισμού ότι το χρήμα έξω από τη χριστιανοσύνη εξαφανίζεται, δεν ξαναγυρίζει. (Βλέπε *Μίσσελντεν γύρω στα 1600*.) Όσο πιο πολύ η εξωτερική κυκλοφορία καθορίζεται και περικλείνεται από την εσωτερική, τόσο το παγκόσμιο νόμισμα σαν τέτοιο οδηγείται σε κυκλοφορία (ανακύκληση). Η ανώτερη αυτή βαθμίδα δεν μας απασχολεί ακόμα εδώ και δεν υπάρχει ακόμα στην απλή σχέση που εξετάζουμε εδώ.

Δεύτερο: Το χρήμα είναι η άρνηση του εαυτού του σαν απλής πραγματοποίησης των τιμών των εμπορευμάτων – όπου το ουσιαστικό είναι πάντα το ιδιαίτερο εμπόρευμα. Γίνεται, αντίθετα, η πραγματοποιημένη στον εαυτό της τιμή· και σαν τέτοια, γίνεται ο *υλικός αντιπρόσωπος του πλούτου* όπως και η *γενική μορφή του πλούτου* απέναντι σ' όλα τα εμπορεύματα σαν ιδιαίτερες και μόνο υποστάσεις του· αλλά

Τρίτο: το χρήμα αναιρείται και στον προσδιορισμό όπου είναι αποκλειστικά το *μέτρο* των ανταλλακτικών αξιών. Σαν γενική μορφή του πλούτου, και σαν υλικός του αντιπρόσωπος, το χρήμα δεν είναι πια το ιδεατό μέτρο άλλων πραγμάτων, ανταλλακτικών αξιών. Γιατί είναι το ίδιο η επαρκής πραγματικότητα της ανταλλακτικής αξίας, και στη μεταλλική του ύπαρξη αποτελεί την ανταλλακτική αξία. Ο προσδιορισμός του μέτρου πρέπει εδώ να τοποθετηθεί στο ίδιο το χρήμα. Το χρήμα είναι η μονάδα του εαυτού του· και το μέτρο της αξίας του, το μέτρο του εαυτού του σαν πλούτου, σαν ανταλλακτικής αξίας, είναι η ποσότητα που παριστάνει από τον εαυτό του. Το πλήθος μιας ποσότητας του εαυτού του που χρησιμεύει σαν μονάδα. Σαν μέτρο, το πλήθος του είταν αδιάφορο· σαν μέσο κυκλοφορίας, η υλικότητά του, η ύλη της μονάδας του, είταν αδιάφορη· σαν χρήμα σ' αυτό τον τρίτο προσδιορισμό, το πλήθος του εαυτού του σαν μιας καθορισμένης υλικής ποσότητας είναι ουσιαστικό. Προϋποθέτοντας την ποιότητά του σαν γενικού πλούτου, δεν του μένει παρά η ποσοτική διαφορά. Παριστάνει περισσότερο ή λιγότερο γενικό πλούτο ανάλογα με το αν κατέχεται τώρα, σαν καθορισμένη ποσότητα γενικού πλούτου, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό. Αν το χρήμα είναι ο γενικός πλούτος, τότε κανείς είναι πλουσιότερος όσο περισσότερο χρήμα κατέχει, και η μόνη σημαντική διαδικασία είναι η *σώρευσή* του, τόσο για το ξεχωριστό άτομο όσο και για τα έθνη. Σύμφωνα με τον προσδιορισμό του, εμφανίστηκε εδώ να βγαίνει από την κυκλοφορία. Τώρα, αυτή η απόσυρσή του από την κυκλοφορία και η *αποθήκευσή* του εμφανίζονται σαν το ουσιαστικό αντικείμενο της παρόρμησης για πλουτισμό και σαν η ουσιαστική διαδικασία του πλουτισμού. Στον χρυσό και τον άργυρο κατέχω τον γενικό πλούτο στην καθαρή του μορφή, και όσο πιο πολύ απ' αυτά σωριάζω, τόσο μεγαλύτερο μερίδιο αποκτώ από τον γενικό πλούτο. Αν ο χρυσός και ο άργυρος αντιπροσωπεύουν τον γενικό πλούτο, τότε, σαν καθορισμένες ποσότητες, τον αντιπροσωπεύουν μόνο σ' ένα καθορισμένο βαθμό, ικανό να επεκταθεί επ' αόριστο. Αυτή η συσσώρευση του χρυσού και αργύρου, που παρουσιάζεται σαν επανειλημμένη απόσυρσή τους από την κυκλοφορία, είναι ταυτόχρονα η πράξη εξασφάλισης του γενικού πλούτου απέναντι στην κυκλοφορία – όπου ολοένα χάνεται στην ανταλλαγή με κάποιον ιδιαίτερο πλούτο, που τελικά εξαφανίζεται στην κατανάλωση.

Σε όλους τους αρχαίους λαούς η σώρευση χρυσού και αργύρου εμφανίζεται αρχικά σαν ιερατικό και βασιλικό προνόμιο, μια και ο θεός και βασιλέας των εμπορευμάτων ταιριάζει μόνο στους θεούς και βασιλείς. Μόνο αυτοί είναι άξιοι να κατέχουν τον πλούτο σαν τέτοιο. Τότε αυτή η σώρευση γίνεται, από τη μια μεριά, απλά και μόνο για επίδειξη του πλεονάσματος, δηλαδή του πλούτου σαν εξαιρετικού, «κυριακάτικου» πράγματος· ύστερα, για δώρα σε ναούς και τους θεούς τους· για δημόσια αντικείμενα τέχνης· τέλος, σαν *ασφαλές* μέσο σε περίπτωση εξαιρετικής ανάγκης, για την αγορά όπλων κλπ. Αργότερα, στην αρχαιότητα η σώρευση γίνεται πολιτική. Το *κρατικό θησαυροφυλάκιο*, σαν αποθεματικό, και ο ναός είναι οι πρώτες τράπεζες όπου διατηρείται αυτό το άγιο των αγίων. Η σώρευση και η αποθήκευση

[βρίσκουν] την τελική τους ανάπτυξη στις σύγχρονες τράπεζες· εδώ όμως με |5| πιο αναπτυγμένο προσδιορισμό. Από την άλλη μεριά, ο αποθησαυρισμός των ιδιωτών σαν πράξη εξασφάλισης του πλούτου στην καθαρή του μορφή από τις μεταπτώσεις του εξωτερικού κόσμου, σε μια μορφή όπου μπορεί να *θαφτεί* κλπ· μ' ένα λόγο, όπου ο πλούτος προβάλλει σε μια *ολότελα μυστική* σχέση προς το άτομο. Αυτό γίνεται ακόμα σε μεγάλη ιστορική κλίμακα στην Ασία. Επαναλαμβάνεται σε όλους τους πανικούς, πολέμους κλπ. στην αστική κοινωνία, που ξαναπέφτει τότε στην κατάσταση της βαρβαρότητας. Όμοια, η σώρευση χρυσού κλπ. σαν κοσμήματος και επίδειξης, σε ημιβάρβαρους λαούς. Αλλά και στην πιο αναπτυγμένη αστική κοινωνία, πολύ μεγάλο και ολοένα μεγαλύτερο μέρος του αποσύρεται από την κυκλοφορία σαν αντικείμενο πολυτελείας. (Βλέπε Τζαίηκομπ κλπ.) Καθώς το χρήμα είναι αντιπρόσωπος του γενικού πλούτου, ακριβώς η διατήρησή του χωρίς παράδοση στην κυκλοφορία και χωρίς χρησιμοποίηση για ιδιαίτερες ανάγκες είναι απόδειξη του πλούτου των ατόμων· και όσο το χρήμα αναπτύσσεται στους διάφορους προσδιορισμούς του, όσο δηλαδή ο πλούτος σαν τέτοιος γίνεται το γενικό μέτρο της αξίας του ατόμου, δυναμώνει και το κίνητρο για επίδειξή του, άρα για επίδειξη του χρυσού και αργύρου σαν αντιπρόσωπου του πλούτου – έτσι και ο κ. φον Ρότσιλντ κορνίζωσε και κρέμασε σαν τιμημένο του οικόσημο δυο χαρτονομίσματα, νομίζω των 100.000 λιρών το καθένα. Η βαρβαρική επίδειξη χρυσού κλπ. δεν είναι παρά αφελέστερη μορφή της σύγχρονης αυτής επίδειξης· αφελέστερη, γιατί γίνεται λιγότερο σ' αναφορά προς τον χρυσό σαν χρήμα. Εδώ μετράει ακόμα η *λάμψη* του. Στην άλλη περίπτωση υπάρχει προμελετημένη έμφαση. Η έμφαση βρίσκεται στο ότι ο χρυσός *δεν* χρησιμοποιείται σαν χρήμα· το σημαντικό εδώ είναι η αντιθετική προς την κυκλοφορία μορφή.

Η συσσώρευση όλων των άλλων εμπορευμάτων είναι μεταγενέστερη από την συσσώρευση χρυσού και αργύρου: 1) επειδή τα άλλα εμπορεύματα είναι φθαρτά. Τα μέταλλα καθαυτά παριστάνουν τη διάρκεια απέναντι στα άλλα εμπορεύματα· και ήδη [με] τη μεγαλύτερή τους σπανιότητα, και με τον εξαιρετικό τους χαρακτήρα σαν τα παραγωγικά εργαλεία *κατεξοχή*, συσσωρεύονται κατά προτίμηση. Τα ευγενή μέταλλα, που δεν οξειδώνονται στην ατμόσφαιρα κλπ, είναι πάλι λιγότερο φθαρτά από τα κοινά μέταλλα. Φθαρτή στα άλλα εμπορεύματα είναι ακριβώς η μορφή τους· αυτή όμως η μορφή τούς δίνει και την ανταλλακτική αξία, ενώ η αξία χρήσης τους συνίσταται στην άρση αυτής της μορφής, στην κατανάλωση. Αντίθετα, στο χρήμα η ίδια του η υπόσταση, η υλικότητά του αποτελεί τη μορφή όπου αυτό αντιπροσωπεύει τον πλούτο. Αν το χρήμα εμφανίζεται σαν εμπόρευμα παντού, εμπόρευμα γενικό ως προς τον τοπικό προσδιορισμό, τώρα εμφανίζεται σαν γενικό και ως προς τον χρονικό προσδιορισμό. Διατηρείται σαν πλούτος σε όλες τις εποχές. Ειδική διάρκειά του. Είναι ο θησαυρός που δεν τον κατατρώει μήτε σκόρος μήτε σκουριά. Όλα τα εμπορεύματα δεν είναι παρά φθαρτό χρήμα· το χρήμα είναι το άφθαρτο εμπόρευμα. Το χρήμα είναι το πανταχούπαρόν εμπόρευμα· το εμπόρευμα δεν είναι παρά τοπικό χρήμα. Η συσσώρευση όμως είναι στην ουσία της μια διαδικασία που συντελείται μέσα στο χρόνο. Απ' αυτή την άποψη, λέει ο *Πέττυ*:

«Το μεγάλο και τελικό αποτέλεσμα του εμπορίου δεν είναι ο πλούτος γενικά, αλλά ιδιαίτερα η αφθονία αργύρου, χρυσού και κοσμημάτων, που δεν είναι *φθαρτά*, ούτε τόσο *ευμετάβλητα* όπως τα άλλα εμπορεύματα, αλλά είναι πλούτος σε όλες τις εποχές και σε όλους τους τόπους. Η αφθονία

κρασιού, σιτηρών, πουλερικών, κρέατος κλπ. είναι πλούτος, αλλά hic et nunc [εδώ και τώρα]... Ώστε η παραγωγή τέτοιων εμπορευμάτων, και η διεξαγωγή ενός τέτοιου εμπορίου, που εφοδιάζει τη χώρα με χρυσό και άργυρο [...], είναι πλεονεκτικότερη από άλλες.» (σ. 3.) «Αν με τη φορολογία αφαιρεθεί χρήμα από κάποιον που το ξοδεύει τρώγοντας και πίνοντας και δοθεί σε κάποιον που το χρησιμοποιεί για τη βελτίωση του εδάφους, την αλιεία, την εκμετάλλευση ορυχείων, τη μεταποίηση, [...] ή ακόμα και για ρουχισμό, τότε [...] η κοινότητα έχει πάντα όφελος· γιατί ακόμα και τα ρούχα δεν είναι τόσο εφήμερα όσο τα γεύματα· [...] αν ξοδευτεί για την επίπλωση σπιτιών το όφελος είναι λίγο μεγαλύτερο· αν για το χτίσιμο σπιτιών, ακόμα μεγαλύτερο· αν για τη βελτίωση εδαφών, την εκμετάλλευση ορυχείων, την αλιεία, ακόμα περισσότερο· το πιο μεγάλο όφελος είναι όταν χρησιμοποιείται για να φέρει στη χώρα χρυσό και άργυρο· γιατί αυτά είναι τα μόνα πράγματα που [...] *δεν είναι φθαρτά,* αλλά θεωρούνται πλούτος σε όλες τις εποχές και σε όλους τους τόπους.» (σ. 5.) Αυτά γράφει ένας συγγραφέας του 17ου αιώνα. Βλέπει κανείς πώς η συσσώρευση χρυσού και αργύρου δέχτηκε την πραγματική της ώθηση με την αντίληψη ότι αποτελούν τον υλικό αντιπρόσωπο και τη γενική μορφή του πλούτου. Η λατρεία του χρήματος έχει τον ασκητισμό της, την αυταπάρνησή της, την αυτοθυσία της – την οικονομία και λιτότητα, την περιφρόνηση των εγκόσμιων, πρόσκαιρων και φθαρτών απολαύσεων· το κυνήγι του *αιώνιου* θησαυρού. Γιαυτό και η συνάρτηση του αγγλικού πουριτανισμού ή και του ολλανδικού προτεσταντισμού με τον χρηματισμό. Να πώς το εκφράζει αυτό, χωρίς αναστολές, ένας συγγραφέας των αρχών του 17ου αιώνα (*Μίσσελντεν*):

«Η φυσική ύλη του εμπορίου είναι το εμπόρευμα, [...] η τεχνητή είναι το χρήμα. [...] Αν και το χρήμα φυσικά και χρονικά ακολουθεί το εμπόρευμα, ωστόσο όπως χρησιμοποιείται σήμερα έχει γίνει το κύριο.» Συγκρίνει αυτή την αντιστροφή με τους δυο γιους του γερο-Ιακώβ, που έβαλε το δεξί του χέρι στο νεότερο και το αριστερό στον μεγαλύτερο γιο. (σ. 24.) «Καταναλώνουμε υπερβολική αφθονία κρασιών από την Ισπανία, τη Γαλλία, το Ρήνο, το Λεβάντε, τα νησιά· σταφίδες από την Ισπανία, Κορινθιακές από το Λεβάντε, [...] βατίστες από το Αινώ και τις Κάτω Χώρες, τα μεταξωτά της Ιταλίας, τη ζάχαρη και τον καπνό των Δυτικών Ινδιών, τα μπαχαρικά των Ανατολικών Ινδιών· όλα αυτά δεν είναι απαραίτητα για μας, κι ωστόσο τα πληρώνουμε με *μετρητό* χρήμα... Αν πουλιόταν λιγότερο ξένο και περισσότερο ντόπιο προϊόν, η διαφορά θαρχόταν αναγκαστικά σε μας σαν χρυσός και άργυρος, σαν θησαυρός.» (ό.π.) Οι σύγχρονοι οικονομολόγοι γελούν φυσικά με κάτι τέτοια, στο γενικό μέρος της πολιτικής οικονομίας. Αν όμως προσέξει κανείς την ανησυχία που εκδηλώνεται στην ειδική διδασκαλία για το χρήμα και την πυρετώδικη αγωνία με την οποία παρακολουθούν στην πράξη την εισροή και εκροή χρυσού και αργύρου στους καιρούς των κρίσεων, τότε φαίνεται καθαρά ότι το χρήμα, στον προσδιορισμό που το καταλάβαιναν με απλοϊκή μονομέρεια οι οπαδοί του μονεταρισμού και μερκαντιλισμού, διατηρεί ακόμα όλα τα δικαιώματά του, όχι μόνο σαν αντίληψη, αλλά και σαν πραγματική οικονομική κατηγορία.

|6| Η αντίθεση που αντιπροσωπεύουν οι πραγματικές ανάγκες της παραγωγής απέναντι σ' αυτή την πρωτοκαθεδρία του χρήματος υπάρχει με τον πιο έντονο τρόπο στον *Μπουαγκιλμπέρ.* (Βλέπε τα εντυπωσιακά αποσπάσματα στο τετράδιό μου.)

2) Πέρα από το ότι τα άλλα εμπορεύματα είναι φθαρτά, η σώρευσή τους

διαφέρει ουσιαστικά από τη σώρευση χρυσού και αργύρου, που εδώ ταυτίζονται με το χρήμα· από δυο απόψεις. Πρώτα-πρώτα, η σώρευση άλλων εμπορευμάτων δεν έχει τον χαρακτήρα της συσσώρευσης πλούτου γενικά, αλλά ιδιαίτερου πλούτου, και γιαυτό είναι η ίδια μια ιδιαίτερη παραγωγική πράξη, όπου η απλή σώρευση δεν είναι αρκετή. Η αποθήκευση σιτηρών απαιτεί ειδικές εγκαταστάσεις κλπ. Μαζεύοντας πρόβατα δε γίνεται κανείς βοσκός· η σώρευση δούλων ή γης απαιτεί σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής κλπ. Όλα αυτά απαιτούν λοιπόν καθορισμένες σχέσεις, και πράξεις διαφορετικές από την απλή συσσώρευση, την αύξηση του πλούτου σαν τέτοια. Από την άλλη μεριά, για να πραγματοποιήσω τώρα το σωρευμένο εμπόρευμα σαν γενικό πλούτο, για να αποκτήσω τον πλούτο σε όλες του τις ιδιαίτερες μορφές, πρέπει να κάνω εμπόριο με το ιδιαίτερο εμπόρευμα που σώρευσα, να γίνω σιτέμπορος, ζωέμπορος κλπ. Απ' αυτή την ανάγκη με βγάζει το χρήμα σαν *γενικός* αντιπρόσωπος του πλούτου.

Η συσσώρευση χρυσού και αργύρου, χρήματος, είναι η πρώτη ιστορική εμφάνιση της σώρευσης κεφαλαίου και το πρώτο μεγάλο μέσο γι αυτήν· καθαυτή όμως δεν είναι ακόμα συσσώρευση κεφαλαίου. Για να γίνει, θάπρεπε η επανένταξη του συσσωρευμένου χρήματος στην κυκλοφορία να έχει η ίδια τοποθετηθεί σαν συνθετικό στοιχείο και μέσο της σώρευσης.

Το χρήμα στον τελευταίο, ολοκληρωμένο του προσδιορισμό εμφανίζεται τώρα απ' όλες τις πλευρές σαν μια αντίφαση που καταργεί τον εαυτό της· που τείνει προς την ίδια της την κατάργηση. Σαν *γενική μορφή του πλούτου*, αντιμέτωπο έχει ολόκληρο τον κόσμο του πραγματικού πλούτου. Είναι η καθαρή αφαίρεση από τα πραγματικά πλούτη – άρα, καθηλωμένο σ' αυτή τη μορφή, καθαρή φαντασίωση. Εκεί όπου ο πλούτος φαίνεται να υπάρχει σαν τέτοιος με καθαρά υλική, χειροπιαστή μορφή, εκεί υπάρχει στο νου μου και μόνο, είναι καθαρό πλάσμα της φαντασίας. Μίδας. Από την άλλη μεριά, το χρήμα σαν *υλικός αντιπρόσωπος του γενικού πλούτου* πραγματοποιείται μόνο καθώς ρίχνεται πάλι σε κυκλοφορία, καθώς εξαφανίζεται στην ανταλλαγή με τα ξεχωριστά ιδιαίτερα είδη του πλούτου. Μένει στην κυκλοφορία σαν μέσο κυκλοφορίας· χάνεται όμως για το άτομο που συσσωρεύει – κι αυτή η εξαφάνιση είναι ο μόνος δυνατός τρόπος να εξασφαλιστεί το χρήμα σαν πλούτος. Η διάλυση του αποθησαυρισμένου σε ξεχωριστές απολαύσεις αποτελεί την πραγματοποίησή του. Μπορεί τώρα να αποθησαυριστεί και πάλι από άλλα άτομα, αλλά τότε ξαναρχίζει η ίδια διαδικασία. Μπορώ να τοποθετήσω πραγματικά το είναι-του-για-μένα μονάχα παραδίνοντάς το σαν απλό είναι-για-άλλους. Αν θελήσω να το κρατήσω, εξαϋλώνεται μέσα στα χέρια μου σε απλό φάντασμα του πραγματικού πλούτου. Παραπέρα: η αύξηση του χρήματος με τη σώρευσή του, το ότι η δική του ποσότητα είναι το μέτρο της αξίας του, αποδείχνεται πάλι πως είναι λάθος. Αν δεν συσσωρεύονται τα άλλα πλούτη, τότε χάνει κι αυτό την αξία του στο μέτρο που συσσωρεύεται. Αυτό που εμφανίζεται σαν αύξηση είναι στην πραγματικότητα μείωσή του. Η αυτοτέλειά του δεν είναι παρά φαινομενική· η ανεξαρτησία του από την κυκλοφορία υπάρχει μόνο σ' αναφορά προς αυτήν, σαν εξάρτηση απ' αυτήν. Παριστάνει πως είναι το γενικό εμπόρευμα, αλλά η φυσική του ιδιαιτερότητα το κάνει πάλι ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα που η αξία του εξαρτιέται από τη ζήτηση και προσφορά, όπως και μεταβάλλεται ανάλογα με το ειδικό του κόστος παραγωγής. Κι επειδή το ίδιο ενσαρκώνεται σε χρυσό και άργυρο, γίνεται σε κάθε πραγματική μορφή μονόπλευρο· ώστε όταν το ένα εμφανίζεται σαν χρήμα το άλλο εμφανίζεται σαν ιδιαίτερο εμ-

πόρευμα, και αντίστροφα – κι έτσι καθένα εμφανίζεται και στους δυο προσδιορισμούς. Σαν ο απόλυτα ασφαλής, ολότελα ανεξάρτητος από την ατομικότητά μου πλούτος, το χρήμα είναι ταυτόχρονα – σαν το απόλυτα εξωτερικό από μένα – το απόλυτα ανασφαλές, που οποιαδήποτε σύμπτωση μπορεί να το χωρίσει από μένα. Όμοια και οι ολότελα αντιφατικοί μεταξύ τους προσδιορισμοί του – μέτρο, μέσο κυκλοφορίας, και χρήμα σαν τέτοιο. Τέλος, στον τελευταίο προσδιορισμό αντιφάσκει με τον εαυτό του και γιατί υποτίθεται ότι αντιπροσωπεύει την αξία σαν τέτοια· στην πραγματικότητα όμως δεν αντιπροσωπεύει παρά μια σταθερή ποσότητα με μεταβλητή αξία. Αίρει λοιπόν τον εαυτό του σαν *ολοκληρωμένη* ανταλλακτική αξία.

Σαν απλό μέτρο έχει ήδη αναιρεθεί στον εαυτό του σαν μέσο κυκλοφορίας· σαν μέσο κυκλοφορίας και μέτρο αναιρείται στον εαυτό του σαν χρήμα. Η άρνηση του εαυτού του στον τελευταίο προσδιορισμό είναι λοιπόν ταυτόχρονα και άρνησή του στους δυο προηγούμενους. Έχοντας αναιρεθεί σαν απλά *γενική μορφή του πλούτου* πρέπει λοιπόν να πραγματοποιηθεί στις ιδιαίτερες υποστάσεις του πραγματικού πλούτου· καθώς όμως επιβεβαιώνεται έτσι πραγματικά σαν *υλικός αντιπρόσωπος* της ολότητας του πλούτου, πρέπει ταυτόχρονα να διατηρήσει τον εαυτό του σαν τη γενική μορφή του πλούτου. Η είσοδός του στην κυκλοφορία πρέπει να είναι η ίδια συνθετικό στοιχείο της παραμονής στον εαυτό του, και η παραμονή στον εαυτό του πρέπει να είναι είσοδος στην κυκλοφορία. Δηλαδή: σαν πραγματοποιημένη ανταλλακτική αξία, πρέπει ταυτόχρονα να έχει τοποθετηθεί και σαν διαδικασία πραγματοποίησης της ανταλλακτικής αξίας. Είναι ταυτόχρονα η άρνηση του εαυτού του σαν καθαρά εμπράγματης μορφής, σαν εξωτερικής και τυχαίας απέναντι στα άτομα μορφής του πλούτου. Πρέπει, αντίθετα, να εμφανίζεται σαν η παραγωγή του πλούτου, και ο πλούτος να εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα των αμοιβαίων σχέσεων των ατόμων στην παραγωγή. Η ανταλλακτική αξία έχει λοιπόν καθοριστεί τώρα σαν διαδικασία, όχι πια σαν απλό πράγμα για το οποίο η κυκλοφορία δεν είναι παρά εξωτερική κίνηση, ή που υπάρχει σαν άτομο μέσα σε μια ιδιαίτερη ύλη· έχει καθοριστεί σαν σχέση προς τον εαυτό της μέσα από τη διαδικασία της κυκλοφορίας. Από την άλλη μεριά, η ίδια η κυκλοφορία δεν υπάρχει πια σαν η απλή διαδικασία της ανταλλαγής εμπορευμάτων με χρήμα και χρήματος με εμπορεύματα, δεν υπάρχει πια απλά σαν η διαμεσολαβητική κίνηση που πραγματοποιεί τις τιμές των διαφόρων εμπορευμάτων, που τα εξισώνει μεταξύ τους σαν ανταλλακτικές αξίες, κίνηση όπου και τα δυο εμφανίζονται έξω από την κυκλοφορία: από τη μια η προϋποτεθειμένη ανταλλακτική αξία, η τελική απόσυρση του εμπορεύματος στην κατανάλωση, άρα η καταστροφή της ανταλλακτικής αξίας, από την άλλη η απόσυρση του χρήματος, η ανεξαρτητοποίηση του απέναντι στη δική του υπόσταση – πράγμα που είναι πάλι μια άλλη μορφή καταστροφής του. Η ίδια η ανταλλακτική αξία – κι όχι πια
|7| τώρα η ανταλλακτική αξία γενικά, αλλά η μετρημένη ανταλλακτική αξία – πρέπει σαν προϋπόθεση να εμφανιστεί η ίδια σαν τοποθετημένη από την κυκλοφορία, και σαν τοποθετημένη από την κυκλοφορία να εμφανιστεί σαν προϋπόθεσή της. Η διαδικασία της κυκλοφορίας πρέπει να εμφανιστεί και σαν διαδικασία της παραγωγής των ανταλλακτικών αξιών. Πρόκειται λοιπόν από τη μια μεριά για την επάνοδο της ανταλλακτικής αξίας στην εργασία, από την άλλη του χρήματος στην ανταλλακτική αξία· που όμως τώρα έχει τοποθετηθεί σ' ένα βαθύτερο προσδιορισμό. Στην κυκλοφορία έχει προϋποτεθεί η *καθορισμένη* τιμή, και η κυκλοφορία τοποθετεί αυτή την τιμή

σαν χρήμα μόνο ως προς τη μορφή. Ο ίδιος ο *καθορισμός* της ανταλλακτικής αξίας – δηλαδή το μέτρο των τιμών – πρέπει τώρα να εμφανιστεί κι αυτός σαν πράξη της κυκλοφορίας. Τοποθετημένη μ' αυτό τον τρόπο, η ανταλλακτική αξία είναι το *κεφάλαιο*, και η κυκλοφορία τοποθετήθηκε ταυτόχρονα σαν πράξη παραγωγής.

Να προταχθεί: Στην κυκλοφορία, έτσι όπως εμφανίστηκε σαν χρηματική κυκλοφορία, προϋπόθεση είναι πάντα το ταυτόχρονο των δυο πόλων της ανταλλαγής. Μπορεί όμως ανάμεσα στην ύπαρξη των εμπορευμάτων που πρόκειται ν' ανταλλαγούν να εμφανιστεί χρονική διαφορά. Μπορεί η φύση των αμοιβαίων παροχών να επιβάλλει την πραγματοποίηση της μιας παροχής σήμερα, της αντιπαροχής όμως μόνο μετά από ένα χρόνο κλπ. «Στην πλειοψηφία των συμβάσεων», λέει ο Σήνιορ, «μόνο το ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη έχει διαθέσιμο το πράγμα και το παραδίνει· κι αν πρόκειται να γίνει η ανταλλαγή πρέπει κανείς να το παραχωρήσει αμέσως, με τον όρο να μην εισπράξει το ισοδύναμο παρά σε κάποια μεταγενέστερη χρονική στιγμή. [...] Επειδή τώρα η αξία όλων των πραγμάτων μέσα σ' ένα ορισμένο χρονικό διάστημα μεταβάλλεται, παίρνει κανείς σαν μέσο πληρωμής το πράγμα που η αξία του μεταβάλλεται λιγότερο απ' όλων των άλλων, αυτό που διατηρεί για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα μια δοσμένη μέση αγοραστική ικανότητα. Έτσι το χρήμα γίνεται *έκφραση* ή *αντιπρόσωπος* της αξίας.» Σύμφωνα μ' αυτά, ο δεύτερος προσδιορισμός του χρήματος θα είταν άσχετος με τον πρώτο. Αυτό όμως είναι λάθος. Μόνο όταν το χρήμα έχει τοποθετηθεί σαν αυτοτελής αντιπρόσωπος της αξίας παύουν οι συμβάσεις να αποτιμούνται πχ. σε ποσά σιτηρών ή σε παροχές υπηρεσιών. (Το δεύτερο, για παράδειγμα, είναι καθολικό φαινόμενο στη φεουδαρχία.) Αποτελεί διαλογισμό του κ. Σήνιορ ότι το χρήμα έχει «μεγαλύτερη μέση ικανότητα» να διατηρεί την αξία του. Η πραγματικότητα είναι ότι το χρήμα παίρνεται σαν γενική ύλη των συμβάσεων (*γενικό εμπόρευμα των συμβάσεων*, λέει ο Μπαίηλυ) επειδή είναι *γενικό εμπόρευμα, αντιπρόσωπος του γενικού πλούτου* (λέει ο Στορχ), *ανεξαρτητοποιημένη ανταλλακτική αξία*. Το χρήμα πρέπει να είναι ήδη πολύ αναπτυγμένο στους δύο πρώτους προσδιορισμούς του για να εμφανιστεί γενικά μ' αυτό τον ρόλο στον τρίτο του προσδιορισμό. Τώρα, η πραγματικότητα δείχνει ότι παρόλο που η ποσότητα του χρήματος μένει ομοιόμορφα σταθερή, η αξία του αλλάζει· ότι γενικά το χρήμα σαν καθορισμένη ποσότητα υπόκειται στη μεταβλητότητα όλων των αξιών. Εδώ η φύση του σαν ιδιαίτερου εμπορεύματος επιβάλλεται πάνω στον γενικό του προσδιορισμό. Η μεταβολή δεν ενδιαφέρει [το χρήμα] σαν μέτρο, γιατί «δυο διαφορετικές σχέσεις προς ένα μεταβαλλόμενο μέσο μπορούν πάντα να εκφραστούν σ' αυτό εξίσου καλά, όσο και σ' ένα σταθερό». Για το χρήμα σαν μέσο κυκλοφορίας η μεταβολή είναι πάλι αδιάφορη, αφού η ποσότητά του σαν τέτοιου μέσου έχει τοποθετηθεί από το μέτρο. Αλλά για το χρήμα σαν *χρήμα*, όπως εμφανίζεται στις συμβάσεις, η μεταβολή είναι ουσιαστική – όπως και γενικά, σ' αυτό τον προσδιορισμό προβάλλουν οι αντιφάσεις του χρήματος.

Να προταχθούν, σε ξεχωριστές ενότητες, τα εξής:

1) *Το χρήμα σαν νόμισμα*. Εδώ πολύ συνοπτικά για το νόμισμα. 2) Ιστορικά οι πηγές του χρυσού και του αργύρου. Οι ανακαλύψεις τους κλπ. Η ιστορία της παραγωγής τους. 3) Αιτίες των διακυμάνσεων στην αξία των πολύτιμων μετάλλων και άρα του μεταλλικού χρήματος· επιδράσεις αυτής της μεταβολής στη βιομηχανία και τις διάφορες τάξεις. 4) *Πάνω απ' όλα*: ποσότητα της κυκλοφορίας σε σχέση με την άνοδο και πτώση των τιμών

(16ος αιώνας. 19ος αιώνας.) Εδώ όμως να δούμε και πώς επηρεάζεται το χρήμα σαν μέτρο από την αυξανόμενη ποσότητα κλπ. 5) Για την κυκλοφορία: ταχύτητα, αναγκαία ποσότητα, επίδραση της κυκλοφορίας: περισσότερο, λιγότερο αναπτυγμένη κλπ. 6) Διαλυτική επίδραση του χρήματος.

(*Αυτό να προταχθεί.*) (Εδώ οι ειδικές οικονομικές έρευνες.)

(Το ειδικό βάρος του χρυσού και αργύρου, το ότι περιέχουν μεγάλο βάρος σε μικρό σχετικά όγκο συγκριτικά με άλλα μέταλλα, επαναλαμβάνεται στον κόσμο των αξιών: περιέχουν μεγάλη αξία (χρόνο εργασίας) σε μικρό σχετικά όγκο. Ειδικό βάρος του εμπορεύματος είναι ο πραγματοποιημένος μέσα του χρόνος εργασίας, η ανταλλακτική αξία. Αυτό κάνει τα πολύτιμα μέταλλα ιδιαίτερα κατάλληλα για την εξυπηρέτηση της κυκλοφορίας (καθώς μπορεί κανείς να κουβαλά στην τσέπη σημαντικό μερίδιο αξίας) και για τη συσσώρευση, καθώς μπορεί κανείς να εξασφαλίσει και να συσσωρεύσει μεγάλη αξία σε μικρό χώρο. Το χρυσάφι [δεν] αλλοιώνεται στη διάρκεια της συσσώρευσης, όπως το σίδερο, το μολύβι κλπ. Μένει αυτό που είναι.)

«Αν η Ισπανία δεν είχε ποτέ της αποκτήσει τα ορυχεία στο Μεξικό και το Περού, δε θάχε χρειαστεί ποτέ το στάρι της Πολωνίας.» (*Ρέηβενστοουν.*)

«Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. [»] [«] Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus.» [Αυτοί έχουν μια κοινή απόφαση, και παραδίνουν τη δύναμη και την εξουσία τους στο θηρίο. Και κανείς δε θα μπορεί να αγοράσει ή να πουλήσει αν δεν έχει το σημάδι ή το όνομα του θηρίου, ή τον αριθμό του ονόματός του.] (*Αποκάλυψη, Βουλγάτα.*)

«Οι σχετικές ποσότητες εμπορευμάτων που δίνει κανείς από το ένα εμπόρευμα για το άλλο αποτελούν την τιμή του εμπορεύματος.» (*Στορχ.*) «Η τιμή είναι ο βαθμός της ανταλλάξιμης αξίας.» (ό.π.)

Όπως είδαμε, στην απλή κυκλοφορία σαν τέτοια (στην κίνηση της ανταλλακτικής αξίας) η αλληλεπίδραση των ατόμων είναι ως προς το περιεχόμενο αμοιβαία ιδιοτελής ικανοποίηση των αναγκών τους, ως προς τη μορφή ανταλλαγή, εξίσωση των ατόμων (σαν ισοδύναμα)· ώστε εδώ και η ιδιοκτησία δεν έχει ακόμα τοποθετηθεί παρά σαν ιδιοποίηση του προϊόντος της εργασίας διαμέσου της εργασίας, και του προϊόντος ξένης εργασίας διαμέσου της δικής μου εργασίας στο μέτρο που το προϊόν της δικής μου εργασίας αγοράζεται με ξένη εργασία. Η ιδιοκτησία πάνω σε ξένη εργασία διαμεσολαβείται από το ισοδύναμο της δικής μου εργασίας. Αυτή η μορφή της ιδιοκτησίας – όπως ακριβώς και η ελευθερία και η ισότητα – βρίσκεται μέσα σ' αυτή την απλή σχέση. Στην παραπέρα ανάπτυξη της ανταλλακτικής αξίας, αυτό θ' αλλάξει – και θα φανεί τελικά, πως η ιδιωτική ιδιοκτησία πάνω στο προϊόν της δικής μου εργασίας είναι ταυτόσημη με τον αποχωρισμό εργασίας και ιδιοκτησίας· έτσι ώστε εργασία = δημιουργία ξένης ιδιοκτησίας, και ιδιοκτησία = προσταγή πάνω σε ξένη εργασία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΠΡΩΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Σημείωμα του Εκδότη 9
Πρόλογος του Μεταφραστή 11
Πρόλογος του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν στην Α΄ έκδοση 35

Καρλ Μαρξ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1857–1858

[ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1857] 49–74

1) Παραγωγή 53
2) Η γενική σχέση της παραγωγής προς διανομή, ανταλλαγή, κατανάλωση. 57
3) Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας 66
4) Παραγωγή. Μέσα παραγωγής και σχέσεις παραγωγής. Σχέσεις παραγωγής και συναλλακτικές σχέσεις. Μορφές κράτους και συνείδησης σε σχέση με τις παραγωγικές και συναλλακτικές σχέσεις. Νομικές σχέσεις. Οικογενειακές σχέσεις 72

[ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ] 75–171

Αλφρέ Νταριμόν: Για τη μεταρύθμιση των τραπεζών. Παρίσι 1856 77
α) Χρυσός και άργυρος σε σχέση με τα άλλα μέταλλα 122
β) Διακυμάνσεις της αξιακής σχέσης ανάμεσα στα διάφορα μέταλλα 127
γ) Το χρήμα σαν υλικός αντιπρόσωπος του πλούτου. (Σώρευση του χρήματος· προηγούμενα. το χρήμα σαν η γενική ύλη των συμβάσεων κλπ.) 145

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΜΕ ΠΡΟΛΟΓΟ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΗ ΔΙΒΑΡΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ 1989
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ
ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ 39, ΤΗΛ. 3601956, 3610445
ΑΘΗΝΑ 10680

Η ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΓΙΝΕ ΣΤΟ ΦΩΤΟΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕ
ΣΟΛΩΝΟΣ 130, ΤΗΛ. 3637283
Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΑΔΙΑΝΑΚΗ
ΤΖΑΒΕΛΑ 6, ΤΗΛ. 3643361
ΤΟ ΤΥΠΩΜΑ ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΤΥΠ ΑΕ
ΚΟΛΩΝΟΥ 12-14, ΤΗΛ. 5234373

ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΣΧΕΔΙΑΣΕ
Η ΣΤΕΛΛΑ ΓΚΡΑΝΙΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ
Ο ΛΟΥΚΑΣ ΑΞΕΛΟΣ

GRUNDRISSE

A´

KAPΛ
MAPΞ

GRUNDRISSE